

sociologisk forskning
nr 1/2001

sociologisk forskning

Tidskrift för Sveriges Sociologförbund, utgiven med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet med redaktionen vid Stockholms universitet, Sociologiska institutionen.

Redaktion

Denny Vågerö (red), Marit Dahlén, Martin Hörnqvist, Ilkka Henrik Mäkinen, Sten-Åke Stenberg, Sara Ström och Viveca Östberg.

Ny redaktion från nr 2/01

Ola Agevall 0470-70 87 68
e-post: ola.agevall@svi.vxu.se

Postadress

Sociologisk Forskning
Samhällsvetenskapliga institutionen
Växjö universitet
351 95 Växjö

Annonser

Samtliga priser gäller då heloriginal lämnas.
Halvsida i ett nummer 1.000 kr
fyra nummer 3.000 kr.
Helsida i ett nummer 2.000 kr
fyra nummer 5.000 kr.

Prenumerationer, lösnummer, adressändringar och reklamationer

Vi anlitar Uppdragsbyrån i Örebro för dessa uppgifter. För medlemmar i Sveriges Sociologförbund ingår tidningen i medlemsavgiften.

För information om medlemskap se www.sam.kau.se/sociologi

Prenumerationspriser

Institutionsprenumeration	300 kr
Enskild prenumeration	200 kr

Lösnummerpriser

Enkelnummer	75 kr
Dubbelnummer	125 kr

Priset inkluderar portot. Ingen faktureringsavgift tillkommer vid förskottsbetalning

Postgiro:

67 06 67-5 Sociologisk Forskning

Postadress prenumeration m.m

Sociologisk Forskning
Uppdragsbyrån c/o Martin Lind
Åkerbyvägen 22
715 72 Stora Mellösa
Telefon: 019-30 35 02, 019-30 34 92

sociologisk forskning

---

nr 1/2001

innehåll

artiklar

Tid för arbete och arbetstider: en jämförande studie
av gifta kvinnors förvärvsarbete

AV INGALILL MONTANARI. . . . . sid 6

Risken med riskkalkyler - exemplet ärftlig bröstcancer
i sociologisk belysning

AV TORA HOLMBERG. . . . . sid 32

Vem blir nykterist?
Om nykteristen som avvikare

AV MONA BACKHANS OCH HÅKAN LEIFMAN. . . . . sid 58

debatt

Sociologin och det offentliga samtalet

AV ULF HIMMELSTRAND . . . . . sid 92

Supplementssupplering

AV WALTER KORPI. . . . . sid 95

recensioner

Zygmunt Bauman (2000) *Globalisering. De menneskelige konsekvenser*

AV ADAM ARVIDSSON . . . . . sid 97

Magnus Boström (2001) *Miljörelsens mångfald.*

AV ROLF LIDSKOG. . . . . sid 103

Pierre Bourdieu (1999) *Den manliga dominansen.*

AV MARIA TÖRNQVIST. . . . . sid 109

Mia Hultin (2000) *Consider Her Adversity: Four essays on gender
inequality in the labor market.*

AV DONALD TOMASKOVIC-DEVEY . . . . . sid 117

Gunilla Jarlbro (2000) <i>Vilken metod är bäst - ingen eller alla? Metodtillämpning i medie- och kommunikationsvetenskap.</i> AV MARKUS ARVIDSON	...sid 123
Rafael Lindqvist (2000) <i>Att sätta gränser. Organisationer och reformer i arbetslivsrehabilitering.</i> AV MIKAEL LÖFSTRÖM	...sid 128
Markku Lonkila (1999) <i>Social Networks in Post-Soviet Russia. Continuity and Change in the Everyday Life of St Petersburg Teachers.</i> och Jan-Åke Törnroos & Jarmo Nieminen (red) (1999) <i>Business Entry in Eastern Europe. A Network and Learning Approach with Case Studies.</i> AV PÄR GUSTAFSSON	...sid 133
Inger Sandén (2000) <i>Att drabbas av testikelcancer. En studie av män med behandlad testikelcancer och deras anhöriga.</i> AV ANN-MARI SELLERBERG	...sid 139
Sulkunen, P., Sutton, C., Tigerstedt, C. & Warpenius K. (red) (2000) <i>Broken Spirits. Power and Ideas in Nordic Alcohol Control.</i> AV MATS RAMSTEDT	...sid 146
Berit Åberg (2001) <i>Samarbete på könsblandade arbetsplatser. En könsteoretisk analys av arbetsdelning mellan kvinnor och män i två yrken: akutsjuksköterskor och ordningspoliser.</i> AV HEDVIG EKERWALD	...sid 151
Inkommen litteratur	...sid 161

Torgny Segerstedt- Priset

till Ilkka H. Mäkinen

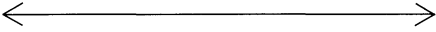
för bästa artikel i Sociologisk Forskning år 2000.
Priset utdelades vid Sociologförbundets årsmöte i Uppsala, under festmiddagen den 26 januari. Redaktionen ber att få gratulera redaktionskollegan till priset. Artikeln publicerades i nr 3-4/2000.

Juryn gav följande motivering:

”Sociologisk Forskning har år 2000 publicerat två bidrag om självmord i Östeuropa av Ilkka Henrik Mäkinen. I det senare av dessa: Pitirim Sorokins essä *”Själv mordet som samhällsfenomen – en introduktion”* får vi ta del av Mäkinens mycket initierade och kritiskt granskande diskussion av det nyligen återfunna manuskriptet. Mäkinen brukar här förtjänstfullt sina kunskaper om Durkheims klassiska arbete i kombination med sin stora kännedom om självmordet som fenomen i Ryssland. Resultatet blir att också Sorokins något förlegade essä får förnyat läsvärde”.

JURYN BESTOD AV PROFESSOR GERD LINDGREN VID KARLSTADS
UNIVERSITET OCH PROFESSOR EMERITUS BENGT GESSER VID
LUNDS UNIVERISTET

Stockholm-Växjö

är Sociologisk Forsknings nästa resa. Redaktionen avslutar sin tid med detta nummer och överlämnar med tillförsikt arbetet till redaktionen i Växjö. Det är närmast Ola Agevall som redaktör, samt Nihad Bunar, Jessica Hansen, Ellinor Platzer och Dino Viscovi som redaktionsgrupp, som tar över ansvaret.

Det tar lång tid att jobba sig in i det offentliga samtalet, och att bli en röst som hörs. Därför behöver förbundet tänka långsiktigt när det gäller Sociologisk Forskning. Vi kan av egen erfarenhet säga att just övergången från en redaktion till en annan är en krävande del av redaktionsarbetet. Den debatt som påbörjats i både förbundet och tidskriften har dock lett till några beslut som förhoppningsvis kommer att öka den framtida kontinuiteten, bl a förslaget om att en ny redaktör ska följa den gamla redaktionens arbete under ett år.

Tidskriften har under vår redaktionstid haft stöd från olika håll. Vi vill tacka HSFR, Östersjöstiftelsen samt Sociologiska institutionen vid Stockholms Universitet. Den överväldigande delen av redaktionens arbete har förstås varit ideellt, liksom artikelförfattarnas och referenternas arbete.

Redaktionsarbetet har varit tidskrävande men också mycket intressant och roligt. Det har givit en utmärkt inblick i vad svenska sociologer arbetar med. Vi tror att tidskriften har en uppgift att fylla även i framtiden och vi önskar Växjö-kollegorna lycka till.

Stockholm 6 april 2001

*/Susanne Alm, Marit Dahlén, Martin Hörnqvist, Ilkka Henrik Mäkinen,
Sten-Åke Stenberg, Sara Ström, Denny Vågerö, Viveca Östberg*

Tid för arbete och arbetstider: en jämförande studie av gifta kvinnors förvärvsarbete

AV INGALILL MONTANARI

Hur arbetet organiseras i samhället är av avgörande betydelse för dess medlemmar: vissa typer av arbeten värderas högt, andra lågt och somliga uppgifter anses bäst lämpade för män, andra för kvinnor. Frågan om arbetets organisation gäller alltså inte enbart effektiviteten i produktionen av varor och tjänster, utan påverkar också i hög grad fördelningen av livschanser och resurser samhällets medlemmar emellan. I marknadsekonomier sker denna stratifiering på arbetsmarknaden. Individens position och resurser bestäms därigenom i stor utsträckning av formen och graden av hans eller hennes deltagande i arbetskraften: klasser av individer kan urskiljas som resultat av denna stratifiering.

När stratifieringsprocessen analyseras i termer av klass likställs arbete med förvärvsarbete på arbetsmarknaden, d v s produktion av varor och tjänster. Som alla vet finns emellertid en annan typ av arbete i samhället, nämligen reproduktionsarbete, som huvudsakligen består av vård, omsorg och hushållsarbete och ofta utförs som obetalt arbete inom familjen¹. Om vi ser på fördelningen av betalt och obetalt arbete finner vi stora skillnader mellan män och kvinnor: genus blir en stratifierande variabel vid sidan av klass. En markant uppdelning av dessa två typer av arbeten utvecklades i och med industrialiseringen, då arbetsmarknaden skapades för produktion av varor och tjänster. Resultatet blev den genusbaserade stratifiering av arbete som fortfarande, om än i olika grad, präglar vår tids marknadsdemokratier.² Historiskt sett har en genusbaserad uppdelning av arbetsuppgifterna alltid förelegat, på samma sätt som olika arbetsuppgifter alltid varit uppdelade mellan olika klasser, även om mönstret varierar med social och

---

Ingalill Montanari är filosofie doktor i sociologi och verkar som forskare vid Institutet för Social Forskning, Stockholms universitet. Hennes forskning gäller framför allt socialpolitik och genusojämlighet i ett komparativt perspektiv, samt EU:s effekter på dessa båda områden.

samhällelig kontext (Nelson 1993; Pott-Buter 1993). Analytiskt sett föregår på sätt och vis den genusbaserade stratifieringen den klassbaserade stratifieringen i moderna samhällen, eftersom den i stor utsträckning avgör tillgång till och ”kvalitet” av kvinnors deltagande på arbetsmarknaden, samtidigt som den tillåter män att helt ägna sig åt förvärvsarbete. Empiriskt sker naturligtvis de båda stratifieringsprocesserna parallellt. I de flesta samhällen finns det också väsentliga ojämlikheter mellan män och kvinnor i förvärvsarbete vad gäller hierarkisk position och verksamhet inom olika industriella sektorer, något som återspeglar den vertikala och horisontella genusbaserade segregeringen av arbetsmarknaden. Det finns dock stor variation i dessa olika former av genusbaserad stratifiering länder emellan, något som pekar på att genusskillnaderna i arbetsuppgifter är socialt konstruerade.

I moderna marknadsekonomier har alla medborgare formellt likvärdiga rättigheter och skyldigheter. Spänningarna mellan de formellt lika rättigheterna som följer av medborgarskapet, och ojämlikheter som härrör sig till individens position på arbetsmarknaden, har varit en stor inspirationskälla för samhällsvetenskaplig analys alltsedan T.H. Marshalls arbete om utvecklingen av civila, politiska och sociala rättigheter (Marshall 1950). Medan medborgarskapets status är politiskt tilldelat, är det i stor utsträckning marknadsmekanismer som bestämmer fördelningen av positioner och relaterade utfall på arbetsmarknaden. Medborgarna har emellertid möjlighet att använda sina politiska rättigheter för att i viss utsträckning försöka påverka och reglera marknadsmekanismerna inom områden som t ex sysselsättning, utbildning, beskattning och socialförsäkringar. Variationer mellan länder när det gäller fördelning av livschanser och resurser bland medborgarna kan antas reflektera i vilken utsträckning politisk påverkan använts för att genom det sociala medborgarskapet modifiera marknadens primära distribution (Esping-Andersen 1990; Kangas 1991; Korpi 1989; Korpi 1991; Palme 1990).

Liksom vid analysen av ojämlikhet mellan klasser har analysen av genusojämlikhet i fördelningen av arbetsuppgifter förankrats i det formellt jämlika medborgarskapet (Hobson 1990, 2000; O'Connor 1993; Orloff 1993). I båda fallen fungerar ”jämlikhet” uttryckt i medborgarskapet som referenspunkt för de empiriskt studerade ojämlikheter som följer klass och genus³. Den faktiska klass- och genusstratifieringen påverkar emellertid också de sociala rättigheter som ingår i medborgarskapet. Nivån av de sociala rättigheterna varierar ju med posi-

tion på arbetsmarknaden, d v s återigen med klass, men också med genus, eftersom det finns skillnader mellan män och kvinnor när det gäller deltagande i förvärvsarbete.

De formellt likvärdiga rättigheter som det sociala medborgarskapet ger blir alltså i realiteten avhängiga individernas ojämlika möjligheter att uppnå motsvarande rättigheter. Man kan här urskilja två dimensioner av medborgarskapet - status och praktik - som i viss utsträckning är oberoende av varandra (Lister 1997). En medborgare kan formellt sett ha en social rättighet, t ex pension som är knuten till förvärvsarbete. Men om individen i fråga inte haft förvärvsarbete eller har arbetat oregelbundet, kan denna rättighet i praktiken inte utkrävas. Variationer i medborgarskapets innehåll mellan länder och över tid, beror alltså inte bara på skillnader i den institutionella ram som länder valt för utformningen av sina sociala rättigheter, utan också på de strukturer som reglerar möjligheten att använda dessa rättigheter. Medan de institutionella ramarna bestämmer hur resurser och social trygghet generellt sett fördelas mellan medborgarna, är möjlighetsstrukturerna av fundamental vikt för genusbaserad jämlikhet i ett samhälle. När man diskuterar jämställdhet i termer av genus är det *agency* eller *capabilities* i Amartya Sens (1985) innovativa omformulering av funktionsmöjliggörande (function-enabling) resurser, snarare än materiella resurser, som är i centrum. Materiella resurser baserar sig ju i stor utsträckning på hushållets ekonomi, snarare än individens inkomst.

Bland samhällsforskare som studerar genusskillnader i "livschanser" och resurser har man alltmer börjat betona vikten av den genusbaserade uppdelningen av det totala arbetet i samhället som förklaring för dessa skillnader. Jane Lewis som lanserade begreppet "male breadwinner" som analytiskt verktyg för en klassificering av familjemodeller var en förgrundsfigur inom detta teoretiska perspektiv (Lewis 1992; se även Langan-Ostner 1991). Uppdelningen av det totala arbetet i samhället i produktion och reproduktion - och framförallt organiseringen av det reproduktiva arbetet - och dess konsekvenser för jämställdhet har analyserats empiriskt i en mängd studier (bl a Fagnani 1994; Hernes 1987; Hobson 1990, 1994, 2000; Leira 1992, 1993; Lewis 1992, 1993, 1997a; O'Connor 1993; Orloff 1993; Ostner 1993; Sainsbury 1994, 1996). I moderna marknadsekonomier utförs vanligen produktionsarbete i privat regi på arbetsmarknaden, medan tjänster relaterade till reproduktivt arbete kan utföras av olika typer av institutioner: i privat eller offentlig regi på arbetsmarknaden eller

inom familjen. Det är alltså själva organisationen av det reproduktiva arbetet som i stor utsträckning antas bestämma i vilken utsträckning män och kvinnor kan delta i det produktiva arbetet på lika villkor.

Syftet med den här artikeln är att försöka utveckla det teoretiska perspektiv som antytts här ovan, för att förbättra möjligheterna att förklara internationella variationer i den ojämlika fördelningen av produktionsarbete och reproduktivt arbete mellan män och kvinnor, samt att göra en preliminär empirisk undersökning av fruktbarheten av en sådan analys. För detta ändamål kommer vi att heuristiskt använda begreppet *subsidiaritet* för att beteckna fördelningen av ansvaret för reproduktivt arbete mellan olika institutionella fält. Subsidiaritetsprincipen är en analytisk modell för att åtskilja historiskt bestämda makt- och ansvarsstrukturer som är hierarkiskt ordnade: en struktur är alltså den centrala och övriga är subsidiära till denna. Den i Europa historiskt sett dominerande formuleringen av subsidiaritetsprincipen har avsett fördelningen av makt och ansvar mellan familjen och andra institutionella fält, i fråga om den allmänna organiseringen av samhällslik verksamhet, men principen är också användbar för en analys av fördelningen av det totala arbetet i samhället (Shaver och Bradshaw 1995). Den katolska kyrkan har mycket starkt framhåvt familjens centrala roll gentemot övriga institutioner i samhället. Endast i yttersta nödläge kunde någon form av assistans till den enskilda familjen påbjudas, och då i första hand genom av kyrkan organiserad välgörenhet. Även då det gäller reproduktionsarbete är det naturligtvis familjen som skall ta hand om detta. Mot denna bakgrund har övriga institutioners subsidiära roll vad gäller reproduktionsarbetet ofta förmodats vara begränsat till länder där religiösa värderingar har stor betydelse⁴. Subsidiaritetsprincipen har därmed blivit ännu en ad hoc-faktor i analyser av jämställdhet. I denna artikel kommer principen om institutionell fördelning av makt och ansvar – som ligger i begreppet subsidiaritet – användas förutsättningslöst för att undersöka i vilka länder och i vilken utsträckning övriga institutioner är subsidiära till familjen i fråga om fördelning av ansvar för reproduktivt arbete. De bakomliggande kausala faktorerna kommer dock inte att behandlas här (Montanari 2000).

Det reproduktiva arbetets fördelning mellan olika institutionella fält kan alltså förväntas bestämma graden av ojämlikhet mellan män och kvinnor med avseende på den totala samhällslika fördelningen av arbete. Ju mer subsidiaritetsprincipen med avseende på reproduktivt arbete förstärks eller åtminstone inte

motverkas, desto mer kommer det reproduktiva arbetet att vara familjens ansvar. Och ju mer subsidiaritetsprincipen med avseende på reproduktivt arbete försvagas, desto mer flyttas denna typ av arbete ut från familjen till andra institutionella fält⁵. De olika grader av genusbaserad ojämlikhet vad gäller det totala arbetet som vi idag ser i de moderna marknadsekonomierna, är därmed beroende av hur mycket av det reproduktiva arbetet som flyttas från hushållet för att istället utföras som offentligt eller privat betalt arbete, och därigenom göra det möjligt för kvinnor att delta på arbetsmarknaden.

Som ovan noterats finns det tre institutionella fält där tjänster relaterade till reproduktivt arbete kan utföras, nämligen familjen, marknaden och den offentliga sektorn⁶. För att utforska fördelningen av ansvar för reproduktivt arbete mellan dessa institutionella fält krävs en analys på makronivå. Till och med hos forskare som annars betonar att en analys av förutsättningarna för aktörers valmöjligheter bör göras på makronivå, finns tendenser till att när det gäller genus antingen gå tillbaka till det premoderna samhället, eller att gå ner på mikronivå och använda familjen som analysenhet (Ferree och Hall 1993). Det är naturligtvis mycket relevant att studera fördelningen mellan föräldrar eller partners av den icke försumbara del av det reproduktiva arbetet som med nödvändighet förblir en uppgift för familjen: att uteslutande fokusera på familjen för att hitta ursprunget till eller för att förklara variationerna för den genusbaserade ojämlikheten är dock en helt annan sak.

Genom att använda ett institutionellt perspektiv har vi en makrosociologisk bas för förståelsen av variationen av genusbaserade skillnader i arbetsuppgifter mellan olika länder. Att delta eller inte delta i förvärvsarbete beror för kvinnor inte uteslutande på nivån i det egna humankapitalet, eller på lönsamhetsanalyser inom det enskilda hushållet. Inte heller är till synes socio-biologiska "preferenser" slumpmässigt fördelade; snarare är de formade inom institutionella strukturer av möjligheter och begränsningar, strukturer som ser olika ut för olika länder. Inom detta institutionella teoretiska perspektiv antas de två processerna a) överföring av reproduktivt arbete till andra institutioner än familjen och b) kvinnors ökade förvärvsarbete, vara samtidiga och ömsesidigt beroende. I vilken utsträckning det reproduktiva arbetet flyttats ut från familjen måste dock infereras från kvinnors ökande deltagande i förvärvsarbete, eftersom det bara är från den sistnämnda processen vi har möjlighet att få data. Vi kommer därför här att främst fokusera på gifta kvinnors deltagande i förvärvsarbete.

Eftersom det huvudsakliga målet med denna studie är att se i vilken grad subsidiaritetsprincipen försvagats vad beträffar reproduktivt arbete, är det omfattningen av deltagandet på arbetsmarknaden för varje individ som är av intresse. Denna dimension kommer här att mätas som antal timmar förvärvsarbete per vecka⁷. Hur stor andel kvinnor som överhuvudtaget förvärvsarbetar är i sig en viktig indikator på ändrade arbetsroller; endast ett deltagande över en viss omfattning kan dock tolkas som en substantiell förändring av den genusbaserade arbetsfördelningen av det totala arbetet. Detta behöver inte nödvändigtvis innebära heltidsarbete, men förvärvsarbetet bör vara kontinuerligt och så pass omfattande att det är tillräckligt för att ge en viss grad av autonomi samt en grund för sociala rättigheter. Det är ett välkänt faktum att många kvinnor i vissa OECD-länder har en prekär och svag anknytning till arbetsmarknaden via korta deltidssarbeten (Lewis 1992; Perrons 1998; Walby 1991); ett sådant begränsat deltagande kan kombineras med totalt ansvar för reproduktivt arbete. Alltså ger inte förvärvsarbete i sig automatiskt autonomi, och är inte heller någon biljett till ett fullständigt socialt medborgarskap.

Här skall vi analysera information om antal timmar i förvärvsarbete per vecka för gifta eller samboende kvinnor. Genom att använda data från Luxemburg Income Study (LIS) har det varit möjligt att för åren omkring 1990 få information för nio länder: Australien, Belgien, Finland, Holland, Kanada, Storbritannien, Sverige, Tyskland och USA. Allmänna data om förvärvsarbete är hämtade från OECD. Artikeln är disponerad på följande sätt. I det följande avsnittet presenteras resultatet av den empiriska studien av gifta kvinnors förvärvsarbetsstimmar per vecka och vissa jämförelser görs med motsvarande siffra för det totala kvinnliga arbetsmarknadsdeltagandet. Vi försöker också peka på skillnaderna mellan de olika institutionella fält på vilka ansvar för reproduktivt arbete har lagts, eller kan komma att läggas, när överföring av det totala ansvaret från familjerna beslutats politiskt, eller när det överlämnats till marknaden. Artikeln avslutas med en diskussion av resultaten.

Förvärvsarbete och genusbaserad stratifiering

För individen är betalt kontra obetalt arbete i allt mindre utsträckning ömsesidigt uteslutande kategorier. Vad gäller familjemodeller har under senare delen av 1900-talet i de flesta OECD-länder tvåförsörjarmodellen tagit alltmer utrymme på bekostnad av ensamförsörjarmodellen⁸. Eftersom endast arbete på arbets-

marknaden är betalt arbete, förutsätter familjemodellen med två familjeförsörjare per definition att kvinnan förvärvsarbetar. Och även om kvinnans deltagande är begränsat så kan hennes inkomster inte längre räknas som bara "nålpengar" (Harkness m fl 1996); överlag är kvinnors bidrag till familjeinkomsten av icke försumbar betydelse. Statistik för 1990, alltså ungefär den tid för vilken våra LIS-data avser, visar emellertid att andelen kvinnor i förvärvsarbete (i åldrarna 25-54) varierar med nästan 45 procentenheter mellan OECD-länderna; Sverige och Danmark har de högsta och Irland och Italien de lägsta procenttalen (OECD 1996) (tabell 1)⁹.

Det vanligaste sättet att närmare bestämma omfattningen av förvärvsarbete är

Tabell 1 Arbetskraftsdeltagande och förvärvsarbete på heltid för kvinnor i åldern 25-54, år 1990 (%)

	I arbetskraften	Förvärvsarbetar heltid
Sverige	90.4	68.3
Danmark	87.7	61.5
Finland	86.0	76.4
Norge	79.2	48.2
Kanada	75.7	55.4
USA	74.0	59.2
Frankrike	72.9	56.9
Storbritannien	72.9	44.3
Schweiz	71.7*	38.8
Nya Zeeland	69.3	45.0
Australien	66.6	40.4
Japan	64.2	42.8
Tyskland	64.1	45.1
Österrike	62.4	48.9
Belgien	60.8	40.9
Nederländerna	58.5	28.8
Italien	52.1	41.8
Irland	45.5	36.5

Källa: OECD Employment outlook juli 1996, OECD Employment outlook juni 1998.
*1993

att skilja på heltidsarbete och deltidarbete. Heltidsarbete definieras i nästan alla länder som förvärvsarbete i 35 timmar per vecka eller mer. Spännvidden av andelen kvinnor i förvärvsarbete är avsevärd, antingen vi tittar på heltidsarbete som proportion av den totala andelen kvinnor i arbetskraften eller som proportion av kvinnor i arbetsför ålder, det senare visas i tabell 1. Deltidskategorin kan å andra sidan innebära förvärvsarbete från 1 till 34 timmar per vecka.

Kvinnors deltidarbete har behandlats i en rad studier, med fokus på strukturella restriktioner på utbudssidan (O'Reilly och Fagan 1998; Smith, Fagan och Rubery 1998; Rubery, Smith och Fagan 1999), arbetsgivarnas behov av flexibilitet i tjänstesektorn (Beechey 1988; Perrons 1998; Rubery och Wilkinson 1994) eller gifta kvinnors preferenser (Hakim 1997, 1998; Walsh 1999; Crompton och Harris 1998). Antal timmar i förvärvsarbete för kvinnor mellan 15-64 år i 12 europeiska länder har publicerats i en studie av EU-kommissionen (1995). Dessa siffror användes av Hakim (1997) som emellertid inte skilde på gifta och ogifta kvinnor, eller kvinnor i olika åldersgrupper. På grund av det åldersintervall som valdes kom EU-undersökningen att omfatta även studenter, som vanligen arbetar få timmar och i markant olika utsträckning länder emellan. Rubery m fl (1999) har specificerat mödrars deltagande i förvärvsarbete för kvinnor med olika nivåer av utbildning, genom att skapa kategorierna kort och lång deltid, samt kort och lång heltid. Men eftersom den lägsta kategorin definieras som 1-19 timmars arbete, blir distinktionen otydlig mellan de som erhåller sociala medborgerliga rättigheter och de som inte gör det.

Det teoretiska perspektiv som används i denna studie kräver att man går bortom den generella dikotoma uppdelningen deltar/deltar ej i förvärvsarbete, såväl som den mycket heterogena deltidskategorin. För att kunna avgöra om subsidiaritetsprincipen vad gäller reproduktivt arbete markant har försvagats måste vi använda en finare differentiering av deltagande på arbetsmarknaden, i termer av förvärvsarbetstimmar per vecka. Det är också relevant att begränsa urvalet till gifta och samboende kvinnor, eftersom möjligheterna till, och hindren för, förvärvsarbete för ensamstående kvinnor, med eller utan barn, både teoretiskt och empiriskt ser annorlunda ut¹⁰. Med hjälp av LIS-data är det möjligt att få fram en indelning efter antalet arbetade timmar per vecka för kvinnor mellan 25 och 54 års ålder i följande länder: Australien, Belgien, Finland, Kanada, Nederländerna, Storbritannien, Sverige, Tyskland och USA¹¹. Utöver information om inkomster på individ- och familjenivå har LIS också information om

hushållsmedlemmarnas utbildningsnivå och deltagande i förvärvsarbete. Efter som datainsamlingen är gjord på nationell nivå, antingen genom intervjuundersökningar eller genom att använda redan existerande inkomstregister, kan det trots imponerande försök till standardisering vara problematiskt att göra jämförelser. På grund av dessa problem med datakvaliteten är det viktigt att betrakta de följande empiriska resultaten som preliminära.

De länder för vilka vi har data från LIS om antalet timmar i förvärvsarbete, skiljer sig åt med avseende på andelen gifta eller sammanboende kvinnor som överhuvudtaget förvärvsarbetar. Deltagande i förvärvsarbete har här indelats i fyra olika kategorier: noll, 1-15, 16-25 eller mer än 25 timmars förvärvsarbete per vecka (tabell 2). Kategorin 26+ kan antas indikera ett tillräckligt högt arbetsmarknadsdeltagande för att ge sociala rättigheter, en betydande grad av autonomi och ekonomiskt oberoende samt också möjligheter för befordran inom yrket. Utifrån vårt teoretiska perspektiv är kategorin 1-15 timmar särskilt betydelsefull. I flera länder utgör förvärvsarbete upp till 15 eller 16 timmar per vecka eller motsvarande lönenivå, den gräns under vilken både arbetstagare och arbetsgivare slipper betala sociala avgifter (OECD 1996; Perrons 1998)¹². Arbetstagaren behöver kanske inte heller betala skatt och kan till och med komma att räknas som icke förvärvsarbetande maka, något som i en del länder ger skattelättnader åt den make som förvärvsarbetar i större utsträckning (Montanari 2000).

För dessa nio länder varierar andelen gifta kvinnor som står helt utanför arbetsmarknaden (d v s de i noll-kategorin) mellan 14% för Finland och 48% för

Tabell 2 Antal timmar i förvärvsarbete för gifta och samboende kvinnor i åldern 25-54, omkring 1990 (%)

	<i>Antal timmar/vecka</i>			
	0	1-15	16-25	26+
Australien	35	17	7	41
Belgien	46	3	13	38
Finland	14	2	3	80
Kanada	31	7	10	52
Nederländerna	48	14	17	22
Storbritannien	36	12	15	37
Sverige	21	2	13	63
Tyskland	48	7	15	30
USA	23	5	10	62

Källa: Luxembourg Income Study (Australien 1989, Belgien 1992, Finland 1991, Kanada 1991, Nederländerna 1991, Storbritannien och Nordirland 1991, Sverige 1992, Tyskland 1989, USA 1991).

Tyskland och Nederländerna. Belgiens andel på 46% ligger nära Tyskland och Nederländerna, medan Sverige och USA ligger ganska tätt intill Finlands nivå¹³. De återstående länderna intar mellanpositioner. I kategorin minst 26 timmar förvärvsarbete per vecka varierar andelen istället mellan 22% (Nederländerna) och 80% (Finland). Finland ligger här avsevärt högre än alla andra länder, åtföljt av Sverige och USA med en andel något över 60%, Kanada något över 50% och Australien, Storbritannien och Belgien som har mellan 37% och 41%. Tyskland och Nederländerna har 30% respektive 22%.

Inom kategorin med begränsat deltagande på 1-15 timmar förvärvsarbetande per vecka, hittar vi för det mesta låga värden mellan 2% och 7%. Undantagen är här Australien, Nederländerna och Storbritannien som har andelar mellan 12% och 17%¹⁴. Om vi nu tar och lägger ihop noll-kategorin och den med begränsat deltagande (1-15 timmar per vecka) så får vi andelen gifta kvinnor som inte alls eller i väldigt liten utsträckning är kvalificerade för individuella sociala medborgerliga rättigheter relaterade till förvärvsarbete, trots att en del av dem faktiskt utför en del förvärvsarbete. I en jämförelse av jämställdhet mellan olika länder blir denna nya variabel särskilt intressant. Genom att göra en omvänd rangordning enligt denna variabel, får man en lite annorlunda bild än när man använder den vanliga rankningen av andelen kvinnor i förvärvsarbete (tabell 3). Som vi kan se åtföljs nu Nederländerna och Tyskland tätt av Australien, Belgien och Storbritannien. Särskilt Storbritanniens position kastar ett nytt ljus över den medelhöga till höga andel kvinnor i förvärvsarbete vi vanligtvis förknippar med

Tabell 3 Andel gifta och samboende kvinnor i åldern 25-54 år utan eller med svag anknytning till arbetsmarknaden, omkring 1990 (%)

	0-15 timmar/vecka
Nederländerna	61
Tyskland	55
Australien	52
Belgien	49
Storbritannien	49
Kanada	38
USA	28
Sverige	24
Finland	16

Källa: Luxembourg Income Study (Australien 1989, Belgien 1992, Finland 1991, Kanada 1991, Nederländerna 1991, Storbritannien och Nordirland 1991, Sverige 1992, Tyskland 1989, USA 1991).

detta land¹⁵.

En komponent av reproduktionsarbete som är av särskild betydelse för deltagande i förvärvsarbete, är naturligtvis vården av hemmavarande små barn. För åtta av våra nio länder (för USA saknas motsvarande variabel) kan man med LIS-data belysa graden av förvärvsarbete bland kvinnor med åtminstone ett barn under sex års ålder (tabell 4). Små skillnader mellan kvinnor med och kvinnor utan förskolebarn finner vi i Sverige, Kanada och Finland. Detta gäller både för kategorin 0-15 timmar, alltså kvinnor med ingen eller marginell anknytning till arbetsmarknaden och för kategorin med 26 eller fler timmar. De största skillnaderna i 0-15 timmarskategorin finns i Storbritannien, tätt följt av Australien, Nederländerna och Tyskland. Även i kategorin med minst 26 timmar uppvisar Storbritannien den största skillnaden, också här följt av Tyskland, Australien och Nederländerna. Tydligt finns det stora skillnader mellan länderna i fråga om vilken roll ansvaret för små barn spelar för kvinnors förvärvsarbete. I Storbritannien är skillnaden i förvärvsarbete mellan kvinnor med respektive utan småbarn större än i Tyskland och Nederländerna. Detta återspeglar främst att andelen kvinnor utan småbarn som inte förvärvsarbetar är större i Tyskland och Nederländerna¹⁶. Det märkliga resultatet för Belgien, som trots en generellt låg andel av kvinnor i förvärvsarbete här ser ut att gynna deltagande i förvärvsarbete för kvinnor med små barn, har troligen sin främsta grund i en generationsfaktor¹⁷.

I flera länder har gifta kvinnor alltså en låg grad av förvärvsarbete även om de

Tabell 4 Andel gifta och samboende kvinnor i åldern 25-54 som arbetar 0-15 eller mer än 25 timmar per vecka, bland kvinnor utan respektive med åtminstone ett barn under 6 år, omkring 1990 (% resp procentenheter)

	0-15 timmar/vecka			26+ timmar/vecka		
	Barn	Ej barn	Skillnad	Barn	Ej barn	Skillnad
Australien	70	41	29	24	54	-31
Belgien	45	53	-8	38	39	-1
Finland	26	12	14	69	86	-17
Kanada	45	32	13	43	60	-17
Nederländerna	75	47	28	10	39	-29
Storbritannien	71	34	37	16	55	-39
Sverige	26	24	2	58	67	-9
Tyskland	71	43	28	13	45	-32

Källa: Luxembourg Income Study (Australien 1989, Belgien 1992, Finland 1991, Kanada 1991, Nederländerna 1991, Storbritannien och Nordirland 1991, Sverige 1992, Tyskland 1989, USA 1991).

inte har ansvar för små barn. Detta pekar på att hypotesen om ansvaret för reproduktivt arbete som orsak till graden av fortsatt uppdelning av det totala arbetet i samhället inte är helt riktig. Att reproduktionsarbete flyttas från familjen och att kvinnorna går ut på arbetsmarknaden är uppenbarligen två processer som inte står i helt ömsesidigt beroende av varandra. Reproduktionsarbete består visserligen av mycket mer än vård av små barn, men man kan här också söka andra kausala faktorer. En sådan faktor är troligen socio-ekonomisk klass.

När vi skiftar analysen från makro-nivån med aggregerade data, till mikro-nivån med en rationell - hur man än definierar detta - aktör som gör sina val i den speciella struktur av möjligheter som den institutionella miljön erbjuder, förlorar genus sin homogena karaktär som stratifierande variabel. Genusdimensionen kan nu ses som sammanvävd med klassdimensionen. De genusrelaterade restriktionerna i möjlighetsstrukturen, som återspeglas i uppdelningen av ansvaret för de två sorternas arbete, produktion och reproduktion, är troligen differentierade efter familjens klassposition. Personer med hög familjeinkomst kan lättare än andra flytta en del av det reproduktiva arbetet från familjen till andra institutioner men trots detta kan kvinnor välja att inte förvärvsarbeta.

Vi kan belysa antagandet att familjens ekonomiska situation är av betydelse för kvinnors val att förvärvsarbeta genom att undersöka graden av förvärvsarbete bland kvinnor som är gifta med män som har en inkomst i den högsta kvintilen i sina respektive länder. Det visar sig att i Tyskland är andelen som inte förvärvsarbetar avsevärt högre för denna kategori än för landets alla gifta kvinnor (tabell 5). Detta gäller i någon mån också Nederländerna, medan det för övriga länder inte är någon större skillnad mellan de båda kategorierna. En faktor som här kan vara relevant är utformningen av det nationella skattesystemet. I Tyskland finns ett skattesystem som starkt gynnar en familjemodell med en ensamförsörjare, något som kan ses som ett slags stöd för hemmavarande maka. Också Nederländerna och Belgien har skattesystem med delvis liknande effekter (Montanari 2000)¹⁸. Eftersom familjestödet är utformat antingen som ett skatteavdrag för en icke förvärvsarbetande partner, eller som ett system där man delar upp inkomsterna mellan makarna innan skatt, gynnar detta starkt höginkomsttagarfamiljerna¹⁹.

Det är ett välkänt faktum att kvinnors egen utbildningsnivå påverkar i vilken

Tabell 5 Andel som är utan förvärsarbete bland gifta och samboende kvinnor i åldern 25-54, omkring 1990. Kvinnor med makar vars bruttointkomst ligger i högsta kvintilen i respektive land jämförs med alla gifta kvinnor (% resp procentenheter)

	Högsta inkomstkvintilen	Alla gifta kvinnor	Skillnad
Tyskland	62	48	14
Nederländerna	54	48	6
Belgien	42	46	-4
Storbritannien	36	36	0
Australien	32	35	-3
Kanada	31	31	0
USA	27	23	4
Sverige	16	21	-5
Finland	14	14	0

Källa: Luxembourg Income Study (Australien 1989, Belgien 1992, Finland 1991, Kanada 1991, Nederländerna 1991, Storbritannien och Nordirland 1991, Sverige 1992, Tyskland 1989, USA 1991).

utsträckning de förvärsarbetar, men det finns här stora variationer mellan länder (OECD 1995). Också i våra LIS data finns det stora skillnader i andelen gifta kvinnor som förvärsarbetar, både vad gäller hög- och lågutbildade (tabell 6)²⁰. Medan för alla högutbildade kvinnor den förvärsarbetande andelen återfinns i ett snävt intervall mellan 77% för Nederländerna och 94% för Sverige (OECD 1995)²¹, finner vi att blott 57% av alla gifta högutbildade kvinnor arbetar i Tyskland. Utanför arbetsmarknaden står 31% av högutbildade gifta kvinnor i Nederländerna och Storbritannien, medan Sverige och USA tätt följer Finlands låga ickedeltagandetal. I kategorin 26+ där man förväntar sig finna många högutbildade kvinnor, är de väldigt låga siffrorna för Tyskland och Nederländerna särskilt anmärkningsvärda, liksom den fortsatt låga andelen kvinnor i förvärsarbete i Storbritannien och Australien i denna kategori.

Tabell 6 Förvärsarbete för gifta och samboende kvinnor i åldern 25-54 med hög (universitet) och låg (grundskola) utbildning, omkring 1990 (%)

	0 timmar/vecka			1-15 timmar/vecka		26+ timmar/vecka		
	Hög	Låg	Skillnad	Hög	Låg	Hög	Låg	Skillnad
Australien	20	42	-22	14	17	60	34	26
Belgien	24	60	-36	4	5	58	20	38
Finland	7	15	-8	1	2	91	77	14
Kanada	19	49	-30	6	7	65	36	29
Nederländerna	31	61	-30	8	14	39	11	28
Storbritannien	31	37	-6	10	14	50	33	17
Sverige	14	31	-17	2	2	60	51	9
Tyskland	43	50	-7	4	9	36	27	9
USA	17	36	-19	7	3	64	53	11

Källa: Luxembourg Income Study (Australien 1989, Belgien 1992, Finland 1991, Kanada 1991, Nederländerna 1991, Storbritannien och Nordirland 1991, Sverige 1992, Tyskland 1989, USA 1991).

När vi tittar på förvärsarbete bland lågutbildade kvinnor hittar vi höga procenttal i kategorin helt utanför arbetsmarknaden i Nederländerna och Belgien, 61% respektive 60%. Finland har här den lägsta andelen på 15%, följt av Sverige, Storbritannien och USA med 31%, 36% respektive 37%²². Alla våra nio länder uppvisar lägre andelar kvinnor i förvärsarbete för de lågutbildade jämfört med de högutbildade, men hur stor skillnaden är varierar avsevärt (tabell 6). Den största skillnaden i andel förvärsarbete mellan hög- och lågutbildade, både i noll-kategorin och i kategorin 26+ uppvisar Belgien med 36 respektive 38 procentenheter. I båda kategorierna åtföljs Belgien tätt av Kanada och Nederländerna, medan Tyskland har relativt små skillnader i förvärsarbete mellan hög- och lågutbildade. Att Tyskland uppvisar så liten skillnad beror på den relativt låga andelen högutbildade kvinnor i förvärsarbete, som visades ovan. Även för Storbritannien är skillnaderna ganska små, särskilt i noll-kategorin, vilket delvis förklaras av att relativt många befinner sig i kategorin 1-15 timmars förvärsarbete per vecka.

Att lägre utbildning leder till lägre deltagande i förvärvsarbetslivet gäller också för kvinnor i allmänhet. Här sträcker sig variationsvidden från 81% (Sverige) till 29% (Irland) (OECD 1995). Danmark och Finland uppvisar värden närmare 70%, Schweiz, Nya Zeeland, Norge, Frankrike, Storbritannien och Australien ligger mellan 61% och 53% i fallande ordning, Kanada, Tyskland, USA och Österrike mellan 49% och 40% också i fallande ordning, medan Belgien, Italien och Irland alla har värden under 40%. I vissa länder deltar alltså de flesta kvinnor i förvärvsarbete vare sig de har hög eller låg utbildning.

Utifrån det teoretiska perspektiv denna studie har valt att använda samt med hänsyn tagen till klassdimensionen, är det rimligt att anta att högt utbildade kvinnor har möjlighet att minska sin del av det reproduktiva arbetet med hjälp av marknadslösningar²³. För lågutbildade kvinnor, som vi också förutsätter lever i hushåll med relativt låga inkomster, blir rena marknadslösningar ett problem, eftersom kvaliteten på servicen bestämmer priset. Vad gäller t ex barnomsorg är det lätt att förstå ett motstånd mot att använda en marknadslösning som man visserligen bedömer sig ha råd med, men inte kan anses vara tillfredsställande ur social och pedagogisk synvinkel. Statligt subventionerat reproduktivt arbete i andra institutioner än familjen och marknaden är därför av särskild vikt för lågutbildade kvinnors möjlighet till en stadig anknytning till arbetsmarknaden. Variationerna mellan olika länder vad gäller offentlig barnomsorg är väldokumenterad (bland andra kan nämnas Fagnani 1994; Gornick 1996; Kamerman 1991; Korpi 2000; Lewis 1993), liksom äldreomsorgen (t ex Daly 2000; Lewis 1998).

Diskussion

Den här utförda analysen av gifta kvinnors förvärvsarbete har velat belysa det teoretiska antagandet att skillnader i fördelningen av ansvar och utförande av reproduktivt arbete mellan olika samhällsinstitutioner resulterar i olika modeller för hur det totala arbetet i samhället fördelas mellan män och kvinnor och därmed i olika grad av jämställdhet. Det har här inte varit fråga om en ren hypotesprövning, utan syftet har främst varit att placera analysen av jämställdhet på makrosociologisk nivå, liksom man plägar vid analyser av andra typer av stratifieringar i samhället. Som ovan sagts får också resultaten ses som preliminära på grund av den skiftande datakvaliteten.

Analyserna visar att enkla dikotomier vad gäller kvinnors deltagande i för-

värvsarbete inte räcker som kriterium för att fastställa huruvida den genusbase-
rade uppdelningen av arbete i produktion kontra reproduktion är i avtagande
eller ej. Genom att mer specifikt studera i vilken grad kvinnor förvärvsarbetar,
och därigenom fokusera på under vilka förutsättningar de deltar, framstår skill-
nader mellan olika modeller för det totala arbetet i samhället i ett delvis annat
ljus. Subsidiaritetsprincipens fortsatta dominans vad gäller organiseringen av det
reproduktiva arbetet är inte enbart begränsad till länder genomsyrade av
katolska värderingar, eller till länder med starka kristdemokratiska partier. Även
i andra länder är det reproduktiva arbetet också fortsättningsvis till klart över-
vägande del familjens ansvar, något som ofta inte tillåter kvinnor mer än en svag
anknytning till arbetsmarknaden.

En jämnare fördelning av produktions- och reproduktionsarbete är inte i lika
hög grad ett problem för alla kvinnor: en teori om genuskillnader bör även inne-
fatta en klassdimension. Det har ovan hävdats att utflyttning av reproduktivt
arbete från familjen till andra institutioner är en förutsättning för kvinnors för-
värvsarbete. Variationer i deltagandet synes emellertid vara beroende av det poli-
tiska valet mellan olika institutioner, främst marknaden och en politiskt styrd
offentlig sektor. Dessa kan vara mer eller mindre subsidiära i förhållande till
familjen när det gäller reproduktivt arbete. Många studier har visat att en väx-
ande offentlig tjänstesektor har varit viktig för kvinnors deltagande på arbets-
marknaden, dels för att den har gett arbetstillfällen, men också för att den genom
att erbjuda högklassig vård och omsorg till ett subventionerat pris har medverk-
at till att delar av det reproduktiva arbetet lyfts ut från familjen. Detta fenomen
har varit särskilt markant i de nordiska länderna, och det är också i dessa länder
där de flesta kvinnor, även de som har låg utbildningsgrad, ändå har en hög grad
av anknytning till arbetsmarknaden genom lång deltid och goda möjligheter att
återgå till arbete efter barnledigheten²⁴. I länder där marknadslösningar domi-
nerat ser vi att familjens ekonomiska position tenderar att avgöra var det repro-
duktiva arbetet förläggs. I avsaknad av statligt subventionerad omsorg för barn
och äldre, kan många kvinnor, särskilt lågutbildade, inte använda sig av mark-
nadslösningar, antingen beroende på kostnad eller den kvalitet som erbjuds. Det
är alltså i dessa länder vi ser att många kvinnor har en så svag anknytning till
arbetsmarknaden att de inte är berättigade till fullständiga sociala rättigheter. En
ytterligare möjlighet är att använda politiska medel för att förstärka den ”tradi-
tionella” institutionella fördelningen av det reproduktiva arbetet, d v s att famil-

jen har det totala ansvaret. Det finns en mängd institutionella utformningar som kan användas i detta syfte: inte bara avsaknaden av barnomsorg, korta skoldagar eller avsaknad av hemtjänst för äldre, utan även ekonomiska incitament såsom stöd för hemmavarande maka och vårdnadsbidrag.

Den institutionella miljön tillhandahåller en struktur av möjligheter – eller begränsningar – som medför olika grader av ojämlikhet i livschanser. Institutionerna i sina olika utformningar sätter inte bara materiella gränser för sociala aktiviteter. Från dessa emanerar också normer och värderingar vilket förstärker det sätt varpå institutionerna redan fungerar. Det normativa inflytande som dessa institutioner har, reglerar den dagliga samordningen av social verksamhet och definierar inte bara vad som är möjligt att förändra, utan också på vilket sätt förändringar kan ske. Det finns inget skäl till att detta inte skulle gälla de institutioner som reglerar uppdelningen av det totala arbetet. Ett exempel utgör många högutbildade kvinnor i en del kontinentala europeiska länder, som på grund av trycket från de sociala värderingarna väljer att inte förvärvsarbeta trots att de skulle ha råd att köpa tjänster inom reproduktionsområdet. Preferenser uppstår inte slumpmässigt, och flyter inte fritt omkring i vårt sociala universum. Tvärtom påverkar den institutionella strukturen våra val i de fall det finns alternativ att välja mellan.

Variationen i ojämlikhet mellan klasser i dessa olika genusbaserade modeller för uppdelningen av det totala arbetet i samhället i produktion och reproduktion är av vikt för kvinnor. Det följer av att kvinnorna än så länge har huvudansvaret för det reproduktiva arbetet, men också för barn, eftersom ansvaret för dessa är en central del av detta arbete. När reproduktivt arbete säljs som tjänster på marknaden skiljer sig tjänsterna åt med avseende på pris och kvalitet. På så sätt upprätthålls klasskillnader. När det reproduktiva arbetet utförs av familjen, förs i större utsträckning familjers differentierade ekonomiska och sociala position vidare till nästa generation. En viktig uppgift för framtida forskning borde vara att empiriskt analysera hur olika resultat uppnås, i termer av både kön och klass, beroende på om det reproduktiva arbetet flyttas från familjen till marknaden eller om det genom politiskt val organiseras som en verksamhet inom en offentlig sektor.

Noter

Barbara Hobson, Olli Kangas, Walter Korpi, Jane Lewis, Joakim Palme, Sheila Shaver och en anonym referent har givit värdefulla kommentarer på denna artikel. Joakim Palme har dessutom bistått med råd gällande LIS-data.

¹ Reproduktion kontra produktion definierar arbetet till innehåll och resultat, medan betalt och obetalt arbete refererar till huruvida ersättning utgår. Begreppsparen är inte utbytbara, eftersom reproduktivt arbete kan utföras på arbetsmarknaden, vilket diskuteras senare i artikeln.

² Detta är en mycket schematisk översikt. Den genusbaserade uppdelningen av de två sorternas arbete utvecklades gradvis och var aldrig fullständig någonstans. De flesta kvinnor i de lägre sociala skikten förvärvsarbetade i realiteten, även om detta inte var kontraktbaserat (Horrell och Humphries 1997). Det omstridda kravet på en familjelön i slutet av 1800-talet och början på 1900-talet vittnar om de konflikter som den sociala organisationen av arbetet gett upphov till, i termer av både genus och klass (Lewis 1984; Land 1980; Pedersen 1993; Sen 1995).

³ Jämlikhet och ojämlikhet används här enbart som metodologiska verktyg för den komparativa analysen. Huruvida likhet eller särart skall vara grund för medborgerliga rättigheter är en helt separat, och delvis normativ, frågeställning.

⁴ Här borde man fokusera på kristdemokratiska partier i deras roll som beslutsfattare, snarare än på katolsk kultur (Therborn 1994). För den mer traditionella ståndpunkten rörande katolicismens allmänna kulturella inflytande, se Castles 1994; Kersbergen 1995; Rothschild 1993; Schmidt 1994.

⁵ Man kan säga att det finns tre typer av ansvar för reproduktivt arbete: ansvar för att faktiskt utföra arbetet, ansvar för att organisera och styra arbetet samt ansvar för kostnaden (Daly och Lewis 1998). Här fokuserar vi på ansvaret för att faktiskt utföra arbetet. Ibland används termen social reproduktion för att beteckna reproduktivt arbete, för att skilja mellan social och biologisk reproduktion. Begreppet social reproduktion används emellertid också för att fånga ett annat socialt fenomen: fortlevandet av sociala relationer eller dimensioner av social struktur, över tid eller mellan olika generationer av sociala aktörer (Berger och Luckmann 1967). Både reproduktion och social reproduktion, såväl som produktion av arbetskraft som använts av Picchio (1992) har sitt ursprung i historisk materialism. I den här studien kommer vi att använda termen reproduktion.

⁶ Denna trefaldiga distinktion motsvarar inte helt den triad av familj-marknad-stat som ofta används inom genusforskning för att visa på den nära relationen mellan familjen som institution och samhället i stort, där termen stat avser ett komplex av institutioner och regler som resultat av politisk intervention snarare än statsapparaten och byråkratin. Dessutom, huruvida det reproduktiva arbetet placeras i den offentliga sektorn, eller delegeras till marknaden, har konsekvenser ur klassynpunkt. Båda alternativen är emellertid förutsättningar för möjligheten till förvärvsarbete för de som tidigare bar hela ansvaret för det reproduktiva arbetet inom familjen.

⁷ Det finns dock inget antagande om en linjär relation mellan antal arbetstimmar och försvagandet av subsidiaritetsprincipen vad gäller reproduktivt arbete.

⁸ Kriteriet för att i statistiken räknas till arbetskraften är i OECD-länderna vanligen att man förvärvsarbetar en timme eller mer per vecka. Uppgifter i OECD-statistik refererar till alla kvinnors förvärvsdeltagande, inte bara till kvinnor som lever i familj.

⁹ Ökningen av denna siffra mellan 1960 och 1990 skiljer sig också mycket åt mellan de olika länderna, och är högt korrelerad med nivåerna år 1990. 1990 års data valdes för att förenkla jämförelsen med LIS-data i denna studie. Se nedan.

¹⁰ Tidigare studier har visat på en betydlig skillnad mellan olika länder i andelen ensamstående mödrar som förvärvsarbetar (Hobson 1994; Lewis 1997b, 1997c)

¹¹ Åldersintervallet 25-54 valdes för att kunna kontrollera för variation mellan länderna som beror på längden på högre utbildning såväl som på pensionsålder, och för att kunna jämföra med OECD-data. LIS-data baserar sig på nationella surveyundersökningar som utförts åren mellan 1989-1992, nämligen: Australien 1989, Belgien 1992, Finland 1991, Kanada 1991, Nederländerna 1991, Storbritannien och Nordirland 1991, Sverige 1992, Tyskland 1989, USA 1991. För allmän information om LIS se t ex Atkinson m fl (1995).

¹² Bland våra länder gäller detta för Storbritannien, Australien, Kanada och Tyskland (OECD 1996).

¹³ Vad gäller de svenska LIS-data kan enligt muntlig information från Statistiska Centralbyrån siffran för noll-kategorin ha påverkats av att de som inte svarat på frågan troligen placerats där. Följaktligen kan procenttalet i noll-kategorin ha blivit för hög.

¹⁴ Giftna kvinnors förvärvsarbete i Nederländerna var i snitt 11,2 timmar per vecka år 1991 (van Berkel och De Graaf 1998).

¹⁵ Ett liknande resultat för Storbritannien har tidigare presenterats av David och Starzec (1992) som fann att hela 18% av kvinnorna mellan 18 och 54 års ålder, med åtminstone ett hemmavarande barn under 18 års ålder, arbetade mindre än 16 timmar per vecka. Detta i motsats till Frankrike som vid denna tidpunkt (1984) totalt sett hade en lika stor andel kvinnor i förvärvsarbete, men där mer än 70% av samma kategori kvinnor arbetade heltid.

¹⁶ När det finns äldre barn i hushållet - yngsta mellan sju och tolv år gammal - tenderar deltagande i förvärvsarbete att öka avsevärt för länder som Storbritannien och Australien, medan ökningen är mindre för Tyskland och Nederländerna.

¹⁷ Om man tittar på åldrarna 25-49 minskar skillnaden till 0,5%, men fortfarande i "motsatt" riktning. För åldersgruppen 25-64 är skillnaden -22,0. Avsevärda skatteavdrag för statlig och privat barnomsorg kan också spela in (Vanistendael 1999:12). Därutöver kan förläggandet av EUs huvudstad till Bryssel ha ökat de ekonomiska och kulturella incitamenten att förvärvsarbete, särskilt för unga välutbildade kvinnor.

¹⁸ Belgien verkar alltså även här uppvisa siffror som går åt motsatt håll det förväntade. Emellertid har Belgien en form av familjeskattesystem som är mindre knutet till om partners inkomst är låg eller inte existerar.

¹⁹ I en studie av det japanska inkomstskattesystemet visade Shibata (1992) hur omfattningen av skattelättnader för gifta män ökade med inkomsten, eftersom marginalskatten är högre på högre inkomstnivåer. Japanska kvinnors förvärvsarbete var också lägre ju högre inkomst maken hade.

²⁰ Hög utbildning definieras här som examen från universitet eller högskola, låg utbildning som grundskola.

²¹ OECD-data inkluderar i detta fall kvinnor mellan 25 och 64 års ålder, vilket faktiskt minskar potentiellt deltagande i förvärvsarbete eftersom kvinnor i många länder på kontinenten och även i Storbritannien går i pension vid 60 års ålder.

²² Jämför med not 13 för svenska data.

²³ Observera att familjens hem inte nödvändigtvis motsvarar familjen som institution för reproduktivt arbete. En barnflicka eller hembiträde som arbetar i hemmet är en marknadslösning.

²⁴ Det finns givetvis många typer av politik som främjar jämställdhet i ett samhälle på så skilda områden som utbildning, löner, socialförsäkringssystem, etc. Särskilt relevant i det här sammanhanget är som ovan hävdats utbyggnaden av offentlig barnomsorg men också föräldraledigheten. I de nordis-

ka länderna ger den trots sin utsträckning föräldrar möjlighet att återvända till sitt tidigare förvärvsarbete, och dessutom en inkomstgaranti som i ett komparativt perspektiv är mycket generös. Här sammanstrålar igen genus- och klassdimensionen i den politiska fördelningen av resurser.

Referenser

- Atkinson, A.B., Rainwater, L. och Smeeding, T.M. (1995) *Income Distribution in OECD Countries*. Paris: OECD.
- Beechey, V. (1988) "Rethinking the Definition of Work. Gender and Work", s 45-62 i Jenson, J. & Hagen, E. (red) *Feminization of the labor force: paradoxes and promises*. Oxford: Polity Press.
- Berger, P.L. & Luckmann, T. (1967) *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday & Company, Anchor Books.
- Castles, F.G. (1994) "On religion and public policy: The case for covariance", *European Journal of Political Research* 26:111-15.
- Crompton, R. & Harris, F. (1998) "Explaining women's employment patterns: 'orientations to work' revisited", *British Journal of Sociology* 49 (1):118-36.
- Daly, M. (2000) "A Fine Balance: Women's Labor Market Participation in International Comparison", s 467-510 i Scharpf, F.W. & Schmidt, V.A. (red) *Welfare and Work in the Open Economy. Vol. II. Diverse Responses to Common Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Daly, M. & Lewis, J. (1998) "Conceptualising Social Care in the Context of Welfare State Restructuring", s 1-24 i Lewis, J. (red) *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- David, M-G. & Starzec, C. (1992) "Women and Part-Time Work: France and Great Britain Compared", s 180-94 i Folbre, N. et al. (red) *Women's Work in the World Economy. Issues in Contemporary Economics, Vol. 4*. London: Macmillan, in association with the International Economic Association.
- Esping-Andersen, G. (1990) *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge Polity.
- European Commission (1995) *Employment in Europe 1995*. Luxembourg: Office for the Official Publications of the European Communities.
- Fagnani, J. (1994) "A Comparison of Family Policies for Working Mothers in France and West Germany", s 26-34 i Hantrais L. & M. Steen (red) *Family Policy and the Welfare of Women. Cross-National Research Papers. Third*

- Series: Concepts and Contexts in International Comparisons. The European Centre. Loughborough University.
- Ferree Marx, M. & Hall, E.J. (1996) "Rethinking Stratification from a Feminist Perspective: Gender, Race and Class in Mainstream Textbooks", *American Sociological Review* 61: 929-50.
- Gornick, J.C., Meyers M.K., and Ross, K.E. (1996) "Supporting the Employment of Mothers: Policy Variation Across Fourteen Welfare States", *Journal of European Social Policy* 7 (1): 45-70.
- Hakim, C. (1997) "A Sociological Perspective on Part-Time Work", s 22-70 i Blossfeld, H-P. & Hakim, C. (red) *Between Equalization and Marginalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. (1998) "Developing a sociology for the twenty-first century: Preference Theory", *British Journal of Sociology*, 49 (1):137-43.
- Harkness, S., Machin, S. och Waldfogel, J. (1995) *Evaluating the Pin Money Hypothesis: The Relationship Between Women's Labour Market Activity, Family Income and Poverty in Britain*. STICERD programme LSE. Discussion Paper WSP/108.
- Hernes, H. (1987) *Welfare State and Woman Power: Essays in State Feminism*. Oslo: Norwegian University Press.
- Hobson, B. (1990) "No Exit, No Voice: Women's Economic Dependency and the Welfare State", *Acta Sociologica* 33:235-49.
- Hobson, B. (1994) "Solo Mothers, Social Policy Regimes and the Logics of Gender", s 170-87 i Sainsbury, D. (red) *Gendering Welfare States*. London: Sage.
- Hobson, B. (2000) "Conceptualizing Economic Citizenship: An Analysis of Gender Equality in Policy and Law in the European Union and Sweden", i idem (red) *Gender and Citizenship in Transition*. London: Macmillan.
- Horrell, S. & Humphries, J. (1997) "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The Case of Nineteenth-Century Britain", s 25-64 i Janssens, A. (red) *The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? International Review of Social History* 42, Supplement 5.
- Kammerman, S.B. (1991) "Child Care Policies and Programs: An International Overview", *Journal of Social Issues* 47 (2):179-96.
- Kangas, O. (1991) *The Politics of Social Rights. Studies on the Dimensions of Sickness Insurance in OECD Countries*. Swedish Institute for Social Research.

Dissertation Series.

- Korpi, W. (1989) "Power, Politics and State Autonomy in the Development of Social Citizenship: Social Rights during Sickness in Eighteen OECD Countries since 1930", *American Sociological Review* 54 (3):309-28.
- Korpi, W. (1991) "Political and Economic Explanations of Unemployment: A Cross-National and Long-Term analysis", *British Journal of Political Science* 21 (3):315-48.
- Korpi, W. (2000) "Faces of inequality: gender and class in modern welfare states", *Social Politics* 7 (2):127-91.
- Land, H. (1980) "The Family Wage", *Feminist Review* 6:55-78.
- Langan, M. & Ostner, I. (1991) "Gender and Welfare", s 127-50 i Graham, R. (red) *Towards a European Welfare State?* Bristol: School of Advanced Urban Studies.
- Leira, A. (1992) *Welfare States and Working Mothers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leira, A. (1993) "The 'Woman-Friendly' Welfare State?: The Case of Norway and Sweden", s 49-71 i Lewis, J. (red) *Women and Social Policies in Europe*. Aldershot: Edward Elgar.
- Lewis, J. (1984) *Women in England 1870-1950: Sexual Divisions and Social Change*. Sussex: Wheatsheaf Books.
- Lewis, J. (1992) "Gender and the Development of Welfare Regimes", *Journal of European Social Policy* 2 (3):159-73.
- Lewis, J. (1993) "Introduction: Women, Work, Family and Social Policies in Europe", s 1-24 i idem (red) *Women and Social Policies in Europe. Work, Family and the State*. Aldershot: Edward Elgar.
- Lewis, J. (1997a) "Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts", *Social Politics* 4 (2):160-77.
- Lewis, J. (1997b)(red) *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Lewis, J. (1997c) "Lone Mothers: the British Case", s 50-75 i idem (red) *Lone Mothers in European Welfare Regimes. Shifting Policy Logics*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Lewis, J. (1998) (red) *Gender, Social Care and Welfare State Restructuring in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Lister, R. (1997) *Citizenship : Feminist Perspectives*. London : Macmillan.

- Marshall, T.H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montanari, I. (2000) "From Family Wage to Marriage Subsidy and Child Benefits: Controversy and Consensus in the Development of Family Support", *Journal of European Social Policy* 10 (4):307-33.
- Nelson, J.A. (1993) "The study of choice or the study of provisioning? Gender and the definition of economics", s 23-36 i Ferber, M.A. & Nelson, J.A. (red) *Beyond Economic Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- O'Connor, J.S. (1993) "Gender, Class and Citizenship in the Comparative Analysis of Welfare State Regimes: Theoretical and Methodological Issues", *British Journal of Sociology* 44:501-18.
- OECD 1995. *OECD Education at a Glance. OECD indicators*. Paris: OECD.
- OECD 1996. *OECD Employment Outlook July 1996*. Paris: OECD.
- OECD 1998. *OECD Employment Outlook June 1998*. Paris: OECD.
- O'Reilly, J. & Fagan, C. (1998) (red) *Part-time prospects. An international comparison of part-time work in Europe, North America and the Pacific Rim*. London: Routledge.
- Orloff, A.S. (1993) "Gender and the Social Rights of Citizenship: The Comparative Analysis of Gender Relations and Welfare States", *American Sociological Review* 58:303-28.
- Ostner, I. (1993) "Slow Motion: Women, Work and the Family", s 92-115 i Lewis, J. (red) *Women and Social Policies in Europe*. London: Edward Elgar.
- Palme, J. (1990) *Pension Rights in Welfare Capitalism: The Development of Old-Age Pensions in 18 OECD Countries 1930 to 1985*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research Dissertation Series, No. 14.
- Pedersen, S. (1993) *Family, Dependence, and the Origins of the Welfare State. Britain and France, 1914-1945*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Perrons, D. (1998) *Final Comparative Report. Flexible working and the reconciliation of work and family life – or a new form of precariousness. Equality between men and women*. European Commission. Employment and social affairs.
- Picchio, A. (1992) *Social reproduction. The political economy of the labour market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pott-Buter, H.A. (1993) *Facts and Fairy Tales about Female Labor, Family and*

- Fertility. A seven-country comparison, 1850-1990.* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Rothschild, K.W. (1993) "Some reflections on the growth of female labour supply and the tertiary sector", s 65-74 i idem *Employment, wages, and income distribution: critical essays in economics*. London: Routledge.
- Rubery, J. & Wilkinson, F. (red) (1994) *Employer strategy and the labour market*. Oxford: Oxford University Press.
- Sainsbury, D. (1994) (red) *Gendering Welfare States*. London: Sage.
- Sainsbury, D. (1996) *Gender Equality and Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saraceno, C. (1994) "The Ambivalent Familism of the Italian Welfare State", *Social Politics* 1:60-82.
- Schmidt, M.G. (1994) "Gendered Labour Force Participation", s 179-237 i Castles, F.G. (red) *Families of Nations*. Sydney: Dartmouth.
- Sen, A. (1985) *Commodities and Capabilities*. Amsterdam: North-Holland.
- Sen, A. (1995) "Varieties of Deprivation", s 51-58 i Kuiper, E. & Sap, J. (red) *Out of the Margin. Feminist Perspectives on Economics*. London: Routledge.
- Shaver, S. & Bradshaw, J. (1995) "The Recognition of Wifely Labour by Welfare States", *Social Policy and Administration* 29 (1):10-25.
- Shibata, A. (1992) "The Effects of Japanese Income Tax Provisions on Women's Labour Force Participation", s 169-79 i Folbre, N. et al. (red) *Women's Work in the World Economy*. Issues in Contemporary Economics, Vol. 4. London: Macmillan, in association with the International Economic Association.
- Smith, M., Fagan, C. och Rubery, J. (1998) "Where and why is part-time work growing in Europe?", i O'Reilly, J. & Fagan, C. (red) *Part-time prospects*. London: Routledge.
- Spicker, P. (1991) "The Principle of Subsidiarity and the Social Policy of the European Community", *Journal of European Social Policy* 1 (1):3-14.
- Therborn, G. (1994) "Another way of taking religion seriously", *European Journal of Political Research*, 26:103-10.
- Van Berkel, M. & De Graaf, N.D. (1998) "Women's economic dependency in the Netherlands", *British Journal of Sociology* 49 (1):97-117.
- Van Kersbergen, K. (1995) *Social Capitalism: A Study of Christian Democracy and the Welfare State*. London: Routledge.
- Vanistendael, F. (1999) "Belgium", s 9-25 i Roch, S.M.T. (red) *Family Taxation*

in Europe. The Hague: Kluwer Law International.

Walby, S. (1991) "Labour markets and industrial structures in women's working lives", s 167-86 i Dex, S. (red) *Life and Work History Analyses: Qualitative and Quantitative Developments. Sociological Review Monograph 37*. London: Routledge.

Walsh, J. (1999) "Myths and Counter-Myths: an Analysis of Part-time Female employees and their Orientations to Work and Working Hours", *Work, Employment & Society* 13 (2):179-203. Abstract

Abstract

Choosing Time and Time for Work: Cross-national variation in paid work among married women

In line with the theoretical perspective that the division of total work in society into production and reproduction is the central factor behind gender inequality in general, the very organization of reproduction work becomes the key to understand the variation in gender inequality among modern nation states. As long as other institutions, in this case either a public common sector or the market, remain highly subsidiary in relationship to the family with regard to reproduction work women have fewer possibilities to participate in paid work and gender inequality remains at a high level. Just as the distribution of resources and capabilities following from the class-based division of work on the labour market may be modified by political intervention, political decisions may modify the distribution of resources and capabilities that follow from the gender-based division of work. In the absence of political intervention, it is left to the market to determine the criteria for distributing work among citizens. In order to gauge the degree of subsidiarity of other institutions to the family, the distinction between participation and non-participation in market work, and even between full-time and part-time participation, has however to be qualified. All market work is paid work, but pure participation on the labour market cannot be equated with a more equitable division of total work in society. A loose attachment to the labour market, which is a recurring phenomenon in many countries, is in fact compatible with the continuing weight of the total reproduction work on the family. By using data from the Luxembourg Income Study (LIS) variations in the extent of

married women's market work is examined in nine countries. The degree of subsidiarity of other institutional spheres to the family with regard to reproduction work is shown to be a phenomenon not confined to countries where Catholic religion has a strong foothold, or where Christian democratic parties have been frequently in government.

Risken med riskkalkyler

-exemplet ärftlig bröstcancer i sociologisk belysning

AV TORA HOLMBERG

I tidningarna har vi under de senaste åren kunnat läsa rubriker som: "Åsa opererade bort sina friska bröst" (Södergren 1998) "Jag offrade mina friska bröst för att slippa cancer" (Nordin 1999) och "Friska bröst opereras bort" (Romare 1996). Dessa artiklar och många andra handlar om kvinnor med ärftliga anlag för bröstcancer som låtit operera bort bröstet för att undvika att utveckla sjukdomen. Frågor som inställer sig är hur läkarna kan vara "säkra" på att ett så radikalt ingrepp är en riktig eller ens rimlig åtgärd, och hur de berörda kvinnorna kan "gå med på" operation. Det är om risk för bröstcancer, förebyggande kirurgi och den genetiska rådgivning som föregår dessa operationer som denna artikel handlar om.

Utvecklandet av metoder för att förebygga sjukdomar är idag en av den medicinska forskningens stora verksamhetsområden. Hjärt-kärlsjukdomar kan förebyggas med hjälp av rökstopp och blodfettssänkande mediciner och benskörhet hos kvinnor genom utbredd användning av östrogenbehandling, för att nämna några exempel på preventionsområden. Inom den genetiska forskningen har det under de senaste 10-20 åren rönts stora framgångar vad gäller att finna isolerade, biomedicinska orsaksförklaringar till ärftliga sjukdomar som Huntingtons sjukdom (s k danssjuka), blödarsjuka, cystisk fibros och ett flertal cancerformer. I takt med denna utveckling har nya, sedan tidigare oprövade situationer uppkommit. När man menar sig ha tekniska möjligheter att inte bara diagnostisera utan även förutse vissa sjukdomar uppkommer genast frågan om hur man kan förhindra att de överhuvudtaget uppstår. Vad gäller den ärftliga formen av bröstcancer¹, är ett sätt att mildra konsekvenserna av sjukdomen att erbjuda kvinnor

---

Tora Holmberg är doktorand vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Hennes avhandlingsprojekt rör frågor kring genetiska förklaringsmodeller och kön, där fokus läggs på spänningen mellan inomvetenskapliga och populärvetenskapliga framställningar.

med konstaterad genetisk disposition täta kontroller och mammografi. En annan strategi som används sedan några år tillbaka är, som vi sett av tidningsrubrikerna ovan, att operera bort bröststen, s.k. preventiv mastektomi. Om kvinnan i samråd med en genetisk rådgivare bestämmer sig för detta ingrepp, utförs det i samarbete med plastikkirurg, så att omedelbar bröstrekonstruktion utförs vid ett och samma tillfälle (Iselius m fl 1995).

Genetisk rådgivning söks i det här sammanhanget av kvinnor med flera nära släktingar som insjuknat i bröstcancer. De har därmed skäl att misstänka att de har arvsanlag för sjukdomen, och kan erhålla rådgivning på särskilda mottagningar vid något av landets sex regionsjukhus. Vid mottagningen görs en släktnamnes (sjukdomshistoria) för upprättandet av ett släkträd. Därefter inhämtas information om insjuknade släktingar via journaler samt blodprov från en insjuknad släkting för anlagsdiagnostiken. Detta kan sammantaget kräva flera besök på mottagningen. Slutligen meddelas kvinnan resultatet vid ett särskilt besök med en genetisk rådgivare. Då anlagsdiagnostiken resulterar i att det konstateras att kvinnan är "bärare av" den aktuella gendefekten, beräknas livstidsrisken för insjuknande i bröstcancer till 80-90 procent (Borg & Olsson 1996).

Beräkningen av risk är i detta liksom i andra sjukdomsförebyggande sammanhang central. Legitimiteten hos företeelsen preventiv mastektomi kan sägas vila på ett antagande om hög risk. Konstruktioner av risk och utövandet av prevention är företeelser som går hand i hand, det ena förutsätter det andra (Beck 1992:34). Syftet med denna artikel är dels att belysa hur risken att insjukna i ärftlig bröstcancer framställs inom en medicinsk respektive lekmanadiskurs, dels att utröna om och på vilket sätt samhällsvetenskapliga teorier om risk kan öka förståelsen för fenomenet genetisk rådgivning som sådant. Det empiriska material som analysen bygger på, består företrädesvis av artiklar hämtade från dagspress, veckopress och medicinska tidsskrifter. I urvalet ingår artiklar ur skandinaviska medicinska tidsskrifter och andra texter om bröstcancer och prevention riktade till läkare (t ex vårdprogram från olika regionsjukhus). Jag har valt att använda artiklar skrivna 1995 eller senare, då den första bröstcancerigen isolerades strax innan och det följaktligen skrevs en del under den tidsperioden (se Miki m fl 1994). För att fånga det andra perspektivet har jag hämtat artiklar ur dagspress och veckopress under samma tidsperiod (1995-1999). Urvalet har i båda fall skett genom sedvanlig artikelsökning². Min ambition är att genomgående anlägga ett konstruktivistiskt perspektiv på problemet. Detta

främst för att det medicinska materialet är så uttalat präglat av föreställningar om olika ontologiska "sanningar". Även de nyhetsartiklar och liknande som ingår kan sägas vara fyllda med medicinska, diskursiva sanningar (jfr Bakshi 2000). "Avslöjandet" av dessa förgivettagna antaganden blir ett metodologiskt grepp för att uppnå syftet med artikeln. Efter detta inledande avsnitt, följer en genomgång av framställningen av genetisk risk i de medicinska artiklarna, varefter en jämförelse görs med hur risk kan sägas förstås ur kvinnornas perspektiv. Risk problematiseras ur de olika perspektiven parallellt med att riskteoriernas relevans diskuteras. Slutligen avhandlas frågan om hur relationen mellan risk och kön kan förstås i denna kontext.

Objektiv risk?

De medicinska artiklar som här analyseras, kommer främst från svenska (eller motsvarande danska och norska) Läkartidningen, som är en branschtidskrift för läkare. Aktörerna är således läkare och det är deras egen framställning av genetisk rådgivning som står i fokus. I tidskriften ingår flera olika genrer (debattartiklar, ledare, reportage), men de artiklar som i det följande kommer att omnämnas tillhör kategorin vetenskapliga artiklar. Texterna är formellt hållna, "torra" och utan explicita personliga kommentarer. Språket är exkluderande, i den mening att de innehåller medicinska fackord som inte förklaras (jfr Bakshi 2000:135).

I detta avsnitt kommer jag att analysera hur risk kalkyleras och används i det medicinska materialet, samt argumentera för att denna riskkalkyl kan sägas utsluta en diskussion om risken att opereras i "onödan". I de medicinska texterna förs en omfattande diskussion om risken att insjukna i bröstcancer relaterat till om kvinnan är "bärrare" av anlag eller ej. Detta är en på alla sätt förståelig ståndpunkt, då hela tankekonstruktionen bakom primär prevention vilar på antagandet att det finns en definierad sjukdom som vill undvikas genom individuellt baserad intervention. För att denna strategi ska vara meningsfull, krävs en misstanke om sjukdomsgenomslag. Men det är inte nog med att konstatera att denna misstanke existerar, det måste också vara möjligt att uttala sig om hur stor misstanken är; det görs en riskbedömning. Denna kalkyl utförs i fallet familjär bröstcancer på basis av studier i huvudsak genomförda utanför Skandinavien och som bygger på statistiska data (se t ex Easton m fl 1995).

Hur framställs då denna riskberäkning eller kalkyl i de medicinska texterna? I en artikel ur en dansk tidskrift för läkare, som kan sägas vara typisk för dis-

kursen, görs skillnad mellan låg, moderat-, högriskpersoner och genbärare (Gerdes m fl 1998:1148). De åtgärder som förordas är relaterade till vilken riskpopulation (d v s vilken av dessa kategorier) man menar att kvinnan tillhör, men också till ålder. Till högriskgruppen räknas kvinnor vilka antas ha ärftlig disposition. De har genetiska defekter, som ännu inte kunnat identifieras (det handlar alltså enligt författarna om idag ej kända "bröstcancer gener"). "Högriskpersonerna" har uppskattningsvis 40-100% risk att drabbas av bröstcancer under sin livstid. Endast "genbärarna", d v s de kvinnor där någon av de kända bröstcancer genererna konstaterats, erbjuds enligt artikeln profylaktisk mastektomi (Ibid.). Ett annat typiskt genreexempel är hämtat ur svenska Läkartidningen. En liknande indelning används och där skiljer man mellan: Kvinnor från familjer med ärftlig bröstcancer eller bröst-ovarialcancersyndrom³ (50% risk), kvinnor med två nära släktingar med bröstcancer (30 - 40% risk), kvinnor med en nära släkting med bröstcancer (20% risk) samt "BRCA1 bärare" (80% risk) (Iselius m fl 1995:271).⁴ Enligt artikeln erbjuds alla kvinnor, utom de tillhörande den grupp med lägsta beräknade risken, förebyggande kirurgi. Denna skillnad i praktik kan tyckas vara anmärkningsvärd i sig. Vad betyder det att man är så mycket "generösare" med operationer på Karolinska sjukhuset än vad man är vid Odense Universitetshospital? Riskbedömningen är ju i stort sett överensstämmande.⁵ Detta är i sig intressant och exemplifierar hur olika praxis kan bli följden av en likvärdig riskkalkyl, med andra ord att riskdiskursen får olika kliniska tolkningar eller innebörder (eller tvärtom). Min tolkning är att detta exempel indikerar förekomsten av ett "glapp" eller en spänning mellan den professionella framställningen av en enhetlig riskdiskurs, och en klinisk tillämpning där flera tolkningar och praktiker ges utrymme.

För att ta ett andra och talande exempel på riskberäkning, kommer jag här att återge en tabell i dess helhet. Tabellen är hämtad ur en antologi om bröstcancer riktad till läkare och avser "den kumulativa risken för bröstcancer hos kvinnor i västvärlden generellt, och hos kvinnor som är bärare av en konstitutionell BRCA1-mutation".

Tabell Den ackumulerade risken för bröstcancer vid olika åldrar

Ålder	Generella populationen	BRCA1mutations-bärare
40 år	0.5%	16%
45 år	1%	42%
50 år	2%	59%
55 år	3%	72%
60 år	4%	77%
65 år	6%	80%
70 år	7%	82%
75 år	9%	84%
80 år	10%	86%

Källa: Borg & Olsson 1996:31

Det är med en anmärkningsvärd statistisk precision som risken att insjukna framställs i ovanstående tabell, en tabell som i en annan text avbildas i stort sett på identiskt sätt, med ett viktigt undantag. Mutationsbärarna innefattar förutom BRCA1 även BRCA2 (Vårdprogram för bröstcancer 1997:11). Man menar i artikeln att "risken att insjukna respektive penetransen (genomslagskraften, min anm.) för bröstcancer antas vara lika för BRCA1 och BRCA2 men aktuella data kan antyda att penetransen är något lägre för BRCA2." (Ibid) Dessutom beräknas risken för en 65-årig genomsnittskvinna till fyra procent, att jämföra med sex procent i tabellen ovan. Detta exempel och ovan nämnda skillnader i praxis mellan olika sjukhus visar att risken att insjukna framställs och tolkas olika, något som jag menar antyder vissa "sprickor" i diskursen. Det är för övrigt i stort sett den enda spricka som kan uttydas. I de analyserade texterna förs inte heller någon inomvetenskaplig debatt kring riskkalkylernas tillförlitlighet, en fråga jag kommer att återkomma till längre fram.

Något annat som inte alls diskuteras i materialet är möjligheten att operationen görs "i onödan". Enligt logikens ordning borde det finnas åtminstone en 20-procentig risk att operationen utförs utan någon som helst (medicinsk) funktion. En viss försiktighet framförs visserligen i ett vårdprogram för bröstcancer, där författaren menar att det inte finns några randomiserade studier att luta sig mot när det gäller nyttan av preventiv mastektomi. Detta tolkar jag ändå inte som ett

starkt motargument, då ett flertal argument för profylaktiska operationer däref-
ter radas upp. Det framförs t ex att studier har visat att screeningsmetoder ej haft
önskad effekt, framförallt vad gäller unga kvinnor. Dessutom säger författaren
att tidigare företagna profylaktiska operationer ”ej lett till osedvanligt mycket
cancer”. Ett tredje argument rör bröstets storlek, ju mindre bröstkörtelvävnad,
ju mindre risk för cancer. Här finns jämförande studier företagna mellan män
och kvinnor, höger och vänster bröst och kvinnor från Japan och Holland
(Vårdprogram för bröstcancer 1997:12). I övrigt omnämns risken att operera i
”onödan” inte alls, den diskussionen är frånvarande. Sammanfattningsvis kan
sagas att det är slående med vilken precision författarna menar att det är möjligt
att beräkna risken att drabbas av sjukdomen. Det är min tolkning att risk ur det
medicinska perspektivet förstås som objektiv, statistiskt mätbar och precis. Det
är dessutom en utomordentligt hög risk man laborerar med. Sannolikheten för
kvinnor med genetisk defekt att insjukna i ett livslöppsperspektiv beräknas till
mellan 80 och 90 procent. Konstruktionen av risk ur ett läkarperspektiv kan
sagas vila på framförallt två dimensioner eller byggstenar; statistisk sannolikhet
för sjukdomsgenomslag och ålder.

Sannolikhet och förutsägelse

I föregående avsnitt som behandlat risk och riskkonstruktion ur ett medicinskt
perspektiv, har några aspekter framkommit som jag vill belysa ytterligare. En
iakttagelse som kräver förklaring är hur man inom den medicinska diskursen kan
vara så rörande enig om riskberäkningens tillförlitlighet. I läkarartiklarna förs
inte någon inomvetenskaplig debatt eller ifrågasättande av de data som ligger till
grund för denna kalkyl. Det verkar istället råda i det närmaste total konsensus
kring denna konstruktion.⁶ Ett möjligt undantag utgörs dock av en artikel, till-
hörande genren reportage, i Läkartidningen där författaren menar att vi har att
göra med en rad olika genetiska mutationer av vilka vi endast känner till en bråk-
del. Därför, menar författaren, är det svårt att generalisera data från olika släk-
ten; ”olika mutationer ger olika risk och att man har stor hjälp av släktanamne-
sen för att bedöma vilken risk som kan förknippas med varje enskild mutation”
(Nordenskjöld 1999:3395). Det är här inte själva riskberäkningen i sig och dess
förmodade precision som författaren vänder sig mot, utan han förordar en mer
flexibel och individuell riskkalkyl. Detta undantag till trots; vadan denna säker-
het och enighet är en fråga som inställer sig. Riskkalkylen tenderar att hanteras

som ett ting eller en "fetisch" vilken återskapas i text efter text.⁷ Är det så att man inom det naturvetenskapliga paradigmet enligt en logisk empirisk tradition, uppfattar fakta som "den sanna" så länge de inte falsifierats? Är det möjligen därför som en så hög sannolikhet används och cirkulerar mellan olika texter, trots att studier visat att sannolikheten möjligen kan vara lägre? Eller är svaret att man för att skapa och upprätthålla professionell trovärdighet måste vårda en enad front?

Problemet med "den osynliga risken" för onödiga operationer och det till synes okritiska övertagandet av riskkalkylering som förekommer i texterna, kan förstås med hjälp av Anthony Giddens och hans modernitetsteori. Han menar att det i och med framväxandet av de moderna sociala institutionerna, upprättats en balans mellan tillit och risk, mellan säkerhet och fara (Giddens 1996:104). Det är i spänningsfältet mellan ytterligheterna tillit och risk som känslan av säkerhet blir till. Förekomsten av risk, menar Giddens, behöver inte förutsätta en medvetenhet om att fara föreligger. Därmed skiljer han mellan objektiv risk (som t ex globalisering medförande intensifiering och ökad utbredning av risk) och varsebliven risk (mycket spridd medvetenhet och medvetenhet om risker i sig) (Ibid: 119). Den andra delen av begreppsparet, tillit, definieras som: "Förtroende för en persons eller ett systems pålitlighet med hänsyn till en given mängd händelser eller resultat av händelser, där detta förtroende uttrycker en förtröstan om personens redlighet eller kärlek eller om vissa abstrakta principers riktighet (teknisk kunskap)" (Ibid: 40). Jag menar att det är möjligt att analysera läkarnas perspektiv i detta sammanhang genom att förstå deras position som knuten till de abstrakta system eller expertsystem Giddens talar om. Upprätthållandet av denna position kräver en fast och tillitsvärdig framtoning, en anda av "vi vet vad vi gör". Samtidigt är de genetiska rådgivarna själva beroende av att upprätthålla tilliten till det egna systemet, den ordning som de ingår i. De kan därmed sägas balansera på en tråd mellan risk och tillit, där utkomsten blir en konstruktion av säkerhet.

En annan aspekt av riskkalkyler i det medicinska materialet gäller överföringen av statistisk populationsbaserad och precist beräknad, d v s "objektiv", risk på en enskild individ, något som jag menar är problematiskt (Jfr Ewald i Hugemark 1994, Kemp 1991). En orsak därtill är det som inom samhällsvetenskaplig forskning brukar benämnas nivåproblematiken. Det är behäftat med en rad problem att göra överföringar från en analysnivå till en annan, och min tolk-

ning är att det i överföringen av en riskkalkyl baserad på populationsbaserad statistik till den enskilda kvinnan, sker ett slags logiskt "felslut". I stället för att säga att i en grupp av individer med liknande genetisk konstitution som den berörda kvinnan har ungefär 80 procent fått bröstcancer, är det budskap som förmedlas att den enskilda kvinnan har 80 procents risk att få denna cancerform, vilket får en innebörd som skiljer sig betydligt från den första.⁸ Dessutom är det av vikt att påpeka det kanske triviala i att det handlar om kalkylerande av kumulativ sannolikhet, d v s beräknat över individens hela livstid, och inte om sannolikhet i ett specifikt ögonblick. Inte ens mycket gamla kvinnor kan sägas ha så hög sannolikhet att drabbas. Vi dör alla av en eller annan anledning och vissa dör av bröstcancer (cirka en femtedel av alla som får diagnosen dör av sin sjukdom). Ingen kan heller med säkerhet förutse när vi kommer att dö eller av vad.⁹

Ett annat sätt att förstå ovan nämnda nivåproblem, är att skilja mellan "den probabilistic expectation" och "den frequency expectation" d v s mellan vad som är att betrakta som en rimlig sannolikhet och vad som är förutsägelser om framtiden (Kenen 1994:54). Denna distinktion är möjligen självklar och lättbegriplig för läkarsamhället, men för lekmannen (i det här fallet lekvinnan) är det svårare. En rimlig tolkning av varför risken att opereras i "onödan" den inte omnämns i de medicinska artiklarna är att det härrör från denna sammanblandning och utsuddande av distinktionen mellan sannolikhet och prediktion. Det är i det här sammanhanget extra intressant att notera, att i engelskspråkiga texter används ibland termen "predictive tests" om genetiska tester, man talar redan i benämningen av testen om att syftet är förutsägelse.¹⁰

Ett annat sätt att förstå ovan nämnda distinktion erbjuds av den tyska sociologen Ulrich Beck. Han har i sitt modernitetskritiska teoribygge visat att risk är ett systematiskt sätt att hantera faror och osäkerhet inducerad av moderniteten själv (Beck 1992:21). Risk avser en framtida komponent, något som ännu inte inträffat men som är hotande. Genom hotet blir risken verklig i förväg, riskens kärna kommer att hamna i nutiden i stället för i framtiden. Den blir en prognos vilken framtvingar och legitimerar preventiva handlingar:

In the risk society, the past loses the power to determine the present. Its place is taken by the future, thus, something non-existent, invented, fictive as the "cause" of current experience and action. We become active today in order to prevent, alleviate or take precautions against the problems and crises of tomorrow and the day after tomorrow - or not to do so. (Ibid: 34)

Riskbegreppet kan alltså ses som nära sammanflätat med prevention, det ena förutsätter det andra. Beck hävdar vidare att hur risk konstrueras i ett samhälle varierar med rådande värderingar och intressen hos inblandade parter. Därmed är även maktstrukturer intressanta att studera för att förstå hur risk konstrueras vid en specifik kulturell och historisk kontext. Detta riskbegrepp kan för mitt syfte kritiserar för att vara alltför allmänt. Becks studieobjekt är risksamhället i vid mening och hans intresse rör framförallt makrostrukturer, varför hans förståelse av risk inte helt enkelt kan överföras till min analys. En av många fördelar som Becks definition av risk har är dock, förutom hans tydliga maktperspektiv (något jag kommer att återkomma till senare), hans förståelse av risk som en konstruktion vilken innefattar en framtida komponent. Detta ringar in en stor del av problematiken som framkom tidigare och som jag talade om som distinktionen mellan sannolikhet och förutsägelse. Med Becks riskbegrepp skulle kunna hävdas att denna analytiska distinktion inte är fruktbar, utan att risk istället innefattar både sannolikhet och förutsägelse eller prediktion. Jag menar att risk, i denna kontext, kan analyseras som en kulturellt konstruerad förutsägelse om framtiden, vilken förläggs i nutid genom genetisk rådgivning. Kvinnan är så att säga predisponerad för bröstcancer och eventuella "risker med riskkalkyler" diskuteras ej.

Sammanfattningsvis har jag argumenterat för att risk ur läkarperspektivet kan förstås som sannolikhetsberäkningar och förutsägelser om framtiden. Risken framställs utifrån ett par, tre dimensioner: "Genbärare" eller ej, genomslag och möjligen också ålder. Sannolikhetsberäkningen följer en enkel form av rationalitet, där den procentsats man enats om som "sann" får utgöra en måttstock för risken att insjukna hos den enskilda kvinnan. Jag har också argumenterat för att riskkalkyler som ett sätt att hantera framtida fara, i sig skapad eller producerad genom den genetiska forskningen, ökar förståelsen för fenomenet mer än en analytisk distinktion mellan sannolikhet och förutsägelse.

Högriskindivider och mutationsbärare

Det har hittills framkommit att den genetiska risken för bröstcancer i en medicinsk diskurs framställs som hög, objektiv och precis. Jag vill i det följande fördjupa analysen och diskutera några underliggande antaganden om den för rådgivning sökande kvinnan, antaganden som jag menar går hand i hand med denna riskkonstruktion. Följande citat är hämtade ur en kontext där frågor som rör

genetisk rådgivning och mötet med kvinnorna diskuteras och de är utvalda med tanke på att de tydligt illustrerar allmängiltiga drag, de är i en mening ”representativa” för genren. Det framgår bl a att de kvinnor som söker genetisk rådgivning benämns som sjuka:

När sedan föräldern friskförklaras kan man avskriva barnen som riskpersoner samtidigt och sluta med kontrollerna. (Iselius & Lindblom 1995:1916)

Senare kommer flertalet patienter på remiss. Det stora flertalet har en riskförhöjning, och många får diagnosen familjär cancer av något slag. (Ibid: 1917 min kursivering.)

Det är mycket viktigt att patienter/riskindivider informeras/.../ Vetenskapliga studier saknas av unga riskpatienter och analogi med undersökningar av äldre patientgrupper är osäker. (Vårdprogram för bröstcancer 1997:12 min kursivering)

De kvinnor (och män) som söker genetisk rådgivning för att få utrett om de har ”defekta” arvsanlag eller ej, omnämns i texterna som patienter, de diagnostiseras och behandlas. De som konstateras vara utan förhöjd risk friskförklaras. Hög genetisk risk framställs och används i texten som en medicinsk diagnos. Ytterligare exempel på detta kan ses i en norsk läkartidning, där författarna menar att genmutationer av typen BRCA1 och BRCA2 är att betrakta som förstadier till bröstcancer, det första steget i en sjukdomsutvecklingskedja:

Det råder i dag enighet om at brystkreft, i likhet med de fleste andra kreftformer, er forårsaket av en gradvis akkumulering av genetiske forandringer i cellenes arvemateriale /.../ En undergrupper av brystkreftpasientene er baerere av arvelige genfeil, kimbane (germ-like) -mutasjoner, som disponerer for sykdomen. Disse individene har allerede ved unnfangelsen startet første trinn i kreft processen. (Anderssen & Børresen-Dale 1998: 2366)

Författarna tycks mena att kvinnor med någon av de kända bröstcancer-genmutationerna ”hoppas över” det första steget i sjukdomsutvecklingen. De är predisponerade från befruktningssögonblicket. Min tolkning utifrån analysen av de medicinska artiklarna är att hög genetisk risk för bröstcancer konstrueras som en sjukdomsdiagnos eller ett medicinskt tillstånd (jfr Sachs 1996 & 1998).¹¹

Det tillstånd som jag beskrivit kan också förstås som en gråzon av varken sjuk eller frisk, ett tillstånd som med den amerikanska sociologen Regina Kenens begrepp skulle kunna benämnas *at-risk health status*. Jag har valt att översätta detta begrepp till potentiell sjukdom. Tillståndet skiljer sig från att bara befinna sig i riskzonen för en specifik hälsofara, något som alla människor kan sägas göra på ett eller annat sätt. Tillståndet potentiellt sjuk medför enligt Kenen på en individuell nivå en social position i analogi med Talcott Parsons *sick-role*, med tillhörande beteendemönster och handlingar. Det för även med sig såväl samhällseliga som professionella implikationer (Kenen 1996:1546). Kenen anför tre olika kriterier för att analysera detta tillstånd och menar att varje sådant kriterium var för sig utgörs av ett kontinuum. Det första gäller vägen till giltighet och avser huruvida problemet ses som främst socialt eller medicinskt. Det andra gäller förläggandet av tillskriven kausalitet; betraktas orsaken till problemet som huvudsakligen miljömässig eller biologisk/kroppslig? Det tredje och sista kriteriet som hon anför rör graden av individuell kontroll; hög eller låg grad av potentiell påverkan (Ibid:1547). Fördelen är att hennes begrepp kan bidra till förståelsen av hur konstruktionen av detta tillstånd för med sig en rad konsekvenser för individen, läkaren och samhället i stort. Kvinnan förs in i en roll som korresponderar med det kulturellt konstruerade tillståndet potentiellt sjuk och förväntas göra vad hon kan för att undvika den risk för sjukdom hon blivit behäftad med.¹² Läkarna utökar sina professionsgränser bl a genom det påkallade behovet av nya yrkeskategorier som genetiska vägledare. På den politiska arenan, slutligen, minskar intresset för miljöfaktorer och sociala orättvisor som möjliga orsaksförklaringar till ohälsa till förmån för biologiskt och medicinskt definierade orsaker med genetisk hegemoni som konsekvens (jfr Nelkin & Lindee 1995). Denna process kan benämnas genetisering (Hubbard & Wald 1993:2). Jag har i detta avsnitt argumenterat för att det inom ramen för genetisk rådgivning skapats en diagnos för hög genetisk risk, ett tillstånd jag valt att kalla potentiellt sjuk. Vad kan då "objektiva" riskkalkyler och framställningen av kvinnan/ mottagaren/ klienten som potentiellt sjuk ha för betydelse för risk sett ur deras perspektiv? Det är nu dags att gå över till att diskutera riskkonstruktion ur ett lekmanaperspektiv.

Att ta ödet i egna händer - om risk ur kvinnornas perspektiv

För att analysera genetisk risk ur kvinnornas perspektiv, kommer jag i det föl-

jande att ta hjälp dels av tidnings- och tidskriftsartiklar där kvinnor som genomgått genetisk rådgivning och preventiv kirurgi intervjuats, dels av forskare som studerat området. De aktörer som framträder är därmed både de journalister och forskare som författat texterna och de kvinnor som citeras. De journalistiska artiklarna (både från vecko- och dagspress) har till stora delar en populärmedicinsk framtoning. Ofta berörs etiska frågor som genetisk integritet och dylikt, men frågan om verksamhetens legitimitet i stort ifrågasätts sällan eller aldrig.

De kvinnor som söker genetisk rådgivning kommer oftast från släkter där bröstcancer är så vanligt förekommande, att de blivit medvetna om att de löper en förhöjd sannolikhet att själva drabbas. I och med att de tar kontakt med genetisk rådgivning, söker de svar på om det är en befogad oro de känner eller ej. Läkarens besked eller diagnos bli därmed en bekräftelse på något kvinnorna redan befarat. Antropologen Lisbeth Sachs har i studien *Att leva med risk* (1998) följt kvinnor genom hela processen, från att de fått besked om genetisk risk till en eventuell profylaktisk operation. Oro för att få cancer löper som en röd tråd genom kvinnornas berättelser. Denna oro förstärks av erfarenheter av att en nära anhörig dött i cancer, eller som en av informanterna uttrycker det: ”Jag vet hur fruktansvärt det är att förlora sin mamma som barn, så det är där min oro har väckts.” (Sachs 1998:34) I en artikel i tidningen *Må Bra* citeras Kerstin som talar om sin mors och mormors nästan samtidiga bortgång, vilket präglat en stor del av hennes vuxna liv såtillvida att hon oroar sig för att hon också ska få bröstcancer:

-Mina anhörigas död präglade mig hårt och jag funderade egentligen aldrig på om jag skulle insjukna, utan snarare när. I nästan tio år umgicks Kerstin med plågsamma tankar om att en dag upptäcka en knuta i bröstet. I femton års tid gick hon på regelbundna kontroller som följdes av en nervös väntan på provsvar. Beskeden lugnade henne, men bara tillfälligt eftersom hon visste att varken mammografi eller kliniska undersökningar är tillförlitliga metoder för att upptäcka bröstcancer. Hösten 1996 läste Kerstin om en kvinna med liknande erfarenheter som opererade bort sina båda bröst för att slippa bli sjuk. Berättelsen grep henne och för första gången insåg Kerstin att det fanns ett sätt att hantera all den oro och rädsla som besvärade henne. /.../ Jag var 43 år när jag bestämde mig (för att opereras, min anm.) och eftersom mamma dog när hon var 50 år kände jag att det var ont om tid. (Nordin 1999:19)

Liksom erfarenheter av nära anhörigas död spelar en stor och viktig roll för kvin-

nornas förståelse av risk, verkar det också som att ansvaret för egna barn gör att oron för att dö i cancer ökar: ”Man leker inte med en risk på 50-60 % om man har små barn som jag”, säger en kvinna i en annan artikel (Haverdahl & Karmhed 1995:8). Ingreppet framställs liksom i citatet ovan om Kerstin som en slags orosreducerande åtgärd, och risken att opereras i onödan tonas ner:

Jag hade gjort samma sak (genomgått profylaktisk operation, min anm.) även om de bara hade kunnat bedöma risken till 60 procent. Jag ville inte behöva oroa mig under resten av livet. (Axlid m fl 1998b)

Hellre än att leva med den oro det innebär att ha risken att drabbas av cancer hängande över sig resten av livet, och vara potentiellt sjuk, väljer kvinnan att opereras. Detta trots att det finns en viss möjlighet att ingreppet görs utan någon som helst medicinsk funktion. Oro för bröstcancer som ett viktigt incitament för genetisk testning och i förlängningen preventiv kirurgi, är något som bekräftas av en kvantitativ studie som genomförts av ett amerikanskt forskarlag (Jacobsen m fl 1997). De kom bl a fram till resultatet att majoriteten av de utfrågade kvinnorna menade att vetskapen om att de hade genetisk risk skulle hjälpa dem att besluta sig om de skulle genomgå förebyggande operation. Dessutom fanns ett tydligt positivt samband mellan påstådd beredvillighet att genomgå genetisk testning inom snar framtid och kvinnornas ålder. Något som kan ses som mer intressant i sammanhanget, var att det framkom att 45 procent av de tillfrågade instämde i påståendet: ”*Knowing whether or not I carry the gene would increase my sense of personal control*”. En nästan lika stor andel av informanterna menade dessutom att vetskapen om de hade ”defekta” gener eller ej, skulle hjälpa dem att fatta viktiga beslut i livet, som att gifta sig eller skaffa barn (Ibid: 462). Dessa påståenden menar jag kan tolkas som uttryck för en föreställning om genen som determinerande och ”ödesmättad” för framtiden. En artikelserie i Göteborgsposten tar tydligt fasta på denna föreställning och bär den målande titeln ”Ditt öde i ett enkelt blodprov” (Axlid m fl 1998 a-d). En artikel hämtad ur Svenska Dagbladet, följer också tydligt samma tema och bär titeln ”När ödet ligger i experternas händer” (Earthy & Sidenblad 1995:48). En kvinna som intervjuas där menar att beslutet för en operation är att ta ödet i egna händer, ett sätt att gå emot det som är genetiskt förutbestämt. Det är heller inte vem som helst som har förmåga att göra detta, utan en viss typ av personlighet krävs enligt

informanten:

Det är nog så att kvinnor som väljer att opereras inte tror på ödet. De anser istället att människan har stora möjligheter att styra sina liv. Istället för att älta och fundera över ödet så gör de något, de tar de möjligheter som erbjuds. (Ibid.)

Detta tema återkommer i varierande tappningar i flera andra artiklar samt hos några informanter i Sachs studie (se t ex Axlid m fl 1998b, Earthy & Sidenbladh 1995, Hansson 1996, Nordin 1999). Kvinnor som väljer operation tar ansvar för sin egen framtid, de framställs som handlingskraftiga och böjer sig heller inte för ödet. De kvinnor som inte vill "veta" framställs däremot som fatalistiska, realistiskt positiva eller bara rädda för sanningen. Även Jacobsens m.fl. undersökning (se ovan) kan inordnas under denna framställning, då de implicit menar att kvinnor med mer "positiv balans" i sin beslutsskala är mer benägna att agera (att testa sig, genomgå förebyggande kirurgi o s v). Att besluta sig för att inte gå vidare är dock också att agera, något som författarna väljer att inte lyfta fram. Jag har ovan visat att genetisk information kan förstås som ödesmättad och att kvinnor som väljer operation framställs som handlingskraftiga och medvetna (i motsats till fatalistiska offer). Detta menar jag kan tolkas som uttryck för genetisk symbolik eller den kulturella genen.¹³ Information om arvsmassan som prediktion om framtiden hjälper kvinnan att fatta medvetna val att undgå sitt öde, en förestående sjukdom och eventuell för tidig död, något som enligt min tolkning är en viktig ingrediens i konstruktionen av risk ur kvinnornas perspektiv.

En annan komponent som kan tillmätas betydelse är förekomsten av tilltro till den medicinska diskursen. Det kan tyckas trivialt, men det är av vikt att diskutera hur något som inte kan ses eller erfaras, i det här fallet en genetisk "defekt", överhuvudtaget kan tillmätas så stor betydelse att den enskilda kvinnan till och med kan tänka sig att operera bort sina bröst. Detta skulle vara otänkbart om vi i vår kultur förlade sjukdomsorsaker till exempelvis sociala relationer (se t ex Sachs 1996). Idéhistorikern Karin Johannisson har argumenterat för att sjukdom förvandlats från något upplevt, en erfarenhet ur individens perspektiv, till något som kan diagnostiseras (läkarens perspektiv). Med dagens diagnostiska teknik kan (potentiella) sjukdomar konstateras där individen inte känt av några symptom. Sjukdomen förflyttas därmed metaforiskt utanför kroppen, från individen till läkaren och blir en slags inre landskap som bara läkaren behärskar

(Johannisson 1997:182 f). För att denna historiska process ska vara möjlig, krävs enligt min mening en samtidig uppbyggnad av tilltron till den medicinska vetenskapen. En viktig grundsten i det teoribygge kring modernitet, tillit och risk som Giddens framför, är hans analys av de abstrakta systemen eller de system av symboliska medel (även kallade expertsystem) som bl a upprätthålls av "ansikte till ansikte" tillitsrelationer. Mötesplatsen mellan de representanter för abstrakta system och den enskilda individen eller gruppen av individer, benämner författaren "access points" eller tillgångspunkter. Dessa tillgångspunkter är arenor där de abstrakta systemens sårbarhet ligger, men de är också knutpunkter för tillitsbygge och kontinuitet (Giddens 1991:88). Våra moderna sociala institutioner är i grunden beroende av de mekanismer som upprätthåller människors tillit till de abstrakta systemen. Den enskilda människans tillit till dessa system (vilka bl a består i föreställningar om expertkunskap) blir därmed avgörande för upprätthållandet av det moderna samhället.

Filosofen Peter Kemp menar i likhet med Giddens att riskbegreppet, som definieras som en fara som ska undvikas, har kommit att sättas i ett dikotomt förhållande till säkerhet. För att undvika risker där chansen att undkomma är liten, skaffar sig individen säkerhet genom att investera i olika former av försäkringar. Kemp refererar Hegels "herre" och "slav" distinktioner för att illustrera två olika handlingsstrategier. Den som tar risker och inte låter sig kuvas av faror, framstår som modig medan "slaven" inte vågar riskera livet, ger upp kampen och vinner därigenom säkerhet. Dessa existentiella hållningar är båda kulturellt manifesta, men "slaven" vinner i längden genom sin starka säkerhetsproduktion (Kemp 1991:185). Till moderna tiders "herrar" kan enligt Kemp vetenskapsmän och teknologer räknas, det är de som gjort upptäckter och skapat kunskap som vår tids "slavar", den vanliga medborgaren, kan nyttja. Men det finns gränser för vilken forskning och teknologi som kan bedrivas och gränsen går vid vad som av befolkningen anses vara "nyttigt" i någon mening. Denna nytta består i dag framförallt i att försäkra människors liv, att förebygga och motverka risker i samhället. Kemp menar att vi nått till en punkt då samhället är att betrakta som ett försäkringssamhälle, varje risk som den moderna, kapitalistiska utvecklingen genom forskningen och teknologin producerat måste elimineras eller behärskas så att medborgarna kan känna sig trygga och tillfreds med utvecklingen i en evig rundgång (Ibid:186). Kemp menar att risk i många teknologers och vetenskapsmäns ögon blir en fråga om sannolikhetsberäkning, en matematisk exercis vars

slutprodukt övertas av berörda personer utan hänsyn tagen till existentiella beslut om riskacceptans. Den beräknade sannolikheten kan dock aldrig ersätta ett personligt ställningstagande, däremot kan den användas som en ram för tolkning och beslut. Risk i sig kan aldrig beräknas, utan är i grund och botten en osäkerhet (Kemp 1991:189). Riskberäkningar är därmed, enligt min tolkning av Kemp, att betrakta som självmotsägelser. Det skulle kunna hävdas att riskberäkningen görs för att hantera denna osäkerhet, som ett sätt att "försäkra" sig mot oförutsedda faror.

I exemplet preventiv mastektomi är det uppenbart att Kems dialektiska begrepp säkerhet och risk är användbara för att bättre förstå beslutsprocessen hos kvinnorna. Att leva med en ständig oro för att utveckla cancer ger enligt kvinnorna ingen hög livskvalitet, medan operationen reducerar oron och stärker säkerheten. Operationen (som är möjlig genom modern medicinsk teknik) blir den försäkring som den enskilda kvinnan har att tillgå för att undkomma en risk som den "nya" genetiken själv producerat. Jag menar att tillit och säkerhet är viktiga komponenter för att bättre kunna förstå fenomenet preventiv mastektomi. Förekomsten av genetisk rådgivning och förebyggande kirurgi som ingrepp i den symtomfria kroppen, vilar på ett antagande om att inblandade experter vet vad de talar om. Tillit till läkaren i form av representant för de abstrakta systemen och strävan efter säkerhet är enligt min tolkning viktiga dimensioner av risk ur kvinnornas perspektiv. Därmed är jag mer benägen att tolka tillit som en del av en riskkonstruktion och inte som en dikotomi till risk. Men risk är heller inte att betrakta som något som överförs från experterna till passiva mottagare. Bilden av riskkalkylen som en tolkningsram som kvinnorna förhåller sig till, men som de kan välja att tänja på eller gå utanför, framstår som en rimlig illustration. Ytterligare dimensioner i kvinnornas riskförståelse som framkommit i detta avsnitt är den beräknade sannolikheten för genomslag, rädsla för cancer, erfarenheter av cancer i familjen, ansvar för egna barn och kulturella föreställningar om genen som ödesmättad.

Risk som smuts, skuld och tabu

Men modernitetsperspektivet har trots allt sina begränsningar. Dels ställer jag mig frågande till uppdelningen mellan objektiv och varsebliven risk. Vad är en objektiv risk i det här sammanhanget? Vem ska uttala sig om den och på vilket sätt är detta begreppspar överhuvudtaget fruktbart? Risk som en sannolikhets-

beräkning som överförs från den medicinska diskursen till en mottagare som varseblir och tolkar ger inte heller en tillfredsställande beskrivning (se ovan). Det ger en för enkel bild av den komplexa väv av dimensioner som enligt min mening ingår i kvinnans/patientens/ konsumentens riskkonstruktion och aktörsperspektivet tenderar att gå förlorat. Jag har tidigare argumenterat för en förståelse av risken att insjukna i bröstcancer som en förutsägelse om en framtida hotsituation vilken blir situerad i nutid genom genetisk rådgivning. Hotet blir reellt idag, en tolkning som bl a utgår från framställandet av kvinnan som sjuk eller snarare som potentiellt sjuk. Men min ambition är att lyfta analysen ytterligare ett steg. Hur ska man förstå att risken att opereras i onödan inte omnämns och hur ska man förstå att kvinnorna inte framställs som ifrågasättande av den riskkalkyl de presenteras? Utgångspunkten är att människor inte handlar i ett kulturellt vakuum, utan tvärtom i högsta grad ingår i och återskapar kulturen. För att bättre belysa detta samspel, kommer jag att gå till antropologin.

Mary Douglas har genom sina många studier av andra kulturer än västerländska, utvecklat en kulturteori om risk. Hon är skarp i sin kritik av den metodologiska individualismens fokusering på riskperception som en fråga om individuella mönster, där kulturella, politiska, sociala och moraliska frågor försvinner (Douglas 1985 & 1992). Författaren drar paralleller mellan sina tidigare analyser av skuld och tabun i olika samhällen (Douglas 1966), och menar att risk och riskreduktion i det kapitalistiska, individualistiska västerlandet utgör ett nytt skuldbeläggningsystem, ett system som fungerar lika begränsande som någonsin ett system av tabun (Douglas 1992:16). I många kulturer kan tabun verka begränsande för individens handlingsutrymme, genom att hon kan skuldbeläggas i efterhand. Därmed fungerar tabun preventivt och upprätthåller och återskapar den samhälleliga ordningen. Risk och säkerhetsregulationer fungerar på liknande sätt, då varje död, sjukdom och olycka kan skyllas på någon enskild individ eller institution, säkerhetssträvanden blir ett sätt att undslippa skuldbeläggning. Vidare menar Douglas att risk som begrepp fått ersätta ordet fara, risk betyder i sig en fara, något essentiellt negativt, och relativ fara har ersatts av begreppet sannolikhet. Denna betydelseförskjutning är mer än lingvistisk, den är ett tecken på kulturell omvandling i vårt samhälle (Ibid). Risk som vokabulär tillåter oss att förlägga skulden på enskilda individer och fungerar som en slags sekulariserad form av synd och tabu. Douglas definierar risk, i likhet med Beck, som en beräkning av framtida hot. Det intressanta med hennes begrepp är att risk inte bara

innefattar en sannolikhetsberäkning att en händelse ska inträffa och den förväntade utgången av denna händelse, utan även det värde man tillmäter denna utgång (Ibid:31). Douglas utgår från en funktionalistisk förståelse av samhället och analyserar i durkheimiansk anda vad som håller samhället, i hennes fall kulturen, samman.

Ett problem med den analysen, är att maktrelationer tenderar att underordnas. Det finns dock, som jag ser det, flera fördelar med att tillämpa Douglas kulturteori. Dels tillåter den en analys på flera nivåer, både på politisk, institutionell och individuell nivå. Dels förs kulturella, symboliska aspekter in, något som jag tidigare argumenterat för vikten av (se diskussionen ovan om genetisk symbolik, s 11). En annan fördel är att Douglas kommer runt frågan om objektiv kontra varsebliven risk genom att tala för en kulturell konstruktion av risk som inbegripande både verklig fara och motverkande av oönskat beteende (Douglas 1992:29). Då Douglas definition av risk används för att analysera mitt empiriska material, sker flera spännande saker. För det första framträder ansvarsfrågan som extra intressant, detta att läkarna verkar förlägga avgörandet för att bedöma sannolikheten och för beslutsfattandet på kvinnorna. Ett sätt att förstå detta är att se riskberäkningen som en del av ett skuld- och tabusystem där avgörandet med nödvändighet måste ligga hos den enskilda för att ingen skugga ska falla på läkaren.¹⁴ Vidare ger det verktyg till att förstå varför möjligheten att operationer utförs i onödan inte omnämns i några av de artiklar jag läst. Om risk betyder fara både i det allmännas förståelse och i läkar- och vetenskapssamhällets, gör storleksordningen av den kalkylerade risken ingen större skillnad för varseblivningen. Risk är fara, fara ska undvikas. För det tredje kan bättre förstås hur kvinnor kan gå med på att opereras, om risk förstås som innefattande utgången av en händelse och det moraliska värde som förknippas med denna händelse. Ett av vår tids högsta etiska värden är överlevnad, ett värde som troligen sammanhänger med genetikens växande popularitet (jfr Bråkenhjelm & Westerlund 1997:26). Att överleva, eller rättare sagt att inte dö, inräknas i riskförståelsen. Jag menar att detta är att betrakta som en viktig dimension i kvinnornas riskkonstruktion. Något som ingen av ovanstående författare nämner är förhållandet mellan risk och kön. Med tanke på att "lekmannen" i det här fallet är en kvinna är det extra viktigt att analysera maktrelationer i denna kontext. Jag kommer i det följande att diskutera hur kön och risk kan analyseras, för att slutligen återknyta till några lösa trådar som dragits från främst Beck och Douglas.

Risk och kön

Det finns ett flertal anledningar att fundera över risk i detta sammanhang i termer av kön. Jag menar att all medicinsk och kirurgisk intervention som specifikt rör kvinnor och kvinnors kroppar påkallar en feministisk (och etisk) analys. Medan den ”nya” genetiken (med undantag av den reproduktiva arenan, såsom konstgjord befruktning) har fått passera relativt oproblematiserad av feministerna¹⁵ har medicinsk praktik och forskning länge stått i fokus för feministisk analys. Många är de som pekat på underliggande, sexistiska antaganden som genomsyrat texter om menstruation, menopaus, graviditet, amning och förlossning (Martin 1997, Oakley 1993, Rose 1994). Dessa processer som kvinnor erfar, och har erfärut i alla tider, har medikaliserats och sjukliggjorts av läkarvetenskapen. Menopausala kvinnor framställs idag som lidande av ett östrogenbristtillstånd, menstruerande kroppar ses som avvikande och utestängs följaktligen från kliniska prövningar av läkemedel, graviditeten kontrolleras och förlossningen medikaliseras. Men hur kan forskning om ”normala” kroppsliga processer lära oss något om hur en feministisk analys av riskkonstruktion i genetisk rådgivning och preventiv mastektomi kan se ut?

Det finns, som jag ser det, flera fruktbara angreppssätt. Ett är att djupare analysera kvinnors livssituation i termer av deras generellt sett högre grad av ansvar för barn och familj och betydelsen av detta förhållande i relation till risk. Det är ändå inte otänkbart att den som har (och känner) större ansvar för nästa generation, kan gå ett steg längre för att vara ”säker” på att inte drabbas av cancer och en eventuell för tidig död, än den som inte har samma ansvar utan kan förlita sig på partnern. Ett annat och troligen hållbarare angreppssätt är att koncentrera sig på frågan hur framställningar i (populär-) medicinsk litteratur av kvinnors kroppar som sjukliga och i behov av behandling, påverkar riskkonstruktionen både enligt de involverade kvinnornas tolkning och ur ett läkarperspektiv. Som en fortsättning på det temat vill jag passa på att göra en historisk tillbakablick med syfte att spegla en medicinsk kultur som den ser ut idag.

Operationer av till synes friska kroppsdelar är inget nytt fenomen i vår kultur. Mot 1800-talets slut utfördes ovariectomier (bortopererandet av äggstockar) med stor flitighet. Äggstockarna sågs som kvinnlighetens kärna och centrum för menstruation och nervsystem, varför kirurgiska ingrepp ansågs bota allt från neurologiska tillstånd till ”okvinnligt” beteende (Dally 1991, Johannisson 1994).

Ovariectomi som praktik var viktig inte bara för etableringen av gynekologin som kirurgisk specialitet, utan även för utvecklandet av bukkirurgin i allmänhet. Dessa ingrepp beredde vägen för större och mer komplicerad kirurgi i buken. Enligt dåtida kritiker berövades kvinnan sin kvinnlighet genom ovariectomi (Johannisson 1994:189), medan kritiker idag istället menar att gynekologerna under den aktuella tidsperioden (främst åren 1870-1890) använde kvinnokroppen som ett kirurgiskt experimentfält. Man framhåller att liknande operationer på män (som t ex vid testikelbräck) aldrig var aktuella. Vid sjukdomar i de manliga könsorganen utvecklades istället andra terapimetoder, medan kirurgisk behandling länge var förstahandsval vid en rad olika underlivsbesvär hos kvinnor. De manliga könsorganen ansågs heller aldrig utgöra det manliga nervsystemets bas, utan mäns och kvinnors fysiologi konstruerades som artskilda (Dally 1991, Johannisson 1994).

Under 1900-talet tilldrog sig livmodern i högre grad kirurgernas intresse och kom därmed att överta äggstockarnas plats som primärt organ. Kirurgiskt avlägsnande av livmodern, eller hysterektomi, blev i mitten av förra seklet den vanligaste operationen av alla i västvärlden. Dessa gjordes ofta i cancerpreventivt syfte, livmodern ansågs inte fylla någon funktion när kvinnan passerat barnafödande ålder och sågs dessutom som ett potentiellt cancerbärande organ. Man passade därför på att göra hysterektomier i samband med andra ingrepp eller efter kvinnans sista planerade graviditet (Dally 1991:220). Detta var vanligast förekommande i USA, där förfarandet än idag är relativt vanligt, betydligt vanligare än i många länder i Europa. Idag ser vi forna tiders ovariectomier och hysterektomier som medicinskt och etiskt ogrundade och upprörande. Men kvinnomedicinshistorien utmanar till visioner om hur vi om femtio år kommer att se på det som är medicinsk praktik idag. Går det att dra paralleller mellan kirurgers fixering vid kvinnors underliv under andra halvan av 1800-talet och dagens sofistikerade, genetiska diagnostik och högteknologiska behandling? Kan konstruktionen av den predisponerade kvinnan som potentiellt sjuk och i behov av radikal operation förstås som en fortsättning på den tradition av kirurgisk intervention och innovation som präglat kvinnomedicinshistorien under nästan två seklar? För att återknyta till inledningen av detta avsnitt skulle man i tillägg kunna säga, att det faktum att kvinnors kroppar ses som mer sjuka än mäns, bidrar till att de också i högre grad anses vara i behov av behandling. I ljuset av den historiska återblicken framstår det som en varningsklocka, att det i en kontext av gene-

tisk kausalitet blivit påkallat att återigen preventivt operera bort både äggstockar och livmödrar, vid sidan av bröst. Kvinnokroppen har historiskt varit, och kan än idag tolkas som, en arena för sjukdomskonstruktion och medikalisering.

Slutligen vill jag påstå att kvinnokroppen också i högre grad är kulturellt och symboliskt förknippad med smuts, skam och tabu. Den är symboliskt ”öppen”, dess gränser är mer flytande och behöver upprätthållas genom olika kulturella och rituella restriktioner (Solheim 1998). För att återknyta till Mary Douglas begreppsapparat, menar jag att kvinnokroppen därmed kan tolkas som mer ”riskfylld”, den är behäftad med fler faror. I ett kulturellt sammanhang där synd och skam ersatts av risk, och där riskreduktion blivit vår tids skuldbeläggnings-system, kan kvinnokroppen betraktas som den främsta arenan för denna säkerhetsivran. I ljuset av den historiska tillbakablicken och den antropologiska analysen, kan svårligen konstruktioner av risk ses som könsneutrala. Troligen är dessa processer tvärtom i högsta grad könade och måste analyseras i termer av kön och makt. För att återgå till frågan om huruvida samhällsvetenskapliga teorier kan öka förståelsen för fenomenet genetisk rådgivning och förebyggande mastektomi, har jag försökt visa att så är fallet. Jag har velat argumentera för att riskteorierna var för sig är otillräckliga för att på ett fruktbart sätt ge liv i analysen av risk i genetisk rådgivning. Jag har diskuterat dessa brister i relation till det empiriska materialet, och skulle vilja argumentera för att en syntes av Becks och Douglas teorier, tillsammans med en feministisk begreppsapparat, på ett fruktbart sätt skulle bidra till en fördjupad och förtätad analys av konstruktioner av risk i genetisk rådgivning.

Noter

¹ Bröstcancer är den idag vanligaste cancerformen hos kvinnor i Sverige med omkring 5000 diagnostiserade fall årligen (Larsson 1996:5). Man räknar med att mellan fem och tio procent av dessa fall kan hänföras till ärftlig disposition, och talar i dessa sammanhang om familjär eller hereditär bröstcancer till skillnad från sporadisk där man inte lika säkert känner till orsaken (Borg & Olsson 1998:25).

² Alla texter är hämtade ur en svensk eller skandinavisk kontext. Jag gör inte anspråk på att ha täckt in alla artiklar under den aktuella tidsperioden, artikelsökningar har sina givna begränsningar och för att få ett större urval vad gäller de medicinska texterna, har jag valt att lägga till enstaka texter som vårdprogram och dylikt. Analysen bör därmed ses som möjliga tolkningar av utvalda texter snarare än som heltäckande diskursanalys. Det sammanlagda antalet artiklar och texter som ingår i urvalet är 35 stycken.

³ Ovarialcancer är den medicinska termen för äggstockscancer. Det är vanligt att en kvinna med förhöjd risk att få bröstcancer, även anses kunna få äggstockscancer och det laboreras med en livstidsrisk kring 40% för dessa kvinnor att utveckla äggstockscancer (Vårdprogram för cancer mammae 1998). Preventiv kirurgi utförs därför också ibland av äggstockarna. Detta innebär att en del kvinnor

har att ta ställning till om de förutom att operera bort bröstet även ska avlägsna äggstockarna...

⁴ BRCA1 är beteckningen på en gen som normalt uppträder i både bröst- och äggstocksvävnad, men där ärftliga mutationer har samband med cancer i dessa kroppsdelar. En annan i dag välkänd "bröstcancer-gen" är BRCA2. Det är värt att notera att man räknar att cirka en tredjedel av all ärftlig bröstcancer kan härledas till någon av dessa "gendefekter". I resten av fallen är inte den "ansvariga" genen identifierad (Vårdprogram för bröstcancer 1997:10).

⁵ Kan svaret ligga i att den danska artikeln är nyare än den svenska, och att man blivit mer restriktiv med operationer under de tre år som skiljer dem åt? Det är enligt min mening en tveksam tolkning. Den logiska utvecklingen vore tvärtom att fler och fler operationer skulle utföras. En annan tolkning är att eftersom verksamheten i Stockholm är av äldre ursprung, har man längre erfarenhet och hunnit utvärdera verksamheten i högre grad, varvid man blivit mer benägen att operera i preventivt syfte.

⁶ En annan möjlig tolkning är att den inomvetenskapliga debatten inte förs i skandinaviska tidskrifter, utan förbehålls internationellt erkända medicinska publikationer samt konferenser och läkarstämmor.

⁷ Jfr. vetenskapsteoretikern Donna Haraway som menar att DNA-kartor metaforiskt framställs som fetisch, vilka får till effekt att situationen verkar vara under kontroll och att inga frågetecken existerar (Haraway 1997:136)

⁸ Antropologen Lisbeth Sachs har väl belyst detta problem, bl.a. i sin studie Att leva med risk, och hon menar att det för med sig svårigheter att överföra populationsbaserad statistik till enskilda individer. En av hennes informanter åskådliggör problematiken så här: "Jag har en 50-procentig risk statistiskt sett /.../ Men samtidigt är det ju ändå fortfarande så att antingen har jag det eller inte, och då är det 0 eller 100 procent ändå" (Sachs 1998:46).

⁹ Låt oss stanna till vid den kumulativa sannolikheten för en hypotetisk 35-årig kvinna ur "normalpopulationen", så kan man genom ett räkneexperiment sluta sig till att sannolikheten att denna kvinna ska utveckla bröstcancer innan hon är 55 år är cirka en på 40 samt att sannolikheten att hon ska dö av denna sjukdom är en på 180. Inte ens en 90-årig kvinna kommer upp i den "en på tio" beräkning som ofta görs (jfr tabell ovan), utan sannolikheten för henne, återigen helt hypotetiskt, är snarare en på 30 (Hubbard & Wald 1993:86).

¹⁰ Ett exempel på detta kan läsas i en genetikers berättelse, i Marteau & Richards 1996:58.

¹¹ Att kvinnan omnämns som patient och så att säga sjukliggörs, kan visserligen ses som ett exempel på läkarnas och sjukvårdens medikaliserings av alla individer som kommer i dess väg. Betänk hur även kvinnor som ska föda barn eller människor som kommer till sjukhus och öppenvården för hälsokontroller, omnämns som patienter.

¹² Kenen argumenterar i en annan artikel för att dessa individer inte bara blir betraktade och betraktar sig själva som potentiellt sjuka. Den genetiska forskningen är dessutom med och skapar en ny kategori socialt stigmatiserade (Kenen 1994:58).

¹³ Den mänskliga genen är inte bara en molekyl, utan en kulturell symbol med ett flertal sociala och kulturella implikationer (se t ex van Dijck 1998, Nelkin & Lindee 1995). Genetiska orsaksförklaringar har också fått stor genomslagskraft i det allmänna medvetandet och genen har erhållit i det närmaste hegemonisk kausal status inom medicinen. Det är svårt att tänka sig att kvinnorna skulle gått med på en operation om orsaksförklaringar till sjukdomar hade förlagts till t ex sociala relationer eller onda andar (jfr Sachs 1996:57). Här väljer jag medvetet att bortse från politiska styrdirektiv, vilka bl a säger att genetisk rådgivning ska vara "non-direktiv" eller icke-styrande och att informationen bör ges med så objektiva fakta som möjligt medan värderingen överlämnas till patienten" (SoS-rapport 1999:12).

¹⁴ Här finns förstås undantag, se t ex Haraway, 1997 och Keller, 1995 & 2000.

Referenser

- Anderssen, T. & Børresen-Dale, A-L (1998) "Diagnostisk molekylærbiologi ved brystkreft" *Tidskrift Norske Laegeforening*, 115:118.
- Axlid, H., m fl (1998 a) "Ditt öde i ett enkelt blodprov" *Göteborgsposten*. 22 augusti.
- Axlid, H., m fl (1998 b) "Ulrika opererade bort alltihop - för säkerhets skull" *Göteborgsposten*. 22 augusti.
- Axlid, H., m fl (1998 c) "Christina vet att hon ska dö i Huntingtons sjukdom" *Göteborgsposten*. 22 augusti.
- Axlid, H., m fl (1998 d) "En livförsäkring? Tyvärr, min herre, ert gentest tillåter inte det" *Göteborgsposten*. 22 augusti.
- Bakshi, A-S (2000) *Tilltro och misstanke*. Linköpings universitet.
- Beck, U. (1992) *Risk society*. London: Sage.
- Beck, U. (1999) *World risk society*. Cambridge: Polity Press.
- Borg, Å. & Olsson, H. (1996) "Genetisk predisposition för bröstcancer" i Rydén, S. (red), *Bröstcancer*. Zeneca AB.
- Bråkenhielm, C. R & Westerlund, K. (1997) "Worldviews and genetics" s 20-34 i Ideland, M. & Lundin, S. (red) *Gene technology and the public, An interdisciplinary perspective*. Lund: Nordic Academic Press.
- Brøndum-Nielsen, K. & Tommerup, N. (1995) "Identifikation af cancergener" *Ugeskrift for laeger*. 157/24.
- Dally, A. (1991) *Women under the knife*. London: Hutchinson Radius.
- Dijk van, J. (1998) *Imagination*. London: MacMillan Press Ltd.
- Douglas, M. (1966) *Purity and danger*. London: Routledge.
- Douglas, M. (1985) *Risk acceptability according to the social sciences*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Douglas, M. (1992) *Risk and blame, Essays in cultural theory*. London: Routledge.
- Earthy, M. & Sidenbladh, E. (1995) "När ödet ligger i experternas händer", *Svenska Dagbladet*, 10 maj.
- Easton, D.F, Ford, D., Bishop, D.T. (1995) "Breast and ovarian cancer incidence in BRCA1-mutation carriers", *Am J Hum Gen*, 56.
- Gerdes, A-M, m fl (1998) "Cancerogenetisk rådgivningsklinik", *Ugeskrift for laeger*, 160 (8).
- Giddens, A. (1996) *Modernitetens följder*, Lund: Studentlitteratur.

- Gustavsson, K-E. (1998) "Allt större möjligheter att spåra sjukdomsanlag. Genetisk information lagregleras?" *Läkartidningen*, 95:19.
- Hansson, W. (1996) "Kampen mot cancer, De som inte vill veta ska få slippa", *Aftonbladet*, 4 maj.
- Haraway, D. (1997) *Modest_Witness@Second_Millennium. Female Man_Meets_OncoMouse*. New York: Routledge.
- Haverdahl, A-L & Karmhed, I. (1995) "Oron är borta men kroppen sörjer", *Svenska Dagbladet*, 6 november.
- Hubbard, R. & Wald, E. (1993) *Exploding the gene myth*, Boston: Beacon press.
- Hugemark, A. (1994) *Den fängslande marknaden. Ekonomiska experter om välfärdsstaten*, Lund: Arkiv Förlag.
- Iselius, L., m fl (1995) "Säkrare riskbedömning för drabbade familjer", *Läkartidningen*, 92:4.
- Iselius, L. & Lindblom, A. (1995) "Anlagsbärardiagnostik kan förhindra cancer", *Läkartidningen*, 92:18.
- Jacobsen, P., m fl (1997) "Decision-making about genetic testing among women at familial risk for breast cancer", *Psychosomatic Medicine*, 59:459-66.
- Johannisson, K. (1994) *Den mörka kontinenten*, Stockholm: Norstedts.
- Johannisson, K. (1997) *Kroppens tunna skal*, Stockholm: Norstedts.
- Keller, E., F. (1995) *Refiguring life. Metaphors of twentieth-century biology*, New York: Columbia University Press.
- Keller, E. F. (2000) *The century of the gene*, Cambridge, USA: Harvard University Press.
- Kemp, P. (1991) *Det oersättliga - en teknologietik*, Stockholm: Symposium.
- Kenen, R. (1994) "The Human Genome Project: creator of the potentially sick, potentially vulnerable and potentially stigmatized?" s 49-64 i Robinson, I. (red) *Life and death under high technology medicine*. Manchester University Press.
- Kenen, R. (1996) "The at-risk health status and technology: A diagnostic invitation and the "gift" of knowing", *Social Science and Medicine*, 42:11.
- Larsson, L-G. (1996) "Epidemiologi" i Rydén, S. (red), *Bröstcancer*. Zeneca AB.
- Martin, E. (1997) "Medical metaphors of women's bodies: Menstruation and menopause", s 15-41 i Conboy, K., Medina, N., Stanbury, S. (red) *Writing*

- on the body, Female embodiment and feminist theory.* New York: Columbia University Press.
- Miki, Y., m fl (1994) "Isolation of BRCA 1, the 17q-linked breast and ovarian cancer susceptibility gene", *Science*, 266.
- Nelkin, D. & Lindee, S. (1995) *The DNA mystique. The gene as a cultural icon*, USA: Freeman.
- Nordenskjöld, M. (1999) "Identifiering av cancergener har gjort anlagstestning möjlig", *Läkartidningen*, 96:32-3
- Nordin, E. (1999) "Jag offrade mina bröst för att slippa cancer", *Må Bra* 11.
- Oakley, A. (1993) *Essays on women, medicine, and health*, Edinburgh University Press.
- Romare, M. (1996) "Friska bröst opereras bort", *Göteborgsposten*, 4 juni.
- Sachs, L. (1996) *Sjukdom som oordning*, Ordins förlag.
- Sachs, L. (1998) *Att leva med risk, Fem kvinnor, gentester och kunskapens frukter*, Gedins förlag.
- Solheim, J. (1998) *Den åpne kroppen, Om kjønnsymbolikk i moderne kultur*, Oslo: Pax Forlag A/S.
- SoS-rapport (1999) *Genetik och genteknik i hälso- och sjukvården. Kunskapsöversikt och vägledning vid etiska bedömningar*, Socialstyrelsen, nr. 12.
- Södergren, K. (1998) "Åsa opererade bort sina friska bröst", *Ica-Kuriren*, 33.
- Uhlen, T., (1998) "Framsteg inom genforskning ställer patienter och anhöriga inför etiska dilemman", *Landstingsvärlden*, 102:10.
- Vårdprogram för bröstcancer* (1997) Lund: Sydsvenska Bröstcancergruppen, Onkologiskt centrum, Södra sjukvårdsregionen.
- Vårdprogram för cancer mammae* (1998), Uppsala: Uppsala / Örebroregionen.
- Örn, P. (1998) "Genetiska vägledare utbildas i Göteborg", *Läkartidningen*, 95.

Abstract

This article addresses risk construction in texts concerning genetic counselling, both in medical and lay contexts. The main focus is how the medical perspective presents genetic risk as being "objective", statistically precise and at a high level. Risk is being presented as constituted by two dimensions; probability of impact and age. Furthermore, the discussion includes the labelling of "at-risk", a construction of a category of potentially sick. Risk in lay texts is analysed as multi-dimensional, consisting of; probability of impact, fear of cancer, experience from cancer in the family, responsibility for own children, cultural implications of genetics as well as trust in doctors and expert systems. The concept of risk and probability in various texts is being analysed within a framework of mainstream social scientific theories on risk. Finally the article ends up with a discussion of the relationship between risk and gender in the context of the potentially sick woman in genetic counselling.

Key words: Risk, breast cancer, genetic counselling, genetics, gender.

Vem blir nykterist?

Om nykteristen som avvikare

AV MONA BACKHANS OCH HÅKAN LEIFMAN

Under senare år har gruppen nykterister fått ökad uppmärksamhet inom den epidemiologiska alkoholforskningen. Detta eftersom ett flertal studier av sambandet mellan alkoholkonsumtion och total mortalitet visat på en J-formad kurva: nykteristerna uppvisar en högre risk att dö för tidig död än måttlighetskonsumenter, medan storkonsumenter har den högsta risken att avlida. Olika förklaringar till detta samband har förts fram: dels att det finns en (hälsorelaterad) selektion till den nyktra gruppen, dvs att personer med ohälsa slutar dricka som ett sätt att hantera sina medicinska problem (Shaper, 1990), dels att själva det avvikande i att inte dricka leder till social utestängning vilket i längden kan ge psykiska och fysiska men (Leifman m fl, 1995; Sigfridsson, 1998). Bakgrunden till båda dessa hypoteser är den sedan länge minskande andelen nyktra i vårt samhälle vilket avspeglar den nyktra livsstilens minskande attraktivitet.

Denna bild av nykterister som en grupp med hälsoproblem, ofta med ett mindre utvecklat socialt nätverk än små- och måttlighetskonsumenter av alkohol, står i stark kontrast mot den tidigare bilden av nykteristen som en föreningsaktiv renlevnadsmänniska. De epidemiologiska studierna har också lett till ett ökat intresse för nykterhetsrörelsens ”uppgång och fall”, och andra aspekter kring avhållsamhet och alkoholkonsumtion igår och idag (Gustavsson (red),

---

Mona Backhans är sociolog och verksam vid Folkhälsoinstitutet, enheten för Utvärdering och Forskning. Där arbetar hon för närvarande med utveckling av indikatorer för att mäta hälsorelaterade levnadsvanor, bland annat tobaksbruk och alkoholkonsumtion.

Håkan Leifman är doktor i sociologi och är verksam vid Centrum för Socialvetenskaplig Alkohol och Drogforskning (SoRAD). Under senare år har han bl a studerat olika aspekter av dryckesmönster såväl i ett nationellt som i ett europeiskt sammanhang.

1991, 1998; Ramstedt & Kühllhorn, 1998).

Den övergripande frågeställningen i denna studie är: Vem blir nykterist? Tidigare studier har visat att nykteristerna är äldre, har en lägre socioekonomisk ställning, ett glesare socialt nätverk och ofta sämre psykisk och fysisk hälsa än måttlighetskonsumenter. För att undersöka om dessa skillnader ökat eller minskat med tiden har vi jämfört nykterister och konsumenter vid fyra tillfällen under perioden 1968 till 1991. Studiens huvudsyfte är dock att undersöka den grupp bland nykteristerna som tidigare varit konsumenter. Finns utmärkande drag hos de nytillkomna nykteristerna som skiljer dem från livstidsnykterister, och hur förhåller sig dessa grupper till konsumenterna? Efter denna analys kommer vi att studera om de faktorer som särskiljer de nytillkomna nykteristerna även utmärkte dem då de fortfarande var konsumenter. Vi har valt att begränsa studien till flödena till (och från) nykteristgruppen med tanke på diskussionen kring sambandet mellan nykterhet och morbiditet/mortalitet, där selektionen förts fram som en viktig förklarande faktor.

Innan resultaten av analyserna presenteras följer nedan en beskrivning av viktiga förändringar i nykteristgruppen och nykterhetsrörelsen under efterkrigstiden och synen på nykterister som avvikare. Även det J-formade sambandet mellan alkoholkonsumtion och total mortalitet redovisas närmare.

Nykterheten i Sverige under efterkrigstiden

De stora förändringarna i alkoholvanor under efterkrigstiden står kvinnorna för. Under motbokstiden (1920-1955) fick gifta kvinnor inte inneha motbok, och inte heller unga under 25 år (Kühllhorn, 1998:52). I Nykterhetskommitténs alkoholundersökning från 1947 uppgick andelen kvinnliga nykterister över 25 år till hela 36 procent (män 10 procent). Ytterligare en tredjedel av kvinnorna och 14 procent av männen betecknades som "nästan absolutister" (SOU, 1951:43:45). Strax innan motbokens avskaffande 1955 angav 30 procent av kvinnorna att de var nykterister mot 23 procent ett år senare. Nykterheten bland män var dock oförändrad. År 1967 (RUS-studien, se Nilsson & Svensson, 1971) hade andelen kvinnliga nykterister stigit igen, till ca 28 procent, något som tyder på att många "prövade på" alkohol för att sedan återgå till absolutism (Ramstedt & Kühllhorn, 1998:87f). Andelen nykterister bland kvinnor minskade kraftigt under perioden 1967-1978, från 28 till 15 procent. För män har vi en mer försiktig minskning från 12 till 8 procent. Senare undersökningar visar att andelen

nykterister stabiliserats på den lägre nivån. Parallellt med denna utveckling har åldern för alkoholdebut gått nedåt i åldrarna. År 1947 skedde detta i genomsnitt vid ungefär 17 års ålder för män och 19 års ålder för kvinnor (SOU, 1951:43:151). Idag debuterar både pojkar och flickor vanligen i 14-15-års åldern (Kühlhorn, 1998:71).

Minskningen av andelen nykterister bland kvinnorna gick hand i hand med en ökad alkoholkonsumtion. I slutet av 1960-talet drack männen ca fyra gånger mer alkohol än kvinnorna (Nilsson & Svensson, 1971), under 1980- och 1990-talet har människens konsumtion varit ca 2-2,5 gånger högre än kvinnornas (Kühlhorn, 1998).

Den sjunkande debutåldern avspeglas också i andelen nykterister bland unga. År 1947 (då motboken fortfarande fanns) var andelen nykterister bland män särskilt hög i åldersgruppen 18-25. Tjugofyra procent av männen och 37 procent av kvinnorna i åldrarna 18-25 drack ingen alkohol. Skillnaden mellan könen var markant i alla åldersgrupper, men särskilt efter 25 års ålder (SOU, 1951:43:45). Tjugo år senare (1967) hade det skett stora förändringar, framför allt i den yngsta gruppen. Skillnaden mellan könen var fortsatt stora i de äldre grupperna, men existerade inte längre i den yngsta gruppen.

1978 når andelen nykterister sin hittills lägsta nivå. För kvinnor finns en stor skillnad mot 1967 för alla åldersgrupper utom de allra äldsta, som ligger kvar på samma nivå (ca 40 procent). För män gäller nedgången bara de två yngsta grupperna. Därefter har små förändringar skett i andelen nykterister. Möjligen ökade andelen något under 1980-talet då alkoholkonsumtionen sjönk och minskade något under 1990-talet då konsumtionen stigit. Det finns anledning att tro att andelen nykterister kommer att fortsätta minska, i och med att de som var med på motbokstiden faller ifrån, och deras plats tas av yngre generationer.

Förutom en ökande andel konsumenter efter motbokens avskaffande ökade även totalkonsumtionen. Den registrerade alkoholförsäljningen var som högst 1977 för att sedan minska stadigt till mitten av 1980-talet, enligt både försäljningsstatistik och intervjuundersökningar (Ramstedt & Kühlhorn, 1998:82-83). Från mitten av 1980-talet till början av 1990-talet låg konsumtionen på ungefär samma nivå. Flera undersökningar pekar på att konsumtionen stigit under den andra halvan av 1990-talet (t ex Kühlhorn m fl, 2000; Leifman m fl, 2000).

Nykterhetsrörelsen

Nykterhetsrörelsen är en del av den första vågen av breda folkrörelser, och växte fram samtidigt med frikyrkorörelsen under slutet av 1800- och början av 1900-talet (Pettersson m fl, 1989:106). De olika folkrörelserna var i mångt och mycket samma andas barn, och vände sig till samma målgrupp, arbetarklassens övre skikt och medelklassens lägre (se Ambjörnsson, 1998:236). Vid sekelskiftet var ca 6 procent av svenskarna organiserade i någon av de traditionella nykterhetsförbunden: Blåbandsrörelsen, Vita bandet, Verdandi, Godtemplarorden eller Nationaltemplarorden. Nykterhetsrörelsens barn- och ungdomsverksamhet var ofta den enda tillgängliga på orten, och många växte in i rörelsen på föräldrars, syskon eller kamraters (Sigfridsson, 1989:321). Att nykterhetsidén var stark ser man bland annat på att 49 procent av de som röstade i förbudsomröstningen 1922 var för ett totalförbud. Sedan höjdpunkten kring 1910 (med 350 000 medlemmar) har rörelsen krympt gradvis. 1940 var 4,4 procent av befolkningen medlemmar. I mitten av 1990-talet skall det (SOU, 1998:38) totala antalet medlemmar i nykterhetsorganisationerna ha varit ca 220 000, vilket motsvarar ca 2,5 procent av befolkningen. Vid en granskning (1999) av IOGT-NTOs och Motormännens helnykterhetsförbunds (MHF) medlemsantal framgår emellertid att dessa uppgifter måste vara starkt överdrivna. Enligt tidigare uppgifter ska MHF ha 115 000 medlemmar, men enligt deras medlemsregister 1999 är de 45-50 000. IOGT-NTO rörelsen skulle enligt ovan nämnda SOU ha totalt 87 000 medlemmar, men uppger 2001 ett medlemsantal på 51 000. Detta innebär en minskning med 40 procent mot tidigare uppgifter.

Unga medlemmar, oavsett organisation, tycks ha särskilt svårt att hålla nykterhetslöftet. Av medlemmarna under 40 år hade 40 procent av MHF:s medlemmar och 20 procent av de övriga använt sig av alkohol. Att de ideologiska skälerna till avhållsamhet blir allt mer ovanliga understryks av en studie (Ramstedt & Köhlhorn, 1998:91 f) som visar att andelen som anser att alkohol är ett mycket allvarligt samhällsproblem har minskat från 81 till 34 procent bland nykteristerna mellan 1981 och 1994 och en allt större del av nykteristerna som är positiva till en mindre restriktiv alkohollagstiftning.

Samtidigt som nykterhetsrörelsen har tappat en stor del av sitt medlemsantal har deras politiska makt minskat, både i termer av direkt inflytande på alkoholpolitiken och i deras popularitet bland allmänheten. Tjugo år efter folkomröstningen om totalförbud hade förbudstanken fortfarande en stark ställning, enligt

en undersökning stödde 49 procent ett sådant förslag (Ramstedt & Köhlhorn, 1998:81). Under 1930- och 40-talet hade nykterhetsrörelsen stort politiskt inflytande, och man agerade ofta tillsammans med de kristna samfundet. Andelen medlemmar i riksdagens nykterhetsgrupp ger en fingervisning på hur stort det direkta inflytandet har varit (Leifman, 1991:298; Nycander, 1996:207):

1912: 150% (2:a kammaren), 125% (1:a kammaren)

1954: 140%

1971: 28%

1986: 16%

1995: 5%

Ett skäl till nykterhetsrörelsens minskade politiska inflytande kan ha varit det faktum att man var pådrivande i beslutet att avskaffa motboken, då man menade att det uppmuntrade till överkonsumtion och att det stod i vägen för ett totalförbud. Motbokens avskaffande gav dock inte de positiva effekter som man väntat sig, utan ledde till en kraftigt ökad konsumtion och en mångdubbling av alkoholskadorna. Under 1960- och 1970-talet splittrades också nykterhetsrörelsen i en traditionellt restriktiv gren, och en nästan alkoholliberal gren företrädd av Verdandi (arbetarrörelsens förbund). Denna liberala gren blev den officiella linjen inom socialdemokraterna (Nycander, 1996:210 ff). Rolf Bromme, dåvarande ordförande i UNF (Ungdomens nykterhetsförbund), menar att de viktigaste orsakerna till att avhållsamhet bland tonåringar blivit ett avvikande beteende är "den efterfrågeorienterade alkoholpolitiken", framför allt motbokens avskaffande och införandet av mellanölsförsäljning i livsmedelsbutiker 1965 (Bromme, 1979:52). Trots att pendeln svängde i slutet av 1970-talet inom alkoholpolitiken kom svårigheterna att rekrytera nya medlemmar att bestå, ett problem som nykterhetsförbunden förvisso delar med andra folkrörelser. Nykterhetsrörelsen blev en "gammal" folkrörelse (endast 12% var under 30 år i en undersökning 1978 (Lundkvist, 1979:80), med liten förankring hos allmänheten. Maktutredningen 1984 visade vidare att nykterhetsrörelsen tillsammans med frikyrkorna tillhörde de rörelser som allmänheten kände minst samhörighet med (Petersson m fl, 1989:127).

Nykteristgruppens sammansättning

Idéhistorikern Ronny Ambjörnsson utforskar i sin bok *Den skötsamme arbetaren* (1989) det livsmönster som utvecklades inom folkrörelserna, och som kom att få ett stort inflytande på hela samhället.

Det växer inom den svenska arbetarklassen under 1900-talets första årtionden fram ett slags skötsamhetens kultur, med centra i fackföreningar, nykterhetsloger och bildningsorganisationer, en kultur som under trettio- och fyrtiotalen är väl etablerad även utanför dessa organisationer (Ambjörnsson, 1998:9).

1944 års nykterhetskommitté (SOU, 1951:43, kap 4) beskriver nykteristen som ett föredöme, en idealtypisk skötsam arbetare. Av ett registerurval på 40 000 män över 25 år klassades ca 8 procent som "absolutister" och 12 procent som "nästan absolutister". Absolutisterna utmärkte sig genom att de hade den lägsta frekvensen frånskilda/separerade och den lägsta andelen fäder vars äldsta barn är födda "före äktenskapet eller inom åtta månader efter äktenskapets ingående". De hade vidare minst kontakt med barnavårdsnämnd och lägst andel som fått fattigvårdsunderstöd. Absolutisterna hade den lägsta andelen arbetslösa, och tillsammans med nästan-absolutisterna den högsta andelen som förutom sitt arbete hade en bisyssla. Deras barn fortsatte i hög grad till högre utbildning, och inom sin inkomstklass var de den grupp som hade högst andel förmögenhetsinnehavare. De hade den lägsta andelen med längre arbetsuppehåll p g a sjukdom och olycksfall, och en studie av försäkringstagare visade att nykterister hade betydligt lägre dödlighet än andra i samma åldersgrupp.

År 1979, i en tid då nykterhetsrörelsen tappat mycket av sin makt, utförde försäkringsbolaget Ansvar och nykterhetsrörelsen en intervjuundersökning bland sina medlemmar (Nykterhetssverige, 1979). Följande framställning gäller alltså enbart de organiserade nykteristerna. Till skillnad från de nyktra som grupp är nykterhetsrörelsen mansdominerad, nära 70 procent i denna studie var män. Vidare framkom kända förhållanden som att lantbrukare, äldre och boende på landsbygden var överrepresenterade medan tjänstemän var underrepresenterade bland nykteristerna. I jämförelse med konsumenter i samma ålder visade sig nykteristerna ha ett mer begränsat sällskapsliv och "en försiktig inställning till livet". De medverkande i studien var dessutom familjekära, pliktskyldiga och hälso-medvetna (det senare gäller särskilt de som var med i något frisksportförbund).

Något färre än genomsnittet var gifta eller sammanboende, men liksom tidigare hade nykteristerna en något lägre skilsmässofrekvens. Arbetslösa var underrepresenterade och medlemmarna hade en hög anslutningsgrad till politiska och religiösa föreningar. Undersökningen visar att nykterhetsrörelsen fortfarande präglades av den ”skötsamhetens kultur” som Ambjörnsson talar om, och som vid denna tid inte stod högt i kurs bland de unga.

Sociologen Philip Lalander (1998) kontrasterar den ”skötsamma generationen” (unga under 1930-talet) med den ”hedonistiska” (unga under 1970-talet). Under 1970-talet kom begreppet ungdom alltmer att förknippas med nattligt uteliv, där konsumtion av alkohol hörde till. Lalander vill förklara den motkultur som uppstod bl a med den förlängda ungdomstiden och ett därmed ökande avstånd mellan generationerna. De unga tog avstånd från tidigare generationers kollektivism och disciplin. Idealet blev istället individualism och omedelbar behovstillfredsställelse, ett ”symboliskt motstånd mot den skötsamhetsmoral som upplevdes som tvingande”. Skötsamhetsmoralen var i själva verket en förutsättning för hedonismen, som kan ses som dess antites.

Eckart Kühnhorn har analyserat nykteristgruppens status i Levnadsnivåundersökningen (LNU) 1981 (1989:339 f). Hans studie visar att de avhållsamma, i jämförelse med konsumenter, utmärkte sig genom att de oftare var kvinnor, äldre, hade lägre utbildning och tillhörde en lägre socialgrupp, de bodde oftare på landet och hade en glesare kontaktstruktur. De organiserade nykteristerna hade en betydligt högre andel män än de icke-organiserade, och de skiljde sig inte negativt från konsumenterna med avseende på utbildningsnivå, socialgruppsstillhörighet eller kontaktstruktur. Enligt flera undersökningar under 1990-talet har dagens nykterister en högre andel arbetslösa än konsumenter, även om storleksordningen skiftat mellan olika undersökningar. Nykterister har också en högre andel långtidssjukskrivna, förtids- och sjukpensionärer. En regional undersökning i Stockholm 1994 visade att nykterister har sämre självrapporterad hälsa än konsumenter förutom högkonsumenter, ett förhållande som inte kunde förklaras av skillnader i ålder mellan grupperna. För kvinnor gällde också att de hade ett signifikant glesare kontaktnät. Nykteristerna hade vidare ett lågt föreningsdeltagande, de avhållsamma männen låg här i botten (Leifman, 1997).

Sammanfattningsvis kan man konstatera att samhällets nyktra sektor har krympt, samtidigt som den också har fått en mer undanskjuten roll. En stark nykterhetsrörelse hade makten att leda debatten och formulera sin syn på det

goda samhället. De avhållsamma kunde se sig som "framtidsmän". Nykterhetsrörelsen är nu sedan länge en "folkrörelse i bakvattnet", som Bengt Michanek skrev redan 1972. Det kommer alltid att finnas en viss del som avstår från alkohol, p g a psykisk eller fysisk ohälsa, familjetradition eller religiös övertygelse, eller därför att det finns alkoholism i familjen. Betydelsen av att vara avhållsam har dock förändrats i och med att avståndet ökat mellan samhällets ideal och nykterhetsidealet. Med nykterhetsrörelsen försvagad har alternativet – de helynktra miljöerna – försvunnit till stor del. Under perioder med hög alkoholkonsumtion, tillåtande attityder till alkohol och alkoholliberala värderingar ("våta" perioder) är det färre som har nästan nyktra vanor än under "torra" perioder, och avhållsamhet kan då bli detsamma som att avstå från social samvaro. För männens del har andelen avhållsamma länge legat kring 8-12 procent, vilket innebär att det för vuxna män aldrig har varit särskilt vanligt att vara nykterist. Kanske detta är ett skäl till den starka mansdominansen inom nykterhetsrörelsen – där fann man sitt umgängeutöver det faktum att rörelsen var attraktiv genom den politiska makt som den hade. Avhållsamhet var normen för dåtidens kvinnor, så behovet av organisering var förmodligen mindre. Ofta var det nog så, att om mannen var medlem var det "för hela familjen". Ambjörnsson påpekar också att nykterhetsrörelsen var patriarkalisk (1989:227), och att idealet om kärnfamiljen inbegrep en hemmafru som inte deltog i det offentliga livet.

Nykteristen som avvikare

Två mekanismer har förts fram som förklaringar till att nykterister som grupp avviker negativt från "normalbefolkningen". Båda utgår från det grundläggande antagandet att avhållsamhet i sig är något socialt icke önskvärt i vårt samhälle. Selektion, dvs att gruppen nykterister över tid fylls på med personer som slutat dricka på grund av ohälsa, har vi redan berört. Selektiva processer kan dock vara gällande även i unga åldrar, då avhållsamhet kan vara ett sätt för känsliga personer att handskas med psykisk ohälsa. Begreppet "social causation" brukar användas när man talar om hur social ojämlikhet genererar hälsoskillnader mellan olika socioekonomiska grupper (se t ex Lundberg, 1991). Skillnader mellan nykterister och konsumenter kan delvis bero på liknande processer, i och med att nykterister som grupp har en lägre socioekonomisk ställning än konsumenter. Framför allt handlar det dock om priset av att vara "torr" i en "våt" kultur, dvs att valet att inte dricka kan leda till social isolering som i längden kan ge sämre

hälsa, både psykiskt och fysiskt. Nedan kommer vi att ta upp ett antal studier som pekar på förekomsten av dessa mekanismer. Vi ska se att det sällan är möjligt att särskilja dem, då de ingår i ett komplicerat samspel.

I diskussionen kring alkohol och kranskärlsjukdomar har man främst kommit att undersöka selektionen som en faktor. Detta är inte så förvånande när man fokuserar på medelålders och äldre. Nykteristgruppen blir större med ökande ålder, och det är inte otänkbart att vi efterhand får en koncentration av personer med sämre hälsa. I en amerikansk studie (Mertens, 1996) fann man exempelvis att hela 66 procent av tidigare konsumenter hade haft alkoholproblem. Vaillant (1983:115) fann dock att livslånga nykterister redan som barn hade sämre fysisk och känslomässig hälsa. Han förklarar skillnaden delvis som en effekt av att ha en förälder som är alkoholmissbrukare (vilket fler av de avhållsamma hade), delvis av att det krävs ett mått av självkontroll för att upprätthålla ett socialt, måttligt drickande.

När man undersöker unga nykterister finner man konsekventa skillnader mellan måttlighetskonsumenter och avhållsamma, något som tyder på en selektionsprocess. Hilde Pape diskuterar i sin avhandling (1997) vad som kännetecknar den avhållsamma ungdomen, och varför de som fungerar sämre socialt inte dricker. I ett samhälle där alkoholkonsumtion normalt är en del av vuxet beteende, kan alkoholbruk i ungdomen sägas vara en integrerad del i övergången från barn- till vuxenliv. Unga nykterister är ofta kontrollerade av sina föräldrar, instämmer i föräldragenerationens normativa åsikter och har ett förhållande till sin familj som karaktäriseras av extrem närhet och liten individuell autonomi (Pape 1997:38-44).

Holtung & Rossow (1997) fann att unga nykterister (18-24) i Norge hade sämre mental hälsa och sämre socialt nätverk än konsumenterna. Förutom detta fann man också skillnader mellan de avhållsamma som kom från "våta" respektive "torra" (minst en förälder var nykterist) hem. De som hade en familjetradition av avhållsamhet skiljde sig inte signifikant från konsumenterna. En studie av 18-19-åriga män som mönstrade 1969-70 och som var födda 1950 och 1951 (Leifman m fl, 1995) bekräftar att den problematiska nykterheten i unga år främst gäller avhållsamma som avviker både från samhällets normer och sina familjetraditioner. De avhållsammans andel bland dessa mönstrande var 6 procent. Av fyra mått på social integrering låg de avhållsamma sämst till på tre; en högre andel kände sig ofta osäkra, de var impopulära i skolan och de hade få

vänner. De vars far var nykterist skiljde sig positivt från andra avhållsamma, speciellt vad gällde psykisk hälsa.

Vi kan här se två skilda vägar till avhållsamhet; de ”traditionella” nykteristerna med en ideologiskt motiverad avhållsamhet som blir socialt isolerade som en konsekvens av sitt avvikande val (causation), och redan avvikande ungdomar med dålig psykisk hälsa och sociala problem, där avhållsamhet är en del av deras utanförskap (selektion).

I *Nykterhets Sverige – en livsstilsstudie* skriver Rolf Bromme om hur nykteristerna ”mobbas i sällskapslivet”. ”En ung nykterist är idag lika mycket avvikare som den som har alkoholproblem och är lika litet accepterad i det kommersiella nöjeslivet och i det privata sällskapslivet” (Bromme 1979:51). Leifman m.fl. (1995) påpekar att begreppet ”avvikande” är ett relativt fenomen, både över tid och mellan olika åldersgrupper. Allt eftersom normen förskjuts, kan beteenden som förr föll inom det normala betraktas som avvikande. I en norsk prospektiv studie av unga (från 19-22 års ålder till 25-28) visade det sig att både de som började dricka tidigt (första berusningen) och de som började dricka sent utmärkte sig negativt från normalgruppen (15-16 år). Båda grupperna hade sämre psykisk hälsa, men detta gällde bara män. För kvinnor var det endast de som debuterat tidigt som avvek. Detta stämde också för olika sociala faktorer, vilket tyder på att det för kvinnor fortfarande är betydligt lättare att bli accepterad som avhållsam än det är för män. (Pape & Hammer, 1996) Vaillant (1983:116) understryker att ett U-format samband mellan mental ohälsa och konsumtion förmodligen är begränsat till kulturer där alkoholkonsumtion är en fast förankrad social norm och där avvikelse kan ses som ett misslyckande i socialisationsprocessen.

I umgängessituationer finns vissa självklara drycker, som kaffe och alkohol, till vilka man måste förhålla sig. Etnologen Ingegerd Sigfridsson (1998) har specialstuderat val av dryck och olika strategier i kollektiva dryckessituationer. Hon talar om olika sätt individen kan förhålla sig till kollektivet och den kulturella normen, men också hur kollektivet/gruppen utifrån normerna bemöter individen. Den som är nykterist, och alltså inte dricker, kan välja två strategier: antingen så accepterar man den kulturella normen, utan att själv dricka, eller så väljer man att inte delta (accepterar ej) vid sådana tillfällen. Nykterister som väljer att delta kan avvika på det här sättet utan att bli ifrågasatta, men även om man själv accepterar situationen, är det inte säkert att andra respekterar beslutet. Sigfridsson lyfter fram två motiv som alltid är fullt godtagbara; att man kör bil

eller är gravid. Andra motiv, som att man är nykter alkoholist, har religiösa skäl eller liknande, kan också accepteras. Men för kollektivet kan det verka provocerande med en person som inte deltar fullt ut och som hotar att förstöra stämningen. Gruppen kan känna att den avvikande tar avstånd från deras beteende och personen kan därmed bli utesluten, icke önskvärd, då han/hon "inte delar festens mål". I detta fall är det kollektivet som inte accepterar individens avvikande val. Kanske är det förståeligt, att många väljer strategin att dölja sin aversion mot drycken, undvika att dricka utan att göra andra uppmärksamma på det. Sigfridsson relaterar nykteristernas förändrade förhållningssätt till alkohol till nykterhetsrörelsens vikande ställning. En kompromisslös inställning är enkel då hela ens umgänge finns i nykterhetslogen, men den ensamme nykteristen föredrar ofta att smälta in. Priset för att vara avhållsam kan alltså – men måste inte nödvändigtvis vara – social isolering.

Det J-formade sambandet

Den diskussion som har uppstått om nykteristernas förändrade ställning i samhället och nykteristgruppens sammansättning har stimulerats av epidemiologiska studier som visar att det kan finnas hälsorisker förbundna med att avstå från alkohol (se t ex Beaglehole & Jackson, 1992, Rehm & Sempos, 1995). Undersökningarna visar på ett U- eller J-format samband mellan total sjukdom och dödlighet och alkoholkonsumtion, så att avhållsamma och högkonsumenter har en högre morbiditet/mortalitet än låg- och måttlighetsförbrukare. Nykteristernas högre dödlighet antas främst bero på att alkohol har en skyddande effekt mot kranskärslsjukdom (Medicinska forskningsrådet, 1997).

Med tanke på nykteristgruppens sammansättning har dock protester höjts mot att använda dessa som en jämförelsegrupp för att avgöra alkoholens effekter. Det gäller dels förekomsten av s k confounders eller förväxlingseffekter. I de flesta studier kontrollerar man för kända riskfaktorer som kön, ålder, rökning och socioekonomisk grupp. Dessutom brukar man ofta utesluta personer som vid studiens början har hjärt- och kärlsjukdom. Men även sociala och psykiska faktorer kan ge förväxlingseffekter. Som tidigare konstaterats har dagens nykterister generellt ett sämre socialt nätverk än konsumenter. Det tycks dessutom finnas ett samband mellan exempelvis högt fettintag och låg alkoholkonsumtion (Medicinska forskningsrådet, 1997). Om hänsyn även togs till dessa faktorer är det möjligt att det rapporterade sambandet skulle försvinna eller i vilket fall

minska.

Gruppen nykterister sägs också innehålla en stor andel som slutat dricka av medicinska skäl; det skulle alltså föreligga en hälsoselektion till avhållsamhet (se t ex Shaper, 1990). För att särskilja alkoholens roll från sådana selektionsfaktorer bör man skilja på livstidsnykterister och selekterade nykterister. Wannamethee & Shaper (1998) fann i en stor prospektiv brittisk studie att hela 70 procent av de avhållsamma var tidigare konsumenter, antingen vid studiens början fem år tidigare, eller längre tillbaka i tiden. De f d konsumenterna utmärkte sig genom sin dåliga hälsa, både självrapporterad och diagnosticerad, de rökte lika mycket som de med måttlig/hög alkoholkonsumtion, de var oftare ensamstående och hade den högsta andelen lägre tjänstemän. Livstidsnykteristerna och gruppen lågkonsumenter låg generellt bäst till vad gällde riskfaktorer och diagnostiserad sjukdom. En metaanalys av 10 amerikanska studier visade även den på konsekventa skillnader mellan livstidsnykterister och tidigare konsumenter (Middleton Fillmore m fl, 1998), framför allt för män. Det finns dock studier där en uppdelning mellan livstidsnykterister och selekterade nykterister har gjorts, men där sambandet mellan nykterhet och morbiditet/mortalitet kvarstår (Klatsky, 1990). Debatten kring det J-formade sambandet är långt ifrån avgjord men pekar på betydelsen av nykteristgruppens sammansättning och dynamiken kring valet att vara avhållsam (se t ex Andréasson, 1998; Hemström, 2000).

Material och metod

De analyser som presenteras nedan bygger på data från den s.k. Levnadsnivåundersökningen (LNU). LNU har genomförts 1968, 1974, 1981, 1991 samt 2000. Analyserna i denna studie bygger på data från de fyra första undersökningarna. I stort sett samma frågeformulär har använts vid de fyra tillfällena. Fördelen med LNU, i jämförelse med flertalet specifika alkoholvaneundersökningar, är att man här frågar efter en mängd andra personliga förhållanden, beteenden och attityder. LNU har också ett relativt stort antal intervjuer (mellan 5 000- 6 000 per undersökningstillfälle) och en paneldel, så att man kan följa samma personer över tid.

De undersökta populationerna består av riksrepresentativa slumpmässiga urval i åldern 15 till 75 år, utom 1991 då lägsta ålder var 18 år. Sedan den första undersökningen 1968 har man behållit samma panel, kompletterad med ung-

domar och invandrare. Intervjuerna har skett vid personliga besök i hemmet. Panelen, som bestod av 6 522 personer 1968, har krympt till 3 881 personer 1991. Svarsandelen för panelen har minskat från 90,8 procent till 76,1 procent, något som kan vara ett tecken på "uttrötning" hos gruppen (Fritzell & Lundberg, 1994:267). Vid undersökningar av panelen, faller ett stort antal individer bort som inte deltagit vid alla fyra tillfällen. För att göra urvalen jämförbara för alla fyra undersökningarna, har vi uteslutit dem under 18 år i studierna innan LNU 1991, vilket ytterligare reducerar antalet svarande. För paneldelen kommer svarandegruppen därför att bestå av 2 367 personer.

Eftersom alkoholfrågorna inte har en så framträdande plats, är de annorlunda konstruerade än i de renodlade alkoholundersökningarna. De som anger att de "inte smakar" alkohol definieras som nykterister. Som alkohol räknas enbart sprit och vin 1968 och 1974 samt sedan 1981 även starköl men ej folköl. LNU kommer på sin annorlunda definition att uppvisa en större andel nykterister än i alkoholvanestudierna.

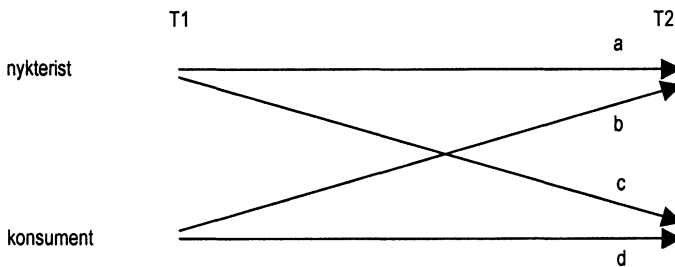
Den idag i vanligaste definitionen av nykterhet är att man inte druckit någon alkohol under de senaste 12 månaderna (Ramstedt & Kühlnhorn, 1998:87 f). Det har visat sig att denna tidsbestämda fråga genererar dubbelt så många nykterister för män och ca 50 procent fler nyktra kvinnor än den nykterhetsfråga som inte nämner någon tidsperiod (Kühlnhorn & Björ, 1991: 273-274). Därför är det märkligt att LNU, som inte definierat någon tidsperiod, redovisar en högre andel nykterister än andra undersökningar vid samma tidsperiod. En trolig förklaring är den breda definition av nykterhet som LNU använder sig av. En analys av SCB:s Undersökning av Levnadsförhållanden (ULF) för 1996 och 1997 visar att andelen nykterister ökar från 15 % till 17 % om folköl inte räknas med, och till hela 21 % om enbart de som dricker vin och sprit räknas som konsumenter. Här bör man dock komma ihåg att ölen (både starköl och folköl) under en lång period har stärkt sin ställning. Dock var mellanölskonsumtionen av stor betydelse vid tiden för de två första LNU.

Resultatdelen inleds med en redovisning av skillnaderna mellan nykterister och konsumenter i tvärsnittet med avseende på eventuella confounders (förväxlingsfaktorer), närmare bestämt socioekonomiska förhållanden, sociala faktorer, hälsorelaterade faktorer samt olika mått på ohälsa. (De variabler som använts redovisas i en bilaga.) Beskrivningen inskränker sig till enkla korstabeller, men vi har kontrollerat för ålder för att se om sambanden står sig. Därefter studeras flö-

dena mellan grupperna under hela tidsperioden 1968-91 genom att analysera paneldata, dvs de som varit med i samtliga fyra LNU. Detta gör det möjligt att 1991 särskilja nytillkomna nykterister från långtidsnykterister samt olika konsumentgrupper. Figur 1 ger en förenklad bild av fyra grupper som är av intresse i denna studie:

Figur 1 Flöden mellan konsument- och nykteristgruppen mellan T1 och T2

a) Långtidsnykterister - En heterogen grupp bestående av både livstidsnykterister och sådana som varit konsumenter innan T1. Bland livstidsnykteristerna finns ett stort inslag av organiserade nykterister. Vissa har valt nykterhet av ideologiska skäl, andra är traditionella nykterister, dvs det finns en familjetradition av avhållsamhet, men de har inte själva någon större övertygelse. Äldre, kvinnor, lågutbildade och landsortsbor bör vara överrepresenterade.

b) Nytillkomna nykterister - Vi förväntar oss att de nytillkomna nykteristerna skiljer sig mer från konsumenterna än grupp A. Här återfinns dock såväl ideologiska nykterister som f d alkoholproblematiker. Som grupp är de äldre, fysiskt sjukare, ofta socialt isolerade och kan ha psykiska problem.

c) Nytillkomna konsumenter - Här finner vi exempelvis f d traditionella nykterister, som inte funnit någon anledning att fortsätta vara avhållsamma när de helnyktra miljöerna blir allt färre. Förmodligen har också denna grupp en större andel kvinnor, men annars skiljer de sig inte mycket från övriga konsumenter.

d) Konsumenter - Den största gruppen består av de som alltid uppger konsumtion. Detta är vår "normalgrupp". Med tanke på bortfallet i intervjuundersökningar kommer högkonsumenter sannolikt att vara underrepresenterade (se Kühlhorn m fl, 2000; Leifman, 2001), så gruppen är överrepresenterad av låg- och måttlighetsförbrukare.

De variabler som analyseras i paneldelen är de samma som i tvärsnittet. I

redovisningen skiljer vi konsekvent mellan män och kvinnor. I de bivariata tabellerna har Chi-två tester använts för att fastställa om signifikanta skillnader föreligger.

Efter dessa grundläggande analyser har vi utfört logistiska regressioner (för vardera kön) med nykterhet som beroende variabel. I dessa ingår alla som är konsumenter vid ett visst tillfälle (1968, 1974 respektive 1981) och som svarat på frågan om alkoholkonsumtion i nästföljande LNU (1974, 1981 respektive 1991). Syftet med dessa regressioner har inte varit att hitta den bästa modellen (det största förklaringsvärdet) utan att undersöka om de faktorer som i de tidigare analyserna har visat sig ha ett samband med nykterhet även utmärker konsumenter som senare blir nykterister. Analysens karaktär är alltså explorativ mer än förklarande. För att antalet variabler inte ska vara för många för varje regression (med tanke på att antalet fall är relativt litet), har variablerna delats upp i undergrupper (sociala faktorer, hälsorelaterade faktorer samt hälsa) och varje undergrupp har analyserats för sig tillsammans med bakgrundsfaktorerna ålder, utbildning samt socialgrupp. De variabler som haft en signifikans på 10 %-nivå har sedan ingått i en regression med dessa bakgrundsfaktorer. En sista multivariat regressionsanalys med de variabler som kvarstår som signifikanta på 5 %-nivå samt bakgrundsfaktorerna, är den som slutligen redovisas i resultatdelen.

Resultat

Tvårsnittsdata – 1968, 1974, 1981, 1991

Alla redovisade samband är signifikanta på 5 %-nivå om ej annat anges. Här redovisas enbart en del av resultaten, för mer information om specifika variabler hänvisas till Backhans (1999). Först och främst kan vi konstatera att andelen nyktra som de definieras i LNU har sjunkit för både män och kvinnor under perioden (för män från 18 % till 10 % och för kvinnor från 31 % till 16 %). 1968 har vi den högsta andelen nykterister i alla åldersgrupper, och 1991 finner vi den lägsta i alla grupper utom för kvinnor i åldern 18-25, som hade den lägsta andelen nykterister 1974. Den nya definitionen 1981 (även starköl finns med) innebär dock ingen drastisk minskning, i själva verket är nivåerna nästan oförändrade mellan 1974 och 1981.

Nykterister har som väntat generellt lägre utbildning än konsumenter, och skillnaderna är ganska stora, speciellt för kvinnor. De har också varit relativt konstanta över tid. 1991 har t ex nära dubbelt så många av nykteristerna enbart

obligatorisk utbildning i jämförelse med konsumenterna. Vi finner även de förväntade skillnaderna vad gäller socialgrupp. Framför allt är andelen ej facklärd arbetare högre bland nykteristerna. Även här finns större skillnader för kvinnor än för män. Andelen som saknar kontantmarginal (tabell 1) är större bland nykterister. För män kan vi notera att denna skillnad ökat successivt. Den är dock koncentrerad till yngre åldersgrupper, 1991 finns signifikanta skillnader endast i gruppen under 46 år. Även vad gäller kontantmarginal är skillnaden mellan nykterister och konsumenter större för kvinnor än för män.

Liksom i tidigare studier har nykterister i LNU ett mindre frekvent umgänge med släkt och vänner. Dessa skillnader har ökat något under perioden. 1991 är skillnaden särskilt stor i den yngsta (18-25) och den äldsta gruppen (66-76). För män fanns en något högre andel föreningsmedlemmar bland nykterister i början av perioden, men detta har utjämnats. Andelen rökare är inte oväntat betydligt högre bland konsumenterna. Skillnaden har dock minskat successivt, framför allt bland män, då andelen rökare bland konsumenterna har sjunkit (tabell 1). Andelen fysiskt inaktiva är större bland nykterister än bland konsumenter. Skillnaden är större bland kvinnor och äldre, och den har ökat under perioden (tabell 1). Det sammanfattande måttet ”aktiv fritid”, som förutom motion även innehåller jakt, fiske och trädgårdsskötsel, visar även det på skillnader mellan grupperna, dvs nykterister är mindre aktiva. Skillnaderna har varit konstanta under perioden. Ett visst samband kan för kvinnor konstateras mellan nykterhet och ”besvär av övervikt”. Skillnaden mellan grupperna är dock inte stor och minskar under perioden.

Vissa skillnader i fysisk ohälsa finns mellan grupperna. Dessa har dock utjämnats, och 1991 var skillnaden inte ens signifikant för män (tabell 1). De minskande skillnaderna beror för kvinnor på att konsumenternas hälsa försämrats något. För män kan vi se en svårförklarlig uppgång i andelen med ohälsa hos nykteristerna följt av en nedgång mellan 1981-91. Andelen med cirkulationsbesvär är något större bland nykterister. Även dessa skillnader har minskat över tid vilket beror på att nykteristerna rapporterar färre besvär (särskilt tydligt för kvinnor). Andelen som tar hjärtmedicin är fler bland nykterister, men även här har skillnaderna utjämnats något. Andelen med psykisk ohälsa (tabell 1) är betydligt högre bland nykterister än bland konsumenter, och skillnaden har varit relativt konstant under en period då andelen sjuka minskat i alla grupper. Vad gäller konsumtion av sömnmedel och lugnande medel finns stora skillnader mellan grupperna, och dessa har ökat över tid.

Tabell 1 Andel (%) nykterister (N) och konsumenter (K) med vissa sociala, psykosociala och hälso-relaterade egenskaper. Tvärsnittsdata

	1968		1974		1981		1991	
	N	K	N	K	N	K	N	K
<i>Kvinnor:</i>								
Saknar kontantmarginal	28	18	21	15	21	14	23	13
Låg kontaktfrekvens	12	6	17	9	17	7	14	4
Andel rökare	13	38	13	40	13	37	14	32
Fysiskt inaktiva*	90	79	88	74	86	69	24	11
Fysisk ohälsa	45	32	45	35	44	34	43	36
Psykisk ohälsa	22	14	21	14	18	12	17	11
N	867	1931	628	2078	612	2055	417	2202
<i>Män:</i>								
Saknar kontantmarginal	19	14	14	10	16	10	17	8
Låg kontaktfrekvens	14	9	21	12	22	11	18	9
Andel rökare	31	58	24	54	19	41	20	32
Fysiskt inaktiva*	78	67	77	64	75	59	25	17
Fysisk ohälsa	33	25	39	29	40	29	32	30**
Psykisk ohälsa	17	7	17	7	12	5	12	6
N	521	2329	381	2324	360	2327	277	2401

* Frågeformuleringen år 1991 är ej jämförbar med tidigare år ** Skillnaden mellan grupperna är ej signifikant

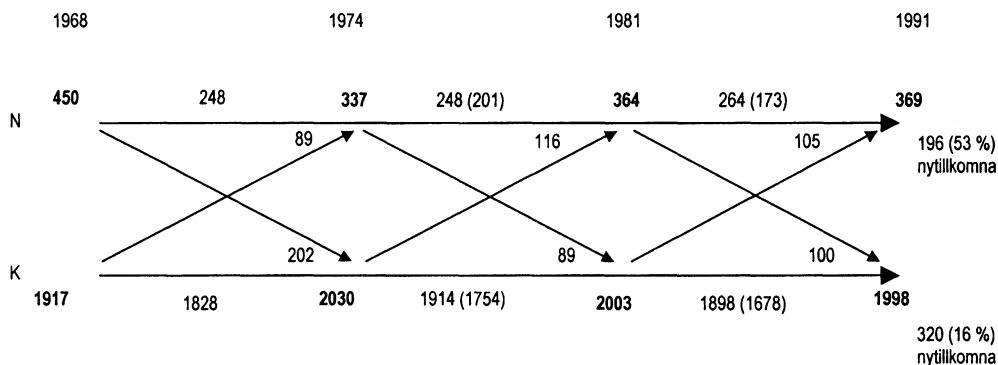
Paneldata – 1968-91

Panelen i LNU består av totalt 2 367 personer, som varit med i alla fyra undersökningarna (se figur 2). 49,5 procent är män. Andelen nykterister är relativt konstant över tid. En analys av flödena mellan grupperna visar dock att de avhållsamma är en instabil grupp. Endast 47 procent av de som är nykterister 1991 har varit det under hela perioden (45 % av kvinnorna och 50 % av männen).

År 1968 är 19 procent nykterister enligt definitionen ”smakar ej vin eller sprit”.

Utflödet från nykteristgruppen är störst i början av perioden: mellan 1969 och 1974 blir hela 46 procent av nykteristerna konsumenter. Mellan 1981 och 1991 är det ca en tredjedel av nykteristerna som lämnar gruppen. Ca 5 procent av alla

Figur 2 Flöden mellan nykterister och konsumenter 1968-1991

konsumenter har vid varje undersökningstillfälle gått över till nykteristgruppen. I in- och utflödet är kvinnorna överrepresenterade. Att sluta dricka är ett åldersrelaterat fenomen, och skillnaden i medelålder mellan konsumenter och nykterister ökar över tid från två till sju år. Totalt är 16 procent nykterister 1991. Av dessa är 60 procent kvinnor, och 53 procent är nytillkomna. Vi kan 1991 urskilja fyra olika grupper:

1. Nykterist vid alla mättillfällen (långtidsnykterist): $n=173$ (7,3 %). 57 procent är kvinnor och medelåldern är 62 år.

2. Nytillkommen nykterist: $n=196$ (8,3 %). 63 procent är kvinnor och medelåldern är 61 år. Ca en tredjedel av dessa har alternerat mellan att vara nykterist och konsument i undersökningarna. Övriga har bytt status från konsument till nykterist vid endast ett tillfälle ($n=32$ 1968, $n=34$ 1974 och $n=76$ 1981).

3. Nytillkommen konsument (f.d. nykterist): $n=320$ (13,5 %). 57 procent är kvinnor och medelåldern är 55 år. Drygt en tredjedel har alternerat mellan grupperna vid de olika tidpunkterna. Resten har bytt status enbart en gång ($n=145$ 1968, $n=39$ 1974 samt $n=28$ 1981). Som synes skedde ett stort utflöde från nykteristgruppen mellan 1968 och 1974.

4. Konsument vid alla mättillfällen: $n=1\ 678$ (70,9 %). 47 procent är kvinnor och medelåldern är 55 år.

SOCIOEKONOMISKA FAKTORER: Paneldata visar att skillnaderna mellan nykteristgrupperna är olika för män och kvinnor vad gäller socioekonomiska faktorer. Manliga nytillkomna nykterister och långtidsnykterister delar inte samma socioekonomiska ställning. De nytillkomna har generellt en lägre ställning än långtidsnykteristerna, som i detta avseende förmodligen är ganska lika de traditionella nykterister som 1944 års nykterhetskommitté skrev om. För kvinnor gäller dock att nytillkomna nykterister, i den mån de skiljer sig från långtidsnykterister, har en högre socioekonomisk ställning. Det är dock framför allt en grupp som utmärker sig, nämligen konsumenterna. De har klart högre utbildningsnivå, tillhör en högre socioekonomisk grupp och har en betydligt lägre andel som saknar kontantmarginal. De nytillkomna konsumenterna innehar oftast en mellanställning.

I panelen finner vi bl a att de manliga nytillkomna nykteristerna har den lägsta andelen med eftergymnasial utbildning 1991, samt att konsumenterna har en betydligt mindre andel med endast obligatorisk utbildning; 36 mot 44-49 procent i andra grupper. För kvinnor finner vi ett något annorlunda mönster då långtidsnykteristerna har lägre utbildningsnivå än de nytillkomna nykteristerna. De som alltid uppger konsumtion har både en betydligt mindre andel med endast obligatorisk skolgång och en större andel med eftergymnasiala studier än andra grupper. Som väntat fann vi i tvärsnittet att nykterister i betydligt större utsträckning tillhör arbetarklassen, framför allt de "ej facklärdas". Båda grupperna av kvinnliga nykterister har en lika stor andel ej facklärdas arbetare (36 %). De nytillkomna konsumenterna intar en mellanposition, och konsumenterna har den lägsta andelen (14 %). För män visar det sig att andelen ej facklärdas arbetare är särskild låg hos långtidsnykteristerna (9 %) men hög hos de nytillkomna (36 %). Andelen högre tjänstemän är lika låg (ca 10 %) i båda grupperna. Den högsta andelen finner vi hos konsumenterna (25 %). Skillnaden i ekonomiska resurser är stor mellan olika grupper. Tabell 2 avslöjar ett intressant mönster. Manliga långtidsnykterister liksom konsumenter saknar ytterst sällan kontantmarginal. Både nytillkomna nykterister och nytillkomna konsumenter har en högre andel som saknar kontantmarginal. Skillnaderna är dock inte signifikanta, då andelen som saknar kontantmarginal är liten även i den värst ställda gruppen (7 %). För kvinnor gäller att konsumenterna har den lägsta andelen utan kontantmarginal, medan nytillkomna nykterister har den högsta andelen (17 %). Övriga grupper ligger däremellan.

SOCIALA FAKTORER: Som tvärsnittsdata visar har nykterister generellt ett mindre frekvent umgänge än konsumenter. Detta förhållande förklaras till stor del av de nytillkomna nykteristerna som har en högre andel med låg kontaktfrekvens än alla andra grupper (tabell 2). Långtidsnykteristerna utmärker sig inte negativt på något sätt. Konsumenter har den lägsta andelen med låg kontaktfrekvens. När vi studerar panelen kan vi se att manliga nytillkomna nykterister utmärker sig med en låg andel föreningsmedlemmar (53 %), medan långtidsnykteristerna har den högsta andelen (88 %). För kvinnor saknas signifikanta skillnader mellan olika grupper. Båda nykteristgrupperna har en mindre andel gifta/sambo samt en större andel änkor (kvinnor) och ogifta (män). För både män och kvinnor gäller att konsumenter har den högsta andelen gifta/sambos.

HÄLSORELATERADE FAKTORER: Vi har tidigare kunnat konstatera att nykterister röker betydligt mindre än konsumenter. Tabell 2 visar att detta enbart gäller långtidsnykterister, där ytterst få är rökare. De nytillkomna nykteristerna röker i lika stor utsträckning som andra. En viss skillnad finns dock mellan konsumenter och nytillkomna nykterister bland kvinnor. Skillnaderna mellan nykteristgrupperna är särskilt stora för män. Som tidigare noterat är nykterister mer sällan fysiskt aktiva. I panelen finner vi detta samband för kvinnor (tabell 2), men för män finner vi ingen signifikant skillnad. För kvinnor gäller att båda nykteristgrupperna har en större andel som aldrig motionerar (ca 25 %) än konsumenterna. Vårt sammanfattande index "aktiv fritid" visar på signifikanta skillnader för både män och kvinnor. Konsumenterna har en högre andel som ofta sysslar med någon av aktiviteterna och en lägre andel som aldrig gör det än övriga grupper. För kvinnor gäller också att de nytillkomna konsumenterna har en lägre andel (14 %) inaktiva än nykteristgrupperna (ca 20 %). Tvärsnittsdata har visat att det för kvinnor finns en viss skillnad mellan nykterister och konsumenter vad gäller övervikt. I panelen finner vi samma tendens, men skillnaderna är inte signifikanta. Av de manliga långtidsnykteristerna är det färre som anser sig vara överviktiga än övriga grupper, men inte heller dessa skillnader är signifikanta.

HÄLSA: I tabell 2 redovisas andelen med fysisk eller psykisk ohälsa 1991 i de olika grupperna. Vi kan konstatera att det inte finns några signifikanta skillnader i total fysisk ohälsa för män. Långtidsnykterister har dock en lägre andel

sjuka än övriga grupper. För kvinnor gäller att båda nykteristgrupperna har en högre andel sjuka (ca 50 %) än konsumenterna (ca 40 %). Som tidigare har konstaterats har nykterister en högre andel med cirkulationsbesvär. Dessa skillnader är större för kvinnor än för män. För kvinnor i panelen har nytillkomna nykterister den högsta andelen med cirkulationsbesvär och den högsta andelen som konsumerar hjärtmedicin. Om även blodtryckssänkande medtas kan vi konstatera att långtidsnykteristerna ökar sin andel medicinkonsumenter mest, vilket innebär att båda nykteristgrupperna ligger något högre än konsumenterna. Att nytillkomna nykterister utmärker sig är i huvudsak en ålderseffekt, de ligger dock något högre än övriga grupper bland medelålders (46-65 år). I den äldsta gruppen har nytillkomna konsumenter den högsta andelen med cirkulationsbesvär och den högsta andelen som tar hjärtmedicin. För män saknas signifikanta skillnader mellan olika grupper vad gäller cirkulationsbesvär. Andelen som tar hjärtmedicin är högst bland långtidsnykterister, och förvånande nog lägst i gruppen nytillkomna nykterister. Om man även medtar blodtryckssänkande medicin blir skillnaderna signifikanta. Skillnaderna mellan nykteristgrupperna förklaras inte av ålder. När man tittar på all hjärtmedicin finns skillnader mellan långtidsnykteristerna och de båda konsumentgrupperna bara i den äldsta åldersgruppen.

Nytillkomna nykterister har en betydligt högre andel med psykisk ohälsa än andra grupper. Intressant nog har de kvinnliga konsumenterna en något högre andel med psykisk ohälsa än de två kvarvarande grupperna. En jämförelse av konsumtionen av lugnande medel/sömnmedel i grupperna ger en något annan bild. Konsumtion av sömnmedel/lugnande medel är ungefär dubbelt så vanligt i båda nykteristgrupperna som hos konsumenterna, både bland män och kvinnor.

Tabell 2 Andel (%) nykterister och konsumenter med vissa sociala, psykosociala och hälsorelaterade egenskaper 1991. Paneldata

	Långtidsnykterister	Nyttillkomna nykterister	Nyttillkomna konsumenter	Konsumenter
<i>Kvinnor:</i>				
Saknar kontantmarginal	13	17	13	7
Låg kontaktfrekvens	8	14	8	2
Andel rökare	7	22	25	33
Fysiskt inaktiva*	25	24	15	11
Fysisk ohälsa	50	49	41	38
Psykisk ohälsa	9	22	9	14
N	99	123	183	790
<i>Män:</i>				
Saknar kontantmarginal	1	7	6	3
Låg kontaktfrekvens	12	29	10	7
Andel rökare	1	36	34	32
Fysiskt inaktiva*	23	29	25	18**
Fysisk ohälsa	26	37	36	34**
Psykisk ohälsa	7	14	8	5
N	74	73	137	888

* Frågeformuleringen år 1991 är ej jämförbar med tidigare år ** Skillnaden mellan grupperna är ej signifikant
Alla skillnader är signifikanta på 0,05-nivå om ej annat anges

Nykterhetens bestämningsfaktorer – analys av flöden 1968-74, 1974-81 och 1981-91

Som komplement till analyserna av hela panelen har vi utfört logistiska regressioner (för vardera kön) med nykterhet som beroende variabel. I analyserna ingår endast de som är alkoholkonsumenter vid T1. Strävan har varit att identifiera de faktorer som utmärker nyttillkomna nykterister innan de blev nykterister. Trots att det är fråga om longitudinella data vill vi mer tala om samband än kausalitet. Sambandet mellan exempelvis fysisk ohälsa eller social isolering och nykterhet kanske många gånger är kausalt, men det är knappast troligt att någon slutar dricka alkohol därför att han/hon inte motionerar. Motion kan dock ses som en indikator på sådana faktorer som rörelseförmåga, ekonomiska resurser, intresse för den egna hälsan och en allmänt aktiv livsstil. Det är viktigt att inte

övertolka resultaten, varför vi har koncentrerat oss på det generella mönstret mer än på enskilda faktorer. Alla faktorer som tidigare redovisats har prövats i regressionerna. Vi har dock valt att här redovisa endast signifikanta resultat. Utbildning, ålder och socialgrupp ingår i alla regressioner. Resultaten presenteras i en förenklad sammanfattande tabell (tabell 3).

Ålder är den enda faktor som alltid är signifikant, dvs de som är äldre blir i större utsträckning nykterister. Detta är väntat utifrån tidigare redovisade paneldata. För män är det 1968 fler som tar hjärtmedicin som senare blir nykterister (i panelen hade nytillkomna nykterister 1991 den lägsta andelen konsumenter av hjärtmedicin), och för kvinnor finner vi att cirkulationsbesvär har ett positivt samband med nykterhet. Detta skulle kunna ses som ett stöd för Shapers hypotes att personer med hjärt- och kärlsjukdom slutar dricka som ett sätt att parera sin dåliga hälsa. Intressant nog återkommer ingen av dessa variabler som signifikanta i analyserna 1974-81 och 1981-91. Åtminstone för kvinnor stämmer detta överens med en minskad skillnad 1968-91 mellan nykterister och konsumenter i tvärsnittet. För män visar det sig att de som saknar kontantmarginal 1968 i större utsträckning blir nykterister, detta stämmer väl med vad vi kunnat se i både tvärsnittet och i panelen. Tidigare samband med civilstånd bekräftas också, då män som är gifta/sambo 1968 i mindre utsträckning blir nykterister. De som senare blir nykterister är också mindre aktiva enligt det sammanfattande måttet "aktiv fritid". För kvinnor ger den första regressionen en komplex bild, där de som senare slutar dricka utmärker sig både positivt och negativt. Som tidigare nämnt är de äldre och har oftare cirkulationsbesvär, men å andra sidan är de oftare medlemmar i föreningar, de röker i mindre grad och konsumerar mindre lugnande medel och/eller sömnmedel. I panelen hade kvinnliga nytillkomna nykterister sämre fysisk hälsa, men i regressionerna är detta sammanfattande mått inte signifikant vid något tillfälle.

För män finner vi 1974 att rökare i lägre grad blir nykterister. Detta är inte vad man kunde förvänta sig utifrån paneldata, då nytillkomna nykterister 1991 rökte i samma utsträckning som konsumenter. Sambandet med låg aktivitetsgrad enligt måttet "aktiv fritid" återkommer. Betydelsen av variabeln "aktiv fritid" kan diskuteras. Eftersom idrott för sig självt inte är signifikant beror sambandet på variablerna fiske, jakt och/eller trädgårdsskötsel, fritidsaktiviteter som bl.a. är relativt geografiskt och socialt bundna. 1974 är för kvinnor några socioekonomiska variabler signifikanta. De som saknar kontantmarginal blir i större

utsträckning nykterister, liksom de som har enbart obligatorisk utbildning. Som paneldata tidigare har antytt, blir de med låg umgängesfrekvens oftare nykterister än de som har ett frekvent umgänge.

1981 finner vi återigen att de män som saknar kontantmarginal oftare blir nykterister, samt att de som har låg umgängesfrekvens blir nykterister i högre grad. För kvinnor framkommer psykisk ohälsa som en viktig variabel, samt konsumtion av lugnande/sömnmedel. Dessa variabler är signifikanta var och en för sig, men när båda ingår i modellen återstår endast medicinkonsumtion. Vi finner också att överviktiga kvinnor oftare blir nykterister, tendenser som funnits i både tvärsnitten och paneldata.

Tabell 3 Signifikanta samband ($p < 0,05$) med senare nykterhet 1968-74, 1974, 81 och 1981-91. Förenklad tabell (+ = ökad sannolikhet att senare bli nykterist, - = minskad sannolikhet)

	1968-74	1974-81	1981-91
<i>Kvinnor:</i>			
Hög ålder	+	+	+
Hög utbildning		-	
Saknar kontantmarginal		+	
Hög umgängesfrekvens		-	
Föreningsmedlemskap	+		
Rökning	-	-	
Övervikt			+
Lugnande/sömnmedel	-		+
Psykiska besvär			(+) ¹
Cirkulationsbesvär	+		
N	1607	2078	1547
<i>Män:</i>			
Hög ålder	+	+	+
Saknar kontantmarginal	+		+
Gift/sambo	-		
Hög umgängesfrekvens			-
Rökning		-	
Låg fritidsaktivitet	+	+	
Hjärtmedicin	+		
N	1873	2324	1675

¹Ej signifikant när variabeln lugnande/sömnmedel ingår

Sammanfattning av resultaten från LNU

Den generella tendensen tycks vara att hälsofaktorer blivit mindre viktiga för att predicera nykterhet, medan psykosociala faktorer spelar en större roll. Detta är också en utveckling som vi kan följa i tvärsnitten: skillnader i fysisk ohälsa mellan nykterister och konsumenter har minskat, medan skillnader i umgängesfrekvens och konsumtion av lugnande/sömnmedel har ökat. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att olika bestämningsfaktorer framträder olika år, även om vissa av dem återkommer – däribland hög ålder, brist på kontantmarginal, låg umgängesfrekvens, att inte röka och låg fritidsaktivitet.

I början av perioden finns för båda könen ett samband mellan hjärt- och kärlsjukdom och att senare bli nykterist, något som inte återkommer. Detta stämmer överens med en minskad skillnad i tvärsnitten. Paneldata visar märkligt nog att kvinnliga nytillkomna konsumenter i större utsträckning har cirkulationsbesvär och/eller tar hjärtmedicin, när man kontrollerat för ålder. För män i panelen gäller dock att nytillkomna nykterister har den största andelen som konsumerar hjärtmedicin och att långtidsnykterister har den minsta. Om inte annat visar dessa data att sambandet mellan nykterhet och hjärt- och kärlsjukdom är komplext och att hälsoselektionen inte är så uttalad. För kvinnor kan vi konstatera att vissa positiva faktorer som i början av perioden hade ett samband med att sluta dricka (att inte röka, medlemskap i förening samt mindre konsumtion av lugnande/sömnmedel) inte längre kvarstår. Även för män fanns tidigare ett negativt samband med rökning som inte längre existerar. Denna utveckling bekräftar bilden från paneldata, där de nytillkomna nykteristerna hade en ungefär lika stor andel rökare som konsumenterna.

Diskussion

I samklang med tidigare studier visar även denna undersökning på konsekventa skillnader mellan alkoholkonsumenter och nykterister. Skillnaden mellan grupperna har dock i stort sett inte ökat sedan slutet av 1960-talet, vilket tyder på att den stora förändringen i nykteristgruppens sammansättning skedde under 1950- och 1960-talet. Då skedde en utströmning ur gruppen av traditionella nykterister som inte längre omfattade det nyktra idealet. Samtidigt sjönk debutåldern för alkoholkonsumtion, framför allt som en effekt av motbokens avskaffande, vilket innebar att nykterhetsrörelsens rekryteringsbas krympte drastiskt. Detta ledde till en minskning av nykteristgruppen vilket tillsammans med en successiv

inströmning av f d konsumenter inneburit en omstrukturering mot en gradvis större andel nytillkomna – selekterade – nykterister.

Som vi har sett utmärker sig de nytillkomna nykteristerna exempelvis genom låg umgängesfrekvens, en hög andel rökare och en hög andel med psykiska besvär. Det finns också en klar könsskillnad: de kvinnliga nykteristerna synes vara en mer homogen grupp, som delar samma låga socioekonomiska ställning, har samma andel fysiskt inaktiva och fysiskt sjuka. Skillnaderna mellan de båda manliga nykteristgrupperna är däremot betydande, vilket dels speglar den traditionella nykterhetsrörelsens manliga dominans, dels pekar på en mer extrem selektion av avvikare – som f d alkoholproblematiker – bland män. Vad gäller frågeställningen om de nytillkomna nykteristerna skiljer sig från övriga konsumenter redan innan de blir nykterister, kan vi konstatera att detta stämmer till viss del. Det fenomenet har dock förändrats till sin karaktär under perioden: Ett samband mellan hjärt- och kärlsjukdomar och senare nykterhet som finns i början av perioden försvinner och i stället blir psykosociala faktorer viktigare. Överhuvudtaget understryker de samlade resultaten att en selektion utifrån fysisk hälsa inte kunnat påvisas, men att den selekterade gruppen utmärks av dålig psykisk hälsa, konsumtion av lugnande medel och sömnmedel samt ett litet socialt nätverk, faktorer som till viss del finns närvarande innan de blev nykterister.

Resultaten pekar på vikten av att särskilja nytillkomna och långtidsnykterister i studier som undersöker sambandet mellan alkoholkonsumtion och hjärt- och kärlsjukdom och i studier som tittar på nykteristers hälsa och sociala situation i stort. Det är troligt att många av långtidsnykteristerna ingår i ett socialt sammanhang där nykterhet inte ses som avvikande, samtidigt som många nytillkomna nykterister är avhållsamma som en konsekvens av en problematisk livssituation eller som en del i en avvikaridentitet. Att selektionen är så markant speglar ett samhällsklimat där nykterhet ses som ett attraktivt val av allt färre. Skötsamhetens kultur, liksom den protestantiska etiken (Weber, 1997 (1934); Miller & Johnson, 1938:381), bar fröet till sin egen undergång inom sig – den ledde till ett välstånd som tycktes göra den gamla arbetsmoralen överflödigt. För dem som växte upp under decennierna efter kriget var den materiella trygghet som tidigare generationer kämpat för en självklarhet, vilket gav utrymme för en livsstil där upplevelser i nuet värderades högre än att spara för framtida behov. Ingenting tyder heller på att nykterhetsrörelsen kan komma igen: konsumtionen och berusningsdrinkandet har ökat bland unga under 1990-talet, och anpass-

ningen till EU innebär för närvarande begränsade möjligheter att föra en restriktiv politik, vilket sannolikt kommer att leda till ökad konsumtion. Till skillnad från i början av seklet finns dock inte det utbredda supande som gav nykterhetsrörelsen dess legitimitet och folkliga uppslutning. (Vid slutet av 1800-talet var den registrerade alkoholförsäljningen per capita högre än idag, trots att majoriteten kvinnor var absolutister (FHI/CAN, 1998:74).) Många kan skriva under på nykterhetsrörelsens mål: att minska alkoholskadorna så mycket som möjligt. Idag ser dock de flesta ingen motsägelse mellan detta och en måttlig alkoholkonsumtion, och stödet för en absolutistisk kompromisslös hållning är svagt. Individualiseringen av alkoholproblemen är heller inte till fördel för den nyktra minoriteten, som nu t o m uppmanas av vissa läkare att börja dricka. Trots allt kommer traditionellt nyktra miljöer att bestå – framför allt regionalt – och nykterhet kan också förekomma som ett inslag i nya ungdomskulturer som motvikt till massans våta vanor.

Nykteristernas avvikande position – inte minst bland ungdomar som en rad studier har påvisat – säger en hel del om vår alkoholkultur. De som debuterar sent idag bryter på ett märkbart sätt mot de sociala normerna, vilket innebär att nykterhet under ungdomsåren knappast är ett alternativ för den som inte vill utmärka sig, något som de som arbetar med alkoholprevention bör vara medvetna om.

Selektionsproblematiken har ju redan belysts i ett antal studier, men huruvida utstötning av nyktra (causation) är en faktor som bidrar till sambandet mellan alkoholkonsumtion och hjärt- och kärlsjukdom är mer oklart. Sker en aktiv utstötning av nyktra i andra åldersgrupper än bland ungdomar och hur påverkar detta hälsan över tid? Ett sätt att studera detta är att följa nykterister, både nytillkomna och långtidsnykterister, över en längre period.

Referenser

- Ambjörnsson, R. (1988) *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Andréasson, S. (1998) "Alcohol and J-shaped curves", *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 22: 359S-364S (supplement).
- Backhans, M. (1999) *Selektion till nykterhet – om nykteristen som avvikare*. Stockholm: Sociologiska institutionen Stockholm universitet (C-uppsats).
- Beaglehole, R. & Jackson, R. (1992) "Alcohol, cardiovascular diseases and all causes of death: a review of the epidemiological evidence", *Drug and alcohol review* 11: 275-290
- Bromme, R. (1979) "Nykterister blir mobbade i sällskapslivet", s 51-75 i *Nykterhets Sverige – en livsstilsstudie*. Stockholm: Sober samhälle 4, SIFO.
- Erikson, R. (1984) "Social class of men, women and families", *Sociology* 18: 500-514.
- Erikson, R. & Goldthorpe, H. (1992) "Individual or family? results from two approaches to class assignment", *Acta Sociologica*, 35: 95-105.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (red) (1994) *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs bokförlag.
- Gustavsson, A. (red.) (1991) *Alkoholister och nykterister*. Uppsala: Etnolore 10, Uppsala Universitet.
- Gustavsson, A. (red.) (1998), *Alkoholen och kulturen*. Uppsala: Etnolore 19, Uppsala Universitet.
- Hemström, Ö. (2001) "Per capita alcohol consumption and ischaemic heart disease mortality", *Addiction* 96: S93-S112 (supplement).
- Holtung, A. & Rossow, I. (1997) "Abstinence in young adulthood; psychosocial characteristics and impact of parental drinking habits". *Nordic Studies on Alcohol and Drugs* 17: S57-S67 (Supplement).
- Klatsky, A.L. (1990) "Risk of cardiovascular mortality in alcohol-drinkers, ex-drinkers and nondrinkers", *American Journal of Cardiology* 66:1237-1242.
- Kühlhorn, E. (1989) "Olika grupper situation inom det alkoholpolitiska fältet", s 333-342 i Gustavsson A (red.), *Alkohol och nykterhet*. Uppsala: Etnolore 7, Uppsala universitet
- Kühlhorn E & Björ J, (1991) "De nyktra och alkoholkonsumenterna", s 271-293 i Gustavsson, A. (red), *Alkoholister och nykterister*. Uppsala: Etnolore 10, Uppsala universitet.
- Kühlhorn E, (1998) "Svenska alkoholvanor i ett förändringsperspektiv", s 49-80

- i Kühllhorn, E. & Björ, J. (red) *Svenska alkoholvanor i förändring. Om utvecklingen fram till EU-medlemskapet*. Stockholm: Sober förlag.
- Kühllhorn, E., Hibell, B., Larsson, S., Ramstedt, M. & Zetterberg, H.L. (2000) *Alkoholkonsumtionen i Sverige under 1990-talet*. Stockholm: Oberoende alkoholsamarbetet (OAS), Socialdepartementet.
- Lalander, P. (1998) "Från folkrörelsernas skötsamhet till njutningarnas Uffe", s 103-131 i Gustavsson, A. (red.) *Alkoholen och kulturen*. Uppsala: Etnolore 19, Uppsala Universitet.
- Leifman, H. (1991) "Avhållsamhet – kollektivism eller individualism?", s 295-323 i Gustavsson, A. (red) *Alkoholister och nykterister*. Uppsala: Etnolore 10, Uppsala universitet.
- Leifman, H., Kühllhorn, E., Allebeck, P., Andréasson, S. & Romelsjö, A. (1995) "Abstinence in late adolescence – antecedents to and covariates of a sober lifestyle and its consequences", *Social Science & Medicine* 41: 113-121.
- Leifman, H. (1997) *What characterises the abstainers?* Stockholm: Föreläsning ESBRA, juni.
- Leifman, H., Arvidsson, O., Hibell, B., Kühllhorn, E., & Zetterberg, H.L. (2000) *Svenskens bruk av svartsprit och totala alkoholkonsumtion 1996-2000*. Stockholm: Socialdepartementet, OAS-publikation.
- Leifman, H. (2001) "The measurement of alcohol-related social problems in Sweden". *Journal of Substance Abuse*, 12: 197-212 (Special Issue)
- Lundberg, O. (1990) *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet*. Stockholm: Sociologiska institutionen, SOFI nr 11.
- Lundberg, O. (1991), "Causal explanations for class inequality in health - an empirical analysis", *Social Science & Medicine* 32: 385-393.
- Lundkvist, S. (1979) "Demografiska och socio-ekonomiska data", s 77-89, i *Nykterhetsverige – en livsstilsstudie*. Stockholm: Sober samhälle 4, SIFO.
- Medicinska forskningsrådet (1997) *Individuella skydds- och skadeeffekter av alkohol*. A state of the art document, Stockholm.
- Mertens, J.R., Moos, R.H. & Brennan, P.L. (1996) "Alcohol consumption, life context, and coping predict mortality among late-middle-aged drinkers and former drinkers", *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 20: 313-319.
- Michanek, B. (1972) *Nykterhetsrörelsen - den heliga kon. En från debattbok om en folkrörelse i bakvatten*. Stockholm: Proprius.
- Middleton Fillmore, K., Golding, J.M., Graves, K.L. m.fl. (1998) "Alcohol

- consumption and mortality. I. Characteristics of drinking groups”, *Addiction* 93: 183-203.
- Miller, P. & Johnson, T.H. (1938) *The Puritans*. New York.
- Nilsson, T. & Svensson, P.G. (1971) ”Svenska folkets alkoholvanor - RUS (Riksundersökningen)” s 1-102 i *Svenska folkets alkoholvanor. Rapport från den alkoholpolitiska utredningen*. Statens Offentliga Utredningar SOU 1971:77. Stockholm: Finansdepartementet.
- Nycander, S. (1996) *Svenskarna och spriten. Alkoholpolitik 1855-1995*. Malmö: Sober Förlag.
- Pape, H. & Hammer, T. (1996) *Avholdsungdommens ulike ansikter. En studie av ungdom som ikke drikker alkohol og ungdom med medlemskap i avholdsorganisasjonene*. Temaserie 1996:1. Oslo: Rusmiddeldirektoratet.
- Pape, H. (1997) *Drinking, getting stoned or staying sober. A general population study of alcohol consumption, cannabis use, drinking-related problems and sobriety among young men and women*. Oslo: NOVA report 14/97.
- Petersson, O. Westholm, A. & Blomberg, G. (1989) *Medborgarnas makt* Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Ramstedt M & Kühllhorn E, (1998) ”Eroderingen av den helnyktra sektorn i Sverige”, s 81-101 i Kühllhorn, E. & Björ, J. (red.) *Svenska alkoholvanor i förändring. Om utvecklingen fram till EU-medlemskapet*. Stockholm: Sober förlag,
- Rehm, J. & Sempos, C.T, (1995) ”Alcohol consumption and all-cause mortality”, *Addiction* 90: 471-480.
- Shaper, A.G. (1990) “Alcohol and mortality: a review of prospective studies”, *British Journal of Addiction* 85: 837-847.
- Sigfridsson, I. (1989) ”Nykterhet i tre generationer. Socialisation och föreningsaktivitet inom IOGT-NTO”, s 319-332 i Gustavsson A (red) *Alkohol och nykterhet*. Uppsala: Etnolore 7, Uppsala universitet.
- Sigfridsson I, (1998) ”Val av dryck – en fråga om kulturella normer och personliga strategier”, s 177-187 i Gustavsson A (red) *Alkoholen och kulturen*. Uppsala: Etnolore 7, Uppsala universitet.
- SOU (1951) *Statistiska undersökningar kring alkoholfrågan*. SOU:1951:43, 1944 års nykterhetskommitté 1. Stockholm: Finansdepartementet.
- SOU (1998) *Vad får vi för pengarna? - Resultatstyrning av statsbidrag till vissa organisationer inom det sociala området*. SOU 1998:38, Betänkande av Statsbidragskommittén. Stockholm: Socialdepartementet.

- Wannamethee, G. & Shaper, A.G. (1998) "Men who do not drink: a report from the British regional heart study", *International Journal of Epidemiology* 17: 307-316.
- Weber, M. (1997) *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund: Argos.
- Vaillant, G.E. (1983) *The natural history of alcoholism. Causes, patterns, and paths to recovery*. USA: Harvard University Press.
- Vågerö, D. & Lundberg, O. (1995) "Socio-economic mortality differentials among adults in Sweden", s 223-242 i Lopez AD, Gazelli G & Valkonen T. (red.) *Adult mortality in developed countries: from description to explanation*. England: Clarendon Press.

Abstract

Who becomes an abstainer? On the abstainer as deviant

The principal aim of the study is to find out what the characteristics are of those consumers that later choose to abstain from alcohol. Both cross-sectional and panel data from the level-of-living surveys (LNU) conducted 1968, 1974, 1981 and 1991 are analysed. The results show that those becoming abstainers during the study period have a higher proportion of smokers than the long-term abstainers and, compared to the long-term abstainers and the drinkers, poorer mental health, a higher prevalence of use of minor tranquillizers and a sparser social network. In the beginning of the study period (1968-74) an association was also found between cardiovascular disease and later abstinence. Whereas (physical) health selection has become less obvious over time, the importance of negative psychosocial selection increases, especially for women. The findings underline the importance of distinguishing the new, selected abstainers - former drinkers - from long-term abstainers. This holds true especially in studies of the relationship between alcohol consumption on the one hand and mortality or morbidity on the other hand. It is likely that a majority of the long-term abstainers, of which some are lifetime abstainers, are part of a social context in which abstinence is not seen as deviant, whereas a large proportion of the new abstainers have a problematic life situation. The abstainers' deviant position says something about the Swedish drinking culture in the last decades of the twentieth century. The fact that the psychosocial selection is so pronounced, and increases over time, reflects a social climate where an ever-decreasing number sees abstinence as an attractive choice.

BILAGA - Variabler i studien

- Nykterist** Nykterist definieras 1968 och 1975 enligt frågan ”Smakar ni vin eller sprit någon gång?” och i LNU 1981 och 1991 som ”Smakar ni vin, starköl eller sprit någon gång?”. Dikotom variabel.
- Ålder** Kategoriseras i fyra grupper: 18-25, 26-45, 46-65, 66-76
- Utbildning** Uppdelningen i sju olika klasser för utbildning, från obligatorisk skola till universitetsexamen, speglar en komplicerad verklighet, där människor i olika åldrar har genomgått helt olika skolformer. Obligatorisk – Kan betyda sexårig folkskola, eller, fr.o.m. 1950-talet, nioårig grundskola.
Yrke - Kan betyda utbildning inom den gamla yrkesskolan (1 år) som följde på folkskolan, praktiska folkhögskolelinjer (ej post gymnasiala) eller yrkesutbildning på gymnasiet (2 år).
Real - Den gamla realskolan innebar att man lämnade folkskolan vid åk 4 alternativt åk 5-6 (efter 1927), och läste teoretiska ämnen till åk 10. Avskaffades när grundskolan infördes.
Real + yrke – Genomgången realskola gav behörighet till fackhögskolor som sjuksköterskeutbildning, tekniska utbildningar, handelsskolor samt folkskoleseminariet. Dessa var inte behörighetsgivande för universitetsutbildning.
Stud - Har studentexamen eller treårig utbildning vid gymnasium. Vid gymnasiereformen 1964 fördes det gamla ”allmänna gymnasiet”, handels- och det tekniska gymnasiet samman.
Postgymnasial - Har studerat på universitet, högskola eller folkhögskola efter gymnasieexamen, två- eller 3-årig.
Universitet - Har en högskoleexamen.
- Klass - SEI** I LNU använder man sig av den socioekonomiska indelningen (SEI), inspirerad av Eriksons och Goldthorpes klassindelning. Den baseras på uppgivet yrke, och består i sin aggregerade form av sju kategorier:
Ej facklärdd arbetare
Facklärdd arbetare
Lägre tjänsteman

Tjänsteman på mellannivå
Högre tjänsteman, inklusive fria yrkesutövare med akademiker-yrken
Företagare, ospecificerat antal anställda
Lantbrukare, ospecificerad areal
Den som är pensionär, studerar eller är arbetslös, klassificeras enligt tidigare yrke. Hemarbetande klassificeras efter makes yrke. I denna studie har vi för gifta/samboende använt oss av den ”dominansordning” som har presenterats av Erikson & Goldthorpe (1992). (För en diskussion, se även Erikson, 1984.) Totalt i LNU 1991 har 37 % av kvinnorna och 16 % av männen omklassificerats enligt dominansordningen. Detta gäller hela materialet, alltså inte bara gifta.

**Kontant-
marginal** Huruvida respondenten på en vecka kan skaffa fram en viss summa pengar (motsvarande 10 000 kronor 1991). Dikotom variabel

Umgänge I LNU ingår ett antal frågor om hur ofta man själv träffar eller får besök av släkt och vänner. Det är alltså frågan om ett rent frekvensmått. Av frågorna har ett additivt index (löper från 1-9) konstruerats som kategoriserats i tre grupper. Eftersom kontaktfrekvensen har ökat generellt under perioden har vi valt att justera kategoriernas brytgränser uppåt. Andelen som faller i den lägsta kategorin ligger kring 10 %, och den stora majoriteten faller inom mellangruppen. Den högsta gruppen fluktuerar mellan drygt 15 % till drygt 20 %. Var man väljer att placera brytpunkten är naturligtvis godtyckligt. Proportionen nykterister är mycket hög bland dem som ligger lägst för att sedan sjunka drastiskt och plana ut vid 4-5 poäng. Det tycks alltså vara särskilt intressant att titta på gruppen med lägst kontaktfrekvens.

Civilstånd Uppdelas i fyra kategorier: Gift/samboende, ensamstående, änka/änkling samt frånskild.

- Föreningsmedlemskap** I detta mått ingår allt uppgivet föreningsmedlemskap oavsett organisation samt partimedlemskap. Medlemskap i fackförening ingår däremot inte. Dikotom variabel.
- Övervikt** Övervikt ingår bland LNU:s hälsofrågor. Den som anger att de har lätta eller svåra besvär kodas som överviktiga. Dikotom variabel.
- Rökning** 1991 är rökning en dikotom variabel, övriga år görs en distinktion mellan de som röker mer eller mindre än 10 cigaretter per dag.
- Fysisk aktivitet** I LNU hade man frågan: ”Brukar ni idrotta som fritidsaktivitet?” åren 1968 till 1981. Till 1991 bytte man dock ut den något snäva frågan mot ”utövar du någon motions-, friluft- eller idrottsaktivitet, t.ex. långpromenader?”. Frågorna har uppdelats i tre kategorier: låg, medium och hög. Låg innebär att man aldrig utövar fysisk aktivitet. I denna artikel redovisas enbart andelen med låg aktivitet i olika grupper.
- ”Aktiv fritid”** Motionsfrågan ingår, tillsammans med frågor om jakt, fiske och trädgårdsskötsel i ett mer generellt index som här benämns ”aktiv fritid”. Detta additiva index har delats upp i tre kategorier, där de som svarat ”nej, aldrig” på alla frågor återfinns i den lägsta gruppen. I denna artikel redovisas enbart andelen med låg aktivitet i olika grupper.
- Hälsoindex** Dikotom variabel. I LNU ingår en rad frågor om psykiska och fysiska symptom (under de senaste 12 månaderna) samt frågor om rörelseförmåga (ej tidsspecifik). Vi har använt oss av tre av de index som skapats av Olle Lundberg (1990): Psykindex, fysindex samt cirkulationsindex.
- Medicin-konsumtion** I studien ingår frågor om hjärtmedicin (digitalis, hjärt- och kärlmedicin samt 1991 även blodtryckssänkande) samt lugnande medel och sömnmedel. Konsumtionen avser de senaste två veckorna. Dikotoma variabler.

Sociologin och det offentliga samtalet

Debatt

AV ULF HIMMELSTRAND

Den debatt om sociologins och vår tidskrifts plats i det offentliga samtalet, som Stefan Svallfors drog igång i Sociologisk Forskning, nr 3-4/2000, väcker ett antal frågor: Är vi sociologer dåliga på att delta i den offentliga debatten? Varför i så fall? Är vi så akademiskt inlåsta att vi inte har något att säga i frågor av intresse för den stora bildade allmänheten? Borde Sociologisk Forskning vara ett forum för en sociologiskt informerad samhällsdebatt istället för att publicera en ström av tillfälligt inströmmande akademiskt sociologiska alster på svenska? Ser vi tillbaka några år och decennier tycker jag inte att vårt deltagande i offentlig debatt i tidningsspalterna, i radio och TV alltid varit så dålig. Stora namn som Joachim Israel, Walter Korpi, Rita Liljeström och Göran Therborn anmäler sig – och det finns också andra sociologer, som ofta syns i den offentliga media-debatten. Stefan Svallfors själv har dykt upp ibland. Redan som fil.kand. började jag själv skriva kommenterande och recenserande artiklar i dagspress och tidskrifter. Det skulle kunna vara en lagom uppgift för en C-uppsats i sociologi att gå igenom vad sociologer fått lägga fram i våra vanligaste massmedia under olika perioder – när och var? Finns det någon avtagande trend? Jag frågade för några år sen några framträdande yngre sociologer varför de aldrig skriver i tidningarnas debattspalter. Visst skriver vi, blev svaret, men vi blir alltid refuserade och då tröttnar man på att försöka igen.

Kanske har tidningarnas kulturredaktioner och debattsidor blivit mera restriktiva ifråga om att publicera kända eller relativt okända författare, som inte hör till ”stallet”? Jag har själv ställt mig den frågan. Själv är jag inte okänd som för-

---

Ulf Himmelstrand, Fil Dr i sociologi vid Uppsala år 1960 är nu professor emeritus, med erfarenhet bl a från universitet i Nigeria och Kenya, och som ordförande i internationella sociologförbundet. Hans senaste bok "Ögonblicket. Erinringar" har ignorerats i det svenska offentliga samtalet.

fattare om bistånds- och utvecklingsfrågor och har åtskillig erfarenhet av artikelförfattari men har likväl många gånger under senare år fått provokativa artiklar om bistånd och utveckling refuserade av de stora drakarna.

Den ökande bristen på erfarenhet att skriva allmänbegripliga och fängslande sociologiskt informerande artiklar i tidningar och tidskrifter – kanske försäkad av de stora drakarnas ovilja att publicera författare, som inte hör till ”stallet” - leder ju rakt in i en ond cirkel, nämligen till en ännu större oförmåga att skriva fängslande för det offentliga samtalet. Skulle man kunna tänka sig att försöka bryta denna onda cirkel genom att på våra sociologiska institutioner sätta igång med en ny sorts poänggivande kurser i konsten att skriva om sociologiskt relevanta samhällsproblem på ett både klargörande och fängslande sätt? Alltså en sorts skrivarkurser.

Att jag ännu inte sagt något om *Sociologisk Forsknings* plats i sammanhanget beror inte på att jag menar att tidskriften är oväsentlig. Men jag menar att sociologernas plats i den allmänna debatten utanför tidskriften är grunden till att kunna göra tidskriften mera intressant för en större bildad allmänhet. Amerikanska sociologer hade för några decennier sedan ett liknande problem. Sedan amerikanska sociologer någorlunda lyckats hävda sig i stora allmänna kulturtidskrifter som *Atlantic Monthly* och *Harper's Magazin* och i mindre tidskrifter som *New Republic*, så tillkom en särskild mera utåtriktad sociologisk tidskrift *TRANSACTION*. Jag har tappat den tidskriften ur sikte; men jag tror att den spelade en viss roll för sociologins deltagande i det offentliga samtalet i USA under ett par decennier.

Om vår tidskrift *Sociologisk Forskning* ska kunna spela en liknande roll, krävs det inte bara ett mindre akademiskt och specialiserat namn på tidskriften utan också att vi finner vägar för ett livligare deltagande i media utanför vår tidskrift. Det gäller då att kunna anknyta till aktuella och brännande frågor i den allmänna debatten men också till att i debatten på ett uppseendeväckande sätt föra in ämnen, som det offentliga samtalet har förbigått eller glömt bort.

Kvällstidningarnas löpsedlar upptas av frågor om hälsorisker, dålig sjukvård, privat missbruk av offentliga tjänster, offentlig byråkrati, skatter på boende, ras på aktiebörsen m.m. Har inte sociologer något att säga i dessa frågor? Och tänk på opinionsundersökningarna, ett av sociologins mest omtalade och omdiskuterade bidrag till det offentliga samtalet. Har vi inte något allmänintressant att säga om opinionsundersökningarna och deras resultat? Där har Stefan Svallfors

haft mycket att bidra med.

Jag håller med Mats Ekström och Rolf Lidskog i deras debattinlägg att *Sociologisk Forskning* behövs. De har flera goda uppslag om hur tidskriftens läsvärde skulle kunna ökas genom temanummer och genom en mera aktiv policy att inbjuda forskare till sådana temanummer. Ett tema värt att ta upp är just frågan om massmedia och deras intresse för personifierande kritik och betyg-sättning snarare än för kunskaper om hur vår demokrati, vår ekonomi och vår medborgerliga vardag fungerar. Om vi skriver både kunskapsrikt och utmanande om massmedia blir kanske massmedia intresserade av oss.

Supplementssupplering

Debatt

AV WALTER KORPI

På Sociologförbundets årsmöte i Uppsala diskuterades en rapport från förbundsstyrelsen som bl a behandlade utgivning av supplement till Sociologisk Forskning. Rapporten föranleddes av supplementet *Välfärdsstat i brytningstid: Genus och klass, ojämlikhet och arbetslöshet*, som kommit ut under 1999 under redaktionen av Anders Berge, Walter Korpi, Joakim Palme, Sten-Åke Stenberg och Klas Åmark. Jag vill här suppleras några synpunkter.

Vårt supplement bygger på ett flerårigt samarbetsprogram om välfärdsstatens framväxt och utveckling mellan Historiska institutionen och Institutet för social forskning vid Stockholms universitet. Som bekant har samarbetet historiker-sociologer och historisk sociologi länge varit i fokus för internationell diskussion. I det amerikanska sociologförbundet är Comparative and Historical Sociology en mycket aktiv forskningssektion. I USA möts historiker och samhällsforskare i regi av Social Science History Conference, som nu också fått en europeisk systerorganisation. Programmet *Välfärdsstat i brytningstid* riktas in på arbetssätt och problemområden som kan väntas vara av betydande intresse för många sociologer och historiker. Vi ansåg det därför motiverat att visa fram ett svenskt exempel där det pågår ett samarbete mellan historiker och sociologer. Att göra detta genom böcker tar ofta mycket längre tid och får en mera begränsad spridning. Vi blev därför glada över att Örebro-redaktionen accepterade utgivningen av supplementet.

Såvitt jag vet har det inte riktats någon kritik mot kvaliteten på innehållet i supplementet. Rapporten från förbundsstyrelsen behandlar formerna för utgivning av supplement och kan möjligen på några punkter missförstås. Jag vill därför göra klart att arbetet med supplementet helt och hållet har utförts av dess redaktion och att alla kostnader i samband med detta har täckts genom anslag för Riksbankens Jubileumsfond.

Walter Korpi, professor i socialpolitik, vid Institutet för Social Forskning, Stockholms Universitet, forskar kring välfärdsstatens utveckling.

Förbundsstyrelsen förordade i sin rapport en restriktiv utgivning av supplement och att utgivningen skulle underställas förbundsstyrelsen. I den omröstning som följde efter en livlig debatt blev det en tydlig majoritet för följande motförslag: *”Redaktionen avgör om supplement skall utges eller ej. Supplement bör finansieras genom offentliga forskningsråd. Redaktionen avgör hur arbetet med supplement skall organiseras.”*

Det finns bland svenska sociologer många forskningsgrupper vars resultat mycket väl förtjänar att spridas till förbundets medlemmar, bibliotek och andra intresserade genom supplement. Jag hoppas därför att många fler vill åta sig arbetet med att redigera och ge ut sammanfattningar av forskargruppernas arbete.

Det har också inom förbundet förts en diskussion om sampublicering av artiklar i Sociologisk Forskning och i internationella tidskrifter, en modell som används av samhällsvetenskapliga tidskrifter i Sverige liksom inom andra små språkområden. Artiklar kan då publiceras i Sociologisk Forskning omedelbart efter eller i samband med att de publiceras internationellt. Många svenska sociologer får artiklar antagna i internationella tidskrifter, artiklar som alltså passerat en internationell kvalitetskontroll. Det är mycket önskvärt att sådana artiklar också kommer ut i Sverige och kan nå den bredare läsekrets som utgörs av förbundets medlemmar, samhällsintresserade biblioteksbesökare och inte minst dem som studerar sociologi eller funderar på att göra detta. Därför bör tidskriftens redaktion välkomna sampublicering!

recension

AV ADAM ARVIDSSON

Lektor vid School of Economic and Social Studies, University of East Anglia

Zygmunt Bauman (2000) *Globalisering. De menneskelige konsekvenser* (Globalization. The Humans Consequences i dansk översättning) København: Hans Reitzels Forlag.

'Globalisering' har blivit ett allt populärare begrepp i sociologisk teoribildning. Sedan Roland Robertsons (1992) pionjärarbeten från nittitalets början har strömmen av titlar ökat i accelererande takt. Idag är det rent av svårt att hitta någon 'samtidsanalys' som inte påpekar att vi nu lever i en global, post-nationell värld. Likt 'postmodernitet' har 'globalisering' blivit en grundläggande ingrediens i sociologisk common sense. Vad innebär då detta begrepp? Som Bauman erkänner leder dess ökade användning till ett allt mindre precist innehåll. Ett gemensamt drag i stora delar av globaliseringslitteraturen är dock att stor vikt ges till förändringar i rummets fenomenologi. Det tycks råda ett allmänt konsensus kring föresatsen att samtida samhällen inte (längre?) kan ses som nationellt slutna territoriella enheter, uppburna av fixa strukturer, utan måste teoretiseras i termer av 'flöden' och 'mobilitet'. Denna tes bekänner sig även Bauman till. I sin *Globalisering. De menneskelige konsekvenser* använder han sig av rumsliga förhållanden- mobilitet och dess motsats 'lokal bundenhet' som huvudsaklig nyckel till sin tolkning av samtiden.

Det samtida, globaliserade samhällets viktigaste särdrag är, enligt Bauman, att förbättrade kommunikationer har gjort att den 'distansens tyranni' som varit en viktig faktor i mänsklighetens historia nu har kunnat övervinnas. Vi lever i en tid märkt av vad filosofen Paul Virilio, med referens till Fukuyama, kallar 'geografins slut'. I motsats till mer renodlade teknofiler som Marshall McLuhan ser dock Bauman inte detta som någon ensidig tendens. Tvärtom, den ökade mobiliteten innebär såväl likriktning och homogenisering som polarisering och splittring:

Nogle af os bliver fuldt og helt "globale"; andre er bundet til deres "lokalitet"- en bindning som hverken er behagelig eller acceptabel i en verden, hvor det er de "glo-

bale", som sætter dagsordenen og udarbejder reglerne for livets spil. At være lokalt bundet i en globaliseret verden er et tegn på social deprivation og degradering. (s 8)

I det første kapitlet, med titeln 'Tid og klasse' målar Bauman upp den ökade mobilitetens makrosociologiska konsekvenser. Han beskriver hur kapitalet och dess eliter blivit allt mindre beroende av lokala villkor och har förvandlats till en ny sorts *absentee landlords*, eller 'franværende godsejer'. Dessa lever och rör sig nu i en annan värld: den deterritorialiserade finansmarknaden och dess kulturella överbyggnad i form av flygplatser, hotellobbies, kosmopolitisk konsumtionskultur och 'røgefrie direksjonslokaler'. I motsats till sina föregångare behöver dessa globaliseringens 'franværende godsejer' inte längre bry sig mycket, om lokala samhällen. De har få förpliktelser eller bindningar. Passar det inte så kan de flytta vidare. Även om Bauman erkänner att eliter alltid varit mer kosmopolitiska än massorna så menar han att dagens situation är kvalitativt annorlunda. Genom kommunikationsteknologiska landvinningar som praktiskt taget reducerat tidsskillnader till noll och intet har dessa eliter kommit att leva i en värld där tids- och rumsmässiga skillnader spelar mycket liten roll, ett slags överjordiskt 'kybernetiserende rum' eller cyberspace. 'Faktisk er der nu meget lidt i elitens livserfaringer, som indebærer en forskel mellem "her" og "der", "indenfor" og "udenfor" eller "nærved" og "langt borte"'(s 19). Denna separation mellan eliter och massors rumslighet, synlig inte minst i de globaliserade storstädernas privatisering och kontroll av offentliga utrymmen, menar Bauman leder till att den offentliga kommunikation mellan makt och bemäktigade som var ett element i 'närsamhället' riskerar att försvinna. Elit och massor talar inte längre med varandra, de lever i skilda världar.

I det följande kapitlet, 'Rumkrige: en forløbsrapport' utvecklar Bauman detta argument. Kapitlet börjar med en kort historik över det moderna rummets konfliktfyllda historia. Analysen bygger här på en modell som känns igen från mycken annan 'moderniseringsteori': Från att ha haft sin bas i 'naturnära', 'männliga' kategorier som hand, fot, tum- Bauman nämner det germanska måttet 'morgen', 'det vil sige de lodder, der kunne pløjes av en mand, som arbejdede fra morgen til aften'(s 34)- har den moderna rums-uppfattningen kommit att bli strukturerad av allehanda former av rationell manipulation och planering. Bauman nämner Le Corbusiers arkitektur och, i synnerhet, Oscar Niemeyers förverkligande av Le Corbusiers vision i den brasilianska huvudstaden Brasilia, som ett

extremt exempel på detta modernitetens planerade, artificiella rum. Brasilia var 'skræddersyet til mennesket (eller for att være precis, alt det hos mennesket, som kan måles)' (s 47). Som sådant var det olidligt. Rummets totala lagbundenhet, den totala avsaknaden av överraskningar och anarki ledde till patologisk depression, 'brasilitis', hos dess innevånare. I Richard Sennets (1996) fotspår menar Bauman att den avsaknad av överraskningar, som blev följden av en allt intensivare planering bidrog starkt till den moderna offentlighetens förfall. Människor som lever monotona liv har inte den vana att hantera överraskningar som krävs av en 'moraliskt kompetent' medborgare. I det postmoderna, globaliserade rummet har dock även denna förfallna offentlighet spelat ut sin roll. I och med det offentliga rummets ökande privatisering - genom fenomen som inhägnade bostadsområden, privata vaktbolag, övervakningskameror etc. - så sker numera inga möten alls, inte ens planerade sådana.

Offentlighetens slut ledsagas också av en förändring av de moderna maktapparaternas funktionssätt. Vi lever numera i ett samhälle som i allt mindre utsträckning låter sig beskrivas med hjälp av Foucaults 'panoptikon'-metafor. Dagens former av social kontroll är inriktade mot att möjliggöra, snarare än förhindra eller begränsa rörlighet. Istället för panoptikon och fängelset har vi nu dataregistret, som främst drivs i kommersiell regi. Den information som samlas där, marknadsforskningsresultat, inköpsvanor, kreditvärdighet, tjänar framför allt till att skilja ut de som är kapabla att göra val och som därmed kan inkluderas i de globala eliternas konsumtionssamhälle. De övriga är inte intressanta och kontrolleras följaktligen inte. I det globaliserade samhället är alltså kontroll en betingelse för frihet, för möjligheten att delta i dess ständigt pågående 'förbrukarspil'. De som inte är kapabla att bli konsumenter får istället betrakta de globala eliternas konsumtion på sina tv-skärmar. Med referens till den norske sociologen Thomas Mathiesen (1990), menar Bauman att panoptikon- där de få betraktade de många- är på väg att ersättas av 'synoptikon', där de många (ånyo) betraktar de få. Synoptikon bygger då inte, som dess moderne föregångare på tvång, utan snarare på lockelse. Likt hovmedlemmar i l'ancien regime förför de synliga, globaliserade eliterna med sin livsstil: 'I Synoptikon er det de lokale, som betragter de globale. Den sidstnævnte gruppes autoritet sikres netop ad deres fjenhed; de globale er bogstaveligt talt "hævet over denne verden"' (s 56).

På den globala nivån ledsagas rummets, det lokalas och dialogens kollaps av en omorganisation, eller snarare 'avorganisation', av globala maktförhållanden.

Nationalstaten - det modernas stöttesten - har spelat ut sin roll, menar Bauman. Den 'visner væk' för att ersättas med globaliseringens tillsynes obönhörliga transnationalisering- en process som Bauman verkar mena inte drivs av några som helst motiv eller ens medvetna aktörer:

Allt dette foregår omkring nationalstaternes løpende "visneprocess" med ed aura af naturkatastrofe over sig. Man forstår ikke fuldtud grunderne hertil; processsen kan ikke forudsiges præcist, selv hvis grunderne var velkendte, og den kan bestemt ikke forhindres, selv om den er forudset [...] ingen synes have kontrol over tingene nu. (kursiv i original) (s 59-60)

Globalisering skiljer sig från moderna begrepp som 'civilisation', 'utveckling' och 'universalism' menar Bauman just i och med denna tillsynes brutna relation mellan orsak och verkan och den allmänna känsla av maktlöshet som blir följden:

Ja, det hedder: Vore handlinger kan have globale virkninger og har det ofte; men nej- vi har ikke, og vi ved heller ikke rigtig, hvordan vi opnår midlerne til at planlegge og gennemføre handlinger globalt. "Globalisering" handler ikke om, hvad vi alle, eller i det mindste de mest resourcestærke og foretagssomme af os ønsker eller håber på at utføre. Den handler om, hvad sker med os alle sammen. "Globaliseringsideen" refererer eksplicit till von Wrights "anonyme kræfter" som opererer i det umådelige (...) ingensmansland der strækker siguden for rækkevidde af bestemte menneskers planlægning- og handlingskapacitet. (kursiv i original) (s 61)

I dessa påståenden såväl som resten av kapitlet upprepar Bauman globaliseringslitteraturens nu ganska så välkända historia: nationalstatssystemets globala ordning ersätts med en global oordning och möjligheterna till politisk kontroll ebbar ut; förhållandet mellan lokalt och globalt förändras snabbt och drastiskt- vad Robertson kallade 'glokalisering'- och de globala ojämnligheterna ökar stadigt. Den nya sorts fattigdom som blir följden skiljer sig dock, enligt Bauman, drastiskt från äldre, modern fattigdom. De rika, den mobila 'kybernetiserende' globala eliten är idag oberoende av de fattiga. De är inte längre knutna till dessas lokala ordning och följaktligen marginaliseras de fattiga. Den ökande fattigdomen i världen är i det närmaste osynlig, menar Bauman, och när den uppträder i media tar den formen av hunger och svält, någonting som oftast presenteras som ett tillfälligt resultat av exceptionella omständigheter.

I kapitel 4, 'Turister og vagabonder' utvecklar Bauman de kulturella konsekvenserna av denna polarisering. Han påpekar att dagens, globaliserade samhälle framför allt är ett konsumtionssamhälle, eller 'forbrugersamfund'. Det är ett

samhälle som, först och främst, 'engagerer sine medlemmer i deres egenskab av forbrugere' (s 79). Han går till och med så långt som att påstå att det samtida samhälle inte har 'ret meget brug for arbejdskraft til masseindustri og inkaldte hære' (ibid), för att sedan sansa sig något och tillägga att sådana drastiska diagnoser 'drejer sig "kun" om accentuering og prioriteter' (s 80). Hur som helst, det globaliserade 'forbrugersamfund' är baserat på mobilitet. Att vara mobil som konsument är ett grundläggande krav:

Ideelt set bør en forbruger aldrig tage noget til sit hjerte, ingenting fortjener et engagement, indtil døden os skiller, ingen behov bør ses som fuldstændigt tilfredsstillende, ingen ønsker betragtes som endelige. (...) Det er kun flygtigheden, den indbyggede midlertidighed i alle engagementer, som virkelig tæller.' (s 80)

Denna ständiga existentiella mobilitet är en påtvingad realitet i det moderna samhället. För eliterna, eller som han här kallar dem, 'turisterna', passar detta mobila habitus väl samman med en mobil livsvärld. Turisterna har valt sin mobilitet och njuter av att ständigt vara på resa. För massorna, som han här kallar 'vagabonderna', är denna mobilitet påtvingad. Vagabonderna är mobila, fysiskt såväl som existentiellt därför att de inte har något annat val. (Antalet 'tvangsemigranter' i världen har, påpekar Bauman ökat från ca 2 miljoner 1975 till 27 miljoner 1995.) Dessa båda 'livsstilar' byggda på en frivillig respektive påtvingad mobilitet utgör då det globaliserade stratifikationssystemets två huvudsakliga poler. Vagabonderna vill ingenting hellre än att bli turister, turisterna fruktar inget mer än att halka på en av risksamhällets ständigt närvarande 'bananeskal', tappa sin status och position och reduceras till vagabonder.

I kapitel 5, tar Bauman slutligen upp mobilitetens baksida: fängelset. Han visar med exempel från det amerikanska superfängelset Pelican Bay, hur fängslandets filosofi förändrats i det globaliserade samhället. Det handlar inte längre om att, som Foucault beskrev det, reformera och återanpassa fångarna. Nu försöker man bara stänga in dem och utesluta dem från det mobila samhället. Tillsammans med en mängd andra åtgärder för att begränsa vagabondernas mobilitet, har det massiva fängslande av de fattiga som pågår i USA (och en del andra länder) kommit att bli en viktig del i den reaktion som eliten, turisterna sätter upp mot massornas, vagabondernas hot. Fängelset är särskilt effektivt som bestraffning menar Bauman genom att utgöra mobilitetens symboliska motsats. En turist kan knappast tänka sig ett värre öde än att mista sin mobilitet.

I förhållande till sitt lilla format har Baumans bok ett mycket rikt innehåll. Bauman är dessutom, som ju är välkänt, en utmärkt essäist och översättningen flyter väl. (Många svenska akademiker känner sig dock nog, tyvärr, mer hemma i det engelska originalet.) På Simmelskt manér rör han sig från de små detaljerna till de stora tendenserna. Baumans ansats är också berömvärd i det att han visar på globaliseringens och 'mobilitetens' polariserande konsekvenser. Ofta glöms denna dimension bort när sociologer låter sig förblindas av nyhetens behag. Ingenting är dock egentligen nytt i Baumans bok. Hans bok är en syntes, om än stundtals en kreativ sådan, av ganska välkända tankegångar, inte minst hans egna. Ibland kan detta vara lätt irriterande. Har man läst andra böcker av Bauman känns mycket igen. Andra halvan av kapitel ett återfinns, till exempel, mer eller mindre ordagrant in Baumans nyskrivna introduktion till 1999 års utgåva av klassikern 'Culture as Praxis'. Detta är ett allmänt drag i Baumans publikation. Likt Giddens tycks han skriva samma bok om och om igen. Vore han ett ungt lejon på jakt efter 'tenure' eller 'under probation', som det heter i England, så vore detta väl så förståeligt. Man kan dock fråga sig varför en gammal pensionerad professor med krav på publicering bakom sig gör likadant. Ett annat problem med Baumans syntetiserande tillvägagångssätt är att det ibland kan vara väl så okritiskt. Han tar givna 'sanningar', som globaliseringens oundviklighet och konsumtionens centrala position för givna, utan att reflektera över i vilken mån dessa speglar verkligheten och i vilken mån de är synvillor som skapats av teorin själv. Allmänt sett är dock boken intressant, infallsrik och läsvärd. Den kan säkert fungera väl som en första inkörsport till Baumans tänkande, såväl som globaliseringens problematik för studenter och andra som inte känner litteraturen fullt så väl.

Referenser

- Bauman, Z. (1999) *Culture as Praxis*. London: Sage.
Matthiesen, T. (1990) *Prison on Trial: A Critical Assessment*. London: Sage.
Robertson, R. (1992) *Globalization*. London: Sage.
Sennet, R. (1996) *Uses of Disorder. Personal Identity and City Life*. London: Faber & Faber.

recension

AV ROLF LIDSKOG

Institutionen för samhällsvetenskap vid Örebro universitet.

Magnus Boström (2001) *Miljörörelsens mångfald*. Lund, Arkiv.

Miljöfrågan har de senaste decennierna utvecklats från att ha varit en perifer fråga till att få en allt centralare plats i dagens Sverige. Idag anknyter så gott som alla myndigheter, företag och organisationer på olika sätt till miljöfrågan, och talar om att deras verksamheter och produkter syftar till en hållbar utveckling. Forsmarks kärnkraftverk är miljövarudeklarerat, Bofors vapentillverkning är miljöcertifierad och oljebolaget Shell säger att dess mål är att uppnå en hållbar utveckling där ekonomiska framsteg balanseras med miljöhänsyn och socialt ansvar. Som vi alla förstår innebär detta att miljörörelsen har en ny situation att verka i, dess omvärld har förändrats.

I sin avhandling *Miljörörelsens mångfald* gör Magnus Boström (sociologiska institutionen, Stockholm) en detaljerad analys av hur den svenska miljörörelsen under 1990-talet förhåller sig till denna nya situation. Det är framför allt fyra områden han vill undersöka: i) hur kan man förstå miljörörelsens mångfald – att det finns flera miljöorganisationer – och de relationer miljöorganisationer har mellan sig; ii) hur ser dess politiska handlande ut och på vilka arenor agerar man; iii) hur ser dess kognitiva handlande ut och hur utvecklas det i relation till andra aktörer; iv) vilken betydelse har organisation.

Med dessa frågor vill Boström ringa in den svenska miljörörelsens förutsättningar, möjligheter och begränsningar. Sin begreppsliga ansats hämtar han från tre olika områden: teorier om sociala rörelser, miljösociologiska teorier samt organisationsteori. Framför allt är det teorier om sociala rörelser som är centrala. Tre olika ansatser presenteras: Mayer Zald och John McCarthys version av resursmobiliseringsteori, Ron Eyerman och Andrew Jamisons kognitiva ansats samt Alberto Meluccis identitetsorienterade ansats. Syftet med redogörelsen är inte att systematisk och kritiskt jämföra dem, utan istället att finna ett antal relevanta begrepp att använda i analysen av den svenska miljörörelsen. Begreppet

kognitivt handlande och ram utgör centrala begrepp för studien. Kognitiv handlande är den ”övertygandepraktik” som en organisation använder sig av för att påverka andra. Den består av tre komponenter: kunskap, mening och regler. Ramar står för övergripande och systematiska tolkningsschema, genom vilka aktörer förstår och tolkar sin omvärld. Utöver dessa är begreppen nisch, kollektiv identitet, möjlighetsstruktur och organisation viktiga i analysen.

Boström betonar att miljörörelsen framför allt ska förstås som ett antal organisationer och dess relationer. Av det skälet är han inte intresserad av mer nätverksorienterade rörelser (likt Attac) utan av nationella organisationer med breda program. Han väljer ut de fem största organisationerna: Svenska naturskyddsföreningen (SNF), Greenpeace Norden, Det naturliga steget (DNS), Världsnaturfonden (WWF) och Miljöförbundet Jordens vänner (MJV). Utifrån en intervjustudie (ett trettioåttal intervjuer med nyckelpersoner inom dessa organisationer) och studier av organisationernas egna material så beskriver och analyserar Boström dessa fem organisationer.

Efter dessa tre inledande kapitel – inledning, teori och metod – följer åtta empiriska kapitel. I det fjärde kapitlet beskrivs de fem undersökta miljöorganisationerna. Det rör sig om fem organisationer med ganska olika historier, utvecklingsförlopp och verksamhet.

I det femte kapitlet undersöks de fem organisationernas kognitiva handlande, alltså hur organisationerna arbetar för att påverka andra aktörer och därmed förändra samhället. Boström ansluter sig till den mängd miljöforskare som argumenterar för att ekologisk modernisering är den diskurs som dominerar i dagens samhälle. Denna diskurs innebär att alla aktörer erkänner miljöproblemets realitet, samtidigt som man ser dem som lösbara inom det existerande samhällets ram. Det innebär att miljöfrågans tidigare huvuduppgift – att väcka miljöfrågan – inte längre är relevant, utan istället är uppgiften att visa på hur man kan lösa miljöproblemen. Den ekologiska moderniseringen innebär att miljörörelsen har betydligt lättare att komma i kontakt med andra aktörer eftersom alla säger sig vilja verka för en hållbar samhällsutveckling.

För att kommunicera med andra aktörer utvecklar miljöorganisationerna en mängd ramar. En del av dem är organisations specifika (t ex Det naturliga stegets program ”Kompassen” och Miljöförbundet Jordens Vänner ”Rättvist miljöutrymme”). Andra är organisationsövergripande – det vill säga de ”tillhör” inte någon speciell miljöorganisation (t ex faktor 10, biologiskt mångfald, Agenda

21).

I detta kapitel gör Boström en fördjupad studie av standardisering och regelsättande, som är en typ av paketlösningar som blivit allt vanligare. Här finns nivåstandarder likt miljömärkningen Bra Miljöval och Svanen, principstandarder likt försiktighetsprincipen och principen om att förorenaren ska betala, samt procedurstandarder likt miljöledningssystemen EMAS och ISO 14000-serien. Arbetet med standardisering ser Boström som ett led i miljöorganisationernas mer praktiska orientering mot problemlösning.

En central dimension i Boströms studie är betoningen på organisation. Det är genom organisation som miljörelsen utvecklar sitt kognitiva handlande, resurser mobiliseras, kollektiv identitet formas och nischer utkristalliseras. Olika organisationsformer ger dock olika möjligheter och begränsningar för detta, och det sjätte kapitlet ägnas till att beskriva de fem miljöorganisationernas organisationsformer. Här möts man av en stort mångfald. Naturskyddsföreningen och Miljöförbundets Jordens Vänner är demokratiskt uppbyggda folkrörelser med öppet medlemskap, lokalavdelningar, årsmöten och styrelse som väljs av medlemmarna. Världsnaturfonden är, liksom Det Naturliga Steget, en stiftelse där stiftarna (en rad organisationer) utser styrelse och där medlemmarna inte har någon plats i beslutsstrukturen. Greenpeace är en förening med 20 medlemmar har rösträtt och som utser styrelsen, samt där det finns en övernationell styrelse (Greenpeace International) som godkänner den nationella styrelsens verksamhetsplan samt enskilda kampanjer.

Olikheten i organisationsformen ska dock inte helt överskugga det faktum att det även finns likheter. Samtliga fem organisationer har formella strukturer som stadgar, beslutande församling, kansli med administrativa funktioner och arbetsfördelning. Alla organisationer verkar också ha en professionaliserings- och centraliseringstendens där anställd personal får en allt viktigare roll.

I det sjunde kapitlet redogörs för vilka resurser – pengar, individuellt engagemang och symboliskt kapital – respektive organisation mobiliserar och kontrollerar. De ekonomiska resurserna har blivit allt viktigare i takt med att miljöorganisationer professionaliseras. De största av dem – SNF och WWF – har idag årsintäkter om 100 miljoner kronor vardera. Även här finns det dock tydliga skillnader i varifrån intäkterna kommer (från stat, företag eller medlemmar).

Merparten av miljöorganisationerna hade en dramatisk expansion av medlemmar mellan mitten av 1980-talet och mitten av 1990-talet. Därefter har antalet

medlemmar sjunkit. I takt med professionaliseringen av miljöorganisationer – idag har de fem organisationerna sammanlagt 130 anställda – så spelar medlemsengagemanget inte samma roll. Det verkar som att flera av miljöorganisationerna (f.f.a Greenpeace, WWF, SNF) främst är intresserade av att få tillgång till medlemmarnas och sympatisörernas resurser snarare än att forma deras attityder och livsstil.

I det åttonde kapitlet vänds intresset mot miljöorganisationernas relation till allmänhet. Flera av organisationerna är främst intresserade av att väcka opinion och att få allmänhetens stöd. Vissa söker dock få allmänheten att förändra sin konsumtion och livsstil. Boström finner dock att det i dessa fall rör sig om ganska anpassade krav på förändring. Man söker snarare appellera till de livsstilar som redan finns än att erbjuda nya (alternativa) livsstilar. Idealet är den reflexiva konsumenten, som fortsätter att köpa varor, men som väljer de miljömärkta.

I det nionde kapitlet undersöks hur miljöorganisationer interagerar med statliga myndigheter, kommuner och politiska partier. Boström finner här en ambivalens hos miljörelsen. Å ena sidan vill man rikta sig mot politiken, å andra sidan vill man inte bli för politisk och inplacerad på den traditionella höger-vänster skalan. Det kognitiva handlandet skalas av från alltför politiska aspekter, och miljöorganisationer förpackar sina budskap på ett sådant sätt att de ska tilltala alla politiska beslutsfattare. Sammanfattningsvis kan sägas att miljöorganisationer inte längre riktar någon principiell kritik mot politik och teknologi, utan istället är de kritiska till statlig och politisk passivitet och efterfrågar därför mer och bättre politik. Den svenska miljörelsen står idag för en reformistisk praktik.

I det tionde kapitlet vänds intresset mot företag. I allt mindre utsträckning söker miljöorganisationer konfrontation med företag, utan deras kognitiva handlande är till stor del inriktad mot att spela på företags benägenhet att vilja marknadsföra sig som miljövänliga och differentiera sig i förhållande till sina konkurrenter.

I det elfte kapitlet diskuteras miljöorganisationernas inbördes relationer. Den bild som ges här är en samsyn där miljöorganisationerna inte ser varandra som konkurrenter utan som komplement. Miljöfrågan behöver en mångfald av organisationer som mobiliserar olika resurser och utvecklar olika verksamheter för att söka skapa en hållbar samhällsutveckling. Samtidigt finner Boström att även om miljöorganisationerna betonar att de har goda kontakter så har de inte speciellt stort kunskapsutbyte med varandra. Man värnar om sin egen identitet och sitt

organisationsspecifika kognitiva handlande.

Att miljörelsen består av en mängd olika organisationer har såväl för- som nackdelar. Bland nackdelarna nämns att miljörelsen kan uppfattas som fragmenterad, delar av den riskerar att koopteras samt att ett visst dubbelarbete och onödig konkurrens om resurser sker. Fördelarna är att de olika organisationerna attraherar olika resurskällor, har olika nätverk, utvecklar olika kognitivt handlande, och möjliggör kritisk reflektion över den egna verksamheten. Sammantaget bedömer Boström att fördelarna överväger – ett differentierat samhälle kräver olika miljöorganisationer, och givet att det inte uppstår några uppslitande konflikter mellan organisationer innebär miljörelsens organisatoriska mångfald en fördel.

I det tolfte och avslutande kapitlet görs en sammanfattande bedömning av den situation som idag råder för svensk miljörelse. Å ena sidan finns en tilltagande differentiering där miljöorganisationer utvecklar kognitivt handlande, nischer och identiteter. Å andra sidan en tilltagande homogenisering där alla miljöorganisationer dels delar den grundläggande syn på miljöfrågans natur, dels är föremål för professionalisering, rutinisering och centralisering.

Som framgått av ovanstående består avhandlingen av en omfattande undersökning av fem svenska miljöorganisationer, deras verksamhet, organisation och relationer med stat, företag, allmänhet och varandra. Studien är välskriven och systematiskt upplagd, samtidigt som den – likt alla studier – innehåller vissa tveksamheter och oklarheter.

Den teoretiska ansatsen tar sin utgångspunkt i tre teorier om sociala rörelser. Boström har dock inte ambitionen att kritiskt jämföra dem för att utveckla en egen ansats. Syftet är istället att i de olika ansatserna finna lämpliga begrepp och fokus som han finner relevanta för sin empiriska undersökning. Eftersom det rör sig om relativt olika teorier hade den teoretiska diskussionen tjänat på att diskutera frågan på vilket sätt de tre teorierna är komplementära eller i vad mån de faktiskt är svårförenliga. Avsaknaden av denna diskussion gör att den teoretiska ansatsen får ett eklektiskt drag.

En annan invändning handlar om synen på sociala rörelser. Enligt Boström består miljörelsen av miljöorganisationer och deras relationer. Poängen med denna definition är att han vill tydliggöra att miljörelsen alltid är organiserad, att organisation krävs för att mobilisera resurser, utveckla kognitivt handlande och sprida budskap. Nackdelen är att alla mer lösligt organiserade nätverk inte

synliggörs, som t ex djurrättsrörelsen. Konsekvensen blir att studien egentligen handlar om de fem största svenska miljöorganisationerna snarare än om hela den svenska miljörelsen.

Vad gäller metod och material är de främsta källorna organisationernas egna skriftliga produkter samt intervjuer med nyckelpersoner (företrädesvis anställda vid de olika nationella kontoren). Boström är väl medveten om att detta, och föreslår att kommande forskning bör inkludera frågan hur andra aktörer ser på miljörelsen. Samtidigt verkar han anse att det inte påverkar den beskrivning och slutsatser han drar. Respondenternas utsagor ses som representerande hela miljöorganisationer, och frågan om validiteten i deras beskrivningar diskuteras inte. I vad mån är det t ex troligt att namngivna anställda vid en riksorganisation uttalar sig alltför kritisk mot sin egen organisation? I vad mån är det troligt att företrädare för en miljöorganisation anger att hon ser mycket kritisk på en annan miljöorganisation? Inte minst mot bakgrund av att de intervjuade är mycket mediavana personer – några är till och med utbildade journalister – är denna fråga mycket relevant.

Med avhandlingens betoning på kognitivt handlande bör den genomförda intervjustudien snarare ses som en del i miljöorganisationernas kognitiva handlande, det vill säga intervjuerna utgör för de intervjuade ett medel för att sprida sitt budskap. Som forskare bör man därför förhålla sig kritiskt till respondenternas beskrivningar och reflexivt till intervjustudien. Så görs dock inte, vilket innebär att även om Boström är väl medveten om att han endast intervjuar företrädare för miljörelsen så problematiserar han det inte nämnvärt.

De kritiska anmärkningarna ovan ska dock inte överskugga det faktum att Boström i sin avhandling presenterat den hittills mest omfattande studien av miljöorganisationer i Sverige. Det rör sig om en detaljerad kartläggning över deras identitet, verksamhet, strategier, resurskällor och relationer med sin omvärld. I sin empiriska analys finner han såväl likheter som skillnader, som han diskuterar på ett systematiskt och grundligt sätt. De resultat han finner – såväl differentiering som homogenisering av organisationerna – är välgrundade och intressanta. Avhandlingen bör inte bara intressera miljösociologer utan även samhällsvetare som är intresserade av organisationers utveckling och omvärldsrelationer.

recension

AV MARIA TÖRNQVIST

Sociologiska institutionen vid Stockholms universitet

Pierre Bourdieu (1999) *Den manliga dominansen*. Göteborg: Daidalos.

Den feministiska teoribildningen har på senare år kommenterats av sociologer som framförallt diskuterat maktutövning och dominansförhållanden i klassrelaterade termer. Den franska sociologen Pierre Bourdieu är en av dem som givit sig in i den feministiska diskussionen och söker i boken *Den manliga dominansen* (1999)¹ formulera en förklaringsmodell för den skeva maktrelationen mellan könen. Ambitionen är att i ett brett grepp visa hur den paradoxala könsordningen, som på samma gång är spontan och framtvingad, upprätthålls. Analysen löper över såväl kabylska bergsbönder som Virginia Wolfs skildring av det engelska högborgerskapet. I samma storslagna anda inrymmer modellen alltifrån betydelsen av bekönade klädkodex till arbetsdelningen mellan könen. Den gemensamma nämnaren i dessa till synes spretiga inslag utgörs av tesen att den manliga dominansens styrka ligger i dess naturliggjorda status och förmåga till kulturell reproduktion.

I franska och svenska recensioner har boken kritiserats för att utgå ifrån och bygga på en lång tradition av feministisk forskning utan att de stora namnen inom disciplinen refereras eller hänvisas till. Det står klart att vissa delar av boken utgör regelrätta översättningar av allmänt vedertagna feministiska resonemang till Bourdieus eget begreppsschema. Den relevanta frågan att ställa sig som läsare blir därför snarast om hans sociologi lyckas utveckla och tillföra något till analysen av den 'manliga dominansen'. Trots en uppenbar risk att slå in öppna dörrar menar jag att hans inlägg i den feministiska diskussionen inrymmer förtjänster och möjliggör begreppsliga utvecklingar. Boken kan berömmas för att fördjupa förståelsen av relationen mellan symboliska och materiella former av förtryck, samt för utvecklingen av begrepp som förmår fånga in mer dolda former av maktutövning där kroppens betydelse ges stort utrymme. Bourdieus strukturalistiska ansats tenderar dock att ge en alltför snäv analys av könsmaktsordningen vilket bland annat uttrycks i en oförmåga att fånga in förändring.

*Från 1950-talets Kabylien till dagens västerländska samhällen –
en möjlig översättning?*

Bourdieu's analys av den manliga dominansen bygger främst på empiriskt material från hans antropologiska fältarbeten i Kabylien under 1950- och 60-talen. Studieobjektet är ett samhälle med en helt doxisk könsordning, vilket betyder att en dikotom och hierarkisk könsmodell upplevs som odiskutabelt självklar och utan undantag. Bourdieus analys stannar dock inte vid den kabylska könsmaktordningen, utan har även ambitionen att förklara andra patriarkala samhällen. Han försvarar sitt val att gå en omväg över en både geografiskt och historiskt avlägsen kultur i sin analys av en västerländsk manlig dominans, med att det främmande fungerar som en detektor. Med hjälp av denna självreflekterande metod söker han frigöra både sig själv och läsaren från omedvetna tolkningsramar som begränsar en utgångspunkt i den egna kulturen. Den analytiska övergången – från det kabylska samhället till dagens franska och andra västerländska samhällen – är dock vanskelig då den verkar skymma sikten för kontrasterande tolkningar. Bourdieu tenderar att tolka även det som tyder på förändringar och motsättningssammanhang som uttryck för samma dominans som återfinns i det doxiska Kabylien.

Bourdieu's överföring av iakttagelser i det kabylska samhället till en analys av det franska samhällets könsmaktordning kan exemplifieras med hans resonemang om manlighet. I den kabylska kulturen legitimeras en hierarkisk könsordning genom att män formas i enlighet med ett virilitetskultsideal. Bourdieu definierar virilitet som "sexuell och social reproduktionsförmåga men också som förmåga att strida och utöva våld" (1999:65). I nästa led i sin argumentation försöker han visa att denna kollektiva myt även kan appliceras på det franska samhällets olika institutioner och exemplifierar resonemanget med de riter inom militären och skolan som gör pojkar till män. Denna direkta överföring framstår dock som mindre träffsäker då begreppet virilitet inte fångar in samma relation i de två samhällena – nämligen mäns institutionaliserade makt över kvinnor samt manlighet som inträdesbiljett till dominerande positioner. Andra former av motsatsscheman har vuxit fram i västvärlden där virilitet inte längre med nödvändighet placeras på samma sida som de dominerande symbolerna för makt och inflytande.² Mot Bourdieus analys kan Lynne Segal's arbeten om maskuliniteter ställas (Segal 1997). Hon hävdar att virilitet har kommit att utgöra ett karaktärsdrag som knyts till marginaliserade grupper och visar i boken *Slow Motion* hur den 'svarta mannen', i en västerländsk kontext av kolonialism och rasism, gjorts till en virilitetssymbol.

Den 'svarta mannen' framställs i termer av sitt kön och sin sexualitet, och karaktäriseras som vild, primitiv och våldsam. Detta i kontrast till den 'vita mannen' som i denna berättelse tillskrivs intellekt, kultur och kontroll över sin kropp och sin sexualitet. I en västerländsk kontrollerande kroppsdiskurs ställs sexualitet och våldshandlingar inför omtolkningar där de blir till uttryck för kapitulation inför otyglade kroppsliga begär. Den svala och uppkopplade kontorsmiljön premierar inte den råa potens som Bourdieus virilitetsbegrepp refererar till. Istället för att hänga upp analysen på ett begrepp som är tydligt knutet till den kabylska bondekulturen hade referenser till bland annat Bob Connells arbeten om mångfalden i maskuliniteter kunnat hjälpa Bourdieu att fånga in den hegemoniska manlighetens skiftande komponenter över tid och rum (Connell 1996). Diskussionerna om virilitet och manlig dominans tenderar att yxa till alltför grova schabloner istället för att söka nyanserna i den symboliska skiktning där klass, etnicitet och sexuella preferenser skär igenom mannen som en enhetlig patriark.

Ytterligare ett exempel på en problematisk översättning som Bourdieu lanserar i boken återfinns i hans diskussion om objektifieringen av kvinnan. Kvinnornas underordning i det kabylska samhället förklaras delvis med att de utesluts som subjekt från de fält där samhällets 'seriösa spel' spelas. Den manliga dominansens logik reducerar kvinnorna till symboliska medel eller objekt som brukas av männen. I enlighet med antropologen Gayle Rubin menar Bourdieu att kontrollen av kvinnan, och indirekt den patriarkala ordningen, ligger i den symboliska ekonomins utbyteslogik. Hennes identitet och funktioner antas vara konstruerade utanför henne själv och syfta till ett bibehållande eller en ökning av mannens symboliska kapital. Även i västerländska samhällen, hävdar Bourdieu, finns uttryck för samma utbyteslogik där kvinnor reduceras till symboliska redskap som tas i bruk av deras makar. Resonemanget illustreras med den plikttrogna hustrun som utgör ett medel för att generera makens symboliska kapital genom att skapa och upprätthålla ett representativt hem, eller annorlunda uttryckt genom att garantera den livsstil som korresponderar med mannens position inom det sociala rummet.

Bourdies objektifieringsmodell, som bygger på en manlig enförsörjarmodell, riskerar dock att ge en förenklad och endimensionell bild av relationen mellan könen. Antaganden om familjen som en stabil enhet är inte lika självklara i dagens ljus av splittrade äktenskap och alternativ till gårdagens kärnfamilj. Bourdieus utgångspunkt i en heterosexuell tvåsamhet riskerar också att bortse från att även kvinnor utanför intimsfärens relationer objektifieras och underordnas en 'manlig

dominans'. Då kvinnor i mindre (köns)doxiska samhällen har ökad tillgång till den offentliga arenan tenderar relationen mellan könen att i högre utsträckning också bestämmas av andra institutioner än de som inryms i den privata sfären. Därför hade det varit intressant om Bourdieu hade sökt utveckla och fördjupa en feministisk analys av de spel som pågår inom maktens fält. Kvinnan har till viss del givits rätten att beträda de seriösa spelens fält, men vilka spelregler bestämmer hennes förutsättningar och villkor?

Den dubbelbottnade kroppen – kön, genus och habitus

Kroppen intar en central plats i Bourdieus modell över könsmaktsordningens reproduktion. Det är en biologistisk förståelse av kroppen som en hållfast vattendelare samt en förkroppsligad kännedom och acceptans av könsdistinktionerna som legitimerar den manliga dominansen. I likhet med många av dagens feministiska teorier vilar Bourdieus analys på ett antagande om att kroppar blir kön först i de tolkningar som filtrerats genom ett symbolschema som skiljer kvinnligt från manligt. Det är förkroppsligandet av denna tudelade ordning som förklarar att människor handlar i enlighet med de förväntningar som knyts till ett visst kropps-tecken. Bourdieus förståelse av kroppen kan alltså läsas som ett försök att fånga in dess dubbelhet som konstruktion och materialitet. Kroppar görs till kvinnor och män i mötet med en kategoriserande omvärld, samtidigt som dessa konstruktioner materialiseras och fylls med erfarenheter och kroppslik kännedom om samma omvärld. Den dikotoma indelningsprincipen är godtycklig men dess praktiserande följer en rigid och repetitiv logik som gör människan till fånge i en tvingande kropp och könet till en ständigt närvarande kategori.

Bourdieu's dubbelbottnade förståelse uttrycks också i tolkningen av kroppen som symbolladdat objekt och säte för handlingsscheman. Han menar att kroppar fylls med markörer för skillnad och att kroppen därmed fungerar som en legitimerande symbol för en skev könsmaktsordning. Men betydelsen av kroppen begränsas inte till ett symboliskt plan. Bourdieu menar nämligen att kroppen ytterst utgör människans själva existens genom att fungera som den tolkningsram som möjliggör vår förståelse av världen. Det är genom våra kroppar som vi lever med och förhåller oss till en omvärld som i mötet med habitus bekräftar självklarheten i den obrutna linjen mellan biologiskt kön och socialt genus.

Denna version av kroppens dubbelhet kan med fördel användas för att fånga in och förklara kvinnors och mäns olika möjligheter att avancera och erhålla tolk-

ningsföreträdare. Avgörande för positionering inom ett fält är enligt Bourdieu rätten eller möjligheten att bruka det symboliska kapitalet. Dels genom en förkroppsligad kunskap om symboler som indikerar skillnad, dels genom att uppvisa (kropp)s tecken som igenkänns och erkänns som värdefulla. Kvinnorna är "skilda från männen genom en negativ symbolisk koefficient" (1999:109), och kvinnligheten, uttryckt som kvinnliga kroppar, för med sig en "reduktion av symboliskt kapital" (1999:110) hävdar han. Men positionering inom ett fält formas alltså inte bara av att tolkningarna av olika kroppar stänger och öppnar dörrar, utan även av de preferenser och handlingsscheman som kropparna själva inrymmer. Det är den förkroppsligade 'känslan för spelet' som anger vilka dörrar som står på glänt.

Bourdieus sociala rum ges en ny dimension när fokus riktas mot hur kön skär igenom dess två raster. Kroppens symboliska betydelse tycks avgörande för heltäckande förklaringar av förändring i relationerna mellan rummets positioner. Förståelsen av de sociala strategier som utarbetas i syfte att förändra eller bevara värdet på den position eller smak som en grupp företräder, kan också antas fördjupas då analysen lyfter in betydelsen av kön. Studier av läkar- och lärarprofessionerna visar att hela fält omformas och omvärderas då andelen kvinnor ökar, vilket uttrycks i en enkel ekvation där lägre andel manliga kroppar ger sämre löneutveckling och vice versa³. På samma sätt kan man tänka sig att schemats andra raster, nämligen livsstilarnas rum, struktureras efter kön. Litteraturvetaren Nina Björk beskriver hur romanen radikalt bytte status i och med att män gjorde denna litterära genre till sitt uttrycksmedel. Stämpeln som skräpkultur för intellektuellt stympade borgarhustrur tvättades snabbt bort då männen tog kontroll över pennan och lyfte romanen till finkulturens salonger (Björk 2000). Kroppstecknets symboliska värde tycks alltså vara betydelsefullt för kapitalmarknadernas prisättning.⁴

Förändring som oklar möjlighet

Den kritik som ofta riktas mot Bourdieus arbeten och som hävdar att hans teorier begränsas av en deterministisk tendens är giltig även för denna studie. Hans förklaringsmodell av den 'manliga dominansen' ger litet utrymme för tolkningar av dynamiska växelspel mellan aktör/handling och struktur. Det är den kroppsliga kännedomen och acceptansen av dominansförhållandets osynliga gränser som gör att de som domineras bidrar till sin egen underordning. Begreppen 'amor fati' och 'social magi' anger att de underordnade formas till att acceptera och leva med sina öden. Kvinnorna ses därför som medverkande till det förtryck de utsätts för, vilket

av Bourdieu formuleras som att de "älskar sin egen underordning" (1998:46, författarens översättning).

Trots att analysen tycks bortse från handlingskraftiga aktörer – i form av exempelvis en feministisk rörelse – tillskriver Bourdieu den politiska handlingen stor vikt och poängterar att det alltid finns plats för kognitiva strider. Det är dock svårt att se hur en omstörtande politisk praktik överhuvudtaget är möjlig i ljuset av hans modell. Den symboliska kris som leder fram till att doxa och det legitima symboliska våldet avslöjas kan uppstå genom att marginaliserade grupper, dvs de som står utanför fälten där samhällets 'seriösa spel' spelas, problematiserar de förtryckande strukturerna. Bourdieu benämner detta som 'de uteslutnas klarsynthet'. Men liksom resonemanget om förkroppsligade strukturer anger, tar de dominerade i systemet på sig de dominerandes perspektiv och blick på sig själva varför deras tillgång till ett 'klarsynt' förhållningssätt kan antas vara starkt begränsat. Boken ställer alltså frågor om betydelsen av samhällsomvandlingar men besvarar desamma med att "själva förändringarna i kvinnans villkor alltid (följer) logiken i den traditionella modellen för indelningen i manligt och kvinnligt" (1999:110).

Tendensen att tolka allt som uttryck för att könsmaktsordningen reproduceras leder bland annat analysen till att anta 'kvinnor', 'kvinnlighet' och 'underordning' som synonyma kategorier. I en passage som explicit behandlar nödvändigheten i relationen mellan kön och genus skriver Bourdieu att: "kvinnorna endast kan bli vad de är enligt den mytiska ordningen" (1998:36, författarens översättning). Han hävdar också att "kvinnornas dispositioner är en följd av inkorporeringen av en negativ fördom mot det kvinnliga som är instiftat i tingens ordning, och de kan därför bara ständigt bekräfta denna fördom" (1999:46). Hans analys tycks alltså se förbi alla de normbrott som skapas där människor av olika anledningar inte finner sig i att leva i en av två möjliga världar.

Som ett exempel kan den logik nämnas, som enligt Bourdieu knyter kroppar till symbolscheman och som antas verka genom tre 'praktiska principer'. Här återfinns bland annat ett antagande om att "mannen (har) monopol på att hantera teknik och maskiner" (1999:110). Bourdieu tycks förutsätta att kategorin män företräder traditionella symboler för manlighet, snarare än att se kopplingen som en fråga om översättningar och associationskedjor som färgas och skymms av en dikotom tolkningsram. "Teknik och maskiner" är manligt konnoterade symboler men har för den sakens skull inte monopoliserats av mannen. Tvärtom ser vi idag en vårdsektor där kvinnor har huvudansvaret för avancerad teknik och tungt maskinarbete. Vad de senaste årens diskussioner om lika lön för likvärdigt arbete

tydligt har visat är dock att det spelar en väsentlig roll för löneutvecklingen om maskinerna kontrolleras av kvinnliga eller manliga kroppar.

På samma sätt som 'mannen' tenderar att göras till en kropp fylld med muskler och teknologi, vilar analysen på en likställning av kategorierna 'män', 'makt' och 'manlighet'. I en passage skriver Bourdieu att det finns ett "specifikt manligt attribut som heter makt" (1999:115), och en av de tre 'praktiska principerna' anger att "en kvinna inte kan ha makt över män" (1999:110). Återigen tycks han tendera att låsa kategorierna vid varandra genom en rad cirkeldefinitioner där makt bestäms som ett manligt attribut som brukas av män. Det är svårt att se några öppningar i en begreppsstruktur där varje kategori definieras utifrån de övriga två, där män blir manliga personer som utövar makt och där makten blir ett manligt attribut som brukas av män. Detta betyder bland annat att Bourdieu inte diskuterar att underordnade maskuliniteter - som exempelvis uttrycks när manliga kroppar bryter mot den matris som deklarerar att personer med manliga genitalier begär kvinnliga kroppar - står i kontrast till och därigenom bekräftar en 'manlig makt' eller hegemonisk maskulinitet. Hans bok ger oss heller inga verktyg för att fördjupa förståelsen av de symboliska förhandlingar som äger rum när kvinnor tar makten över män. Skulle ett samhälle eller ett fält som domineras av kvinnor komma att uttrycka makt i termer av 'kvinnlighet' eller är det istället kvinnorna som omtolkas och görs 'manliga'? Tolkas maktfullkomliga kvinnor som hot mot en treenighet som bekräftar banden mellan kategorierna 'män', 'manlighet' och 'makt'? Och skulle det i så fall kunna ses som en förklaring till varför det tycks avkrävas en bekännelse om avvikelse när kvinnor tar plats i maktens högborg? Eller för att ta ett annat av bokens exempel - verkar underordningsmekanismerna i objektifieringen och sexualiseringen av kroppar som fråntas rätten att uppträda som subjekt? Eller är makten förankrad i 'manligheten' och 'mannen' - objektifierad eller inte?

Bourdieu tycks inte vara intresserad av att diskutera att det i dessa symboliska brytpunkter finns utrymme för tvära kast mellan de till synes ömsesidigt utslutande sidorna i en dikotom föreställningsvärld. Han tycks inte heller vara intresserad av att använda kategorierna som analytiska verktyg i syftet att spåra förändringar i det patriarkala bygget, och därigenom möjliggöra ett avslöjande av den manliga dominansens godtyckliga natur. Bourdieu lyckas väl i sina ambitioner att visa hur mansordningen rättfärdigas genom strategier som säkrar könsens ömsesidiga exkludering. Däremot ser han helt förbi de frigörande sprickor som skapas i skeden där kvinnliga kroppar kontrasterar symbolscheman som knyter makt och maskiner till manlighet.

Noter

¹ Denna recension bygger i första hand på den svenska upplaga som publicerades 1999, men referenser kommer även att göras till den franska originalutgåvan från 1998 samt till den artikel med samma namn som publicerades 1990.

² Mot Bourdieus analys kan Lynne Segals arbeten om maskuliniteter ställas (Segal 1997). Hon hävdar att virilitet har kommit att utgöra ett karaktärsdrag som knyts till marginaliserade grupper och visar i boken *Slow Motion* hur den 'svarta mannen', i en västerländsk kontext av kolonialism och rasism, gjorts till en virilitetsymbol. Den 'svarta mannen' framställs i termer av sitt kön och sin sexualitet, och karaktäriseras som vild, primitiv och våldsam. Detta i kontrast till den 'vita mannen' som i denna berättelse tillskrivs intellekt, kultur och kontroll över sin kropp och sin sexualitet. I en västerländsk kontrollerande kroppsdiskurs ställs sexualitet och våldshandlingar inför omtolkningar där de blir till uttryck för kapitulation inför otyglade kroppsliga begär. Den svala och uppkopplade kontorsmiljön premierar inte den råa potens som Bourdieus virilitetsbegrepp refererar till.

³ Här bör dock tilläggas att ny forskning ifrågasätter den så kallade feminiseringsteorin. Statsvetaren Margreth Nordgren argumenterar i sin avhandling för att läkarprofessionens sjunkande löner och status inte kan förklaras med den förändrade könssammansättningen. Istället menar hon att förklaringarna ligger i de strukturella förändringar som professioner inom välfärdsstatens regi har genomgått (Nordgren 2000). Det står dock tämligen klart att den berättelse som feminiseringsteorin förmedlar i högsta grad lever och har intagit en central roll i förklaringen av professioners statusförändringar. Detta skulle med hjälp av Bourdieus strategibegrepp kunna förklara den ovilja till förändring som finns inom vissa branscher inom svensk arbetsmarknad. Strategierna tycks ofta utgöras av att förpassa personer med kvinnligt kroppstecken till uppgifter som skiljer sig från det normens människor arbetar med och därmed rädda positionen från degradering i det sociala rummet.

⁴ Tyvärr utvecklar inte Bourdieu hur betydelsen av kön kan fördjupa kapitalteorin i modellen över den manliga dominansen. I boken *Distinction* diskuterar han däremot hur olika yrkens 'kollektiva banor' formas av könsfördelningen. Där hävdar han att det är nödvändigt att lyfta in klassfraktioners könsammansättning för att kunna ge en rimlig bild av en given klass' position i det sociala rummet samt för förståelsen av förestående statusförändringar (Bourdieu 1998b).

Referenser

- Björk, N. (2000) *Sireners sång. Tankar om modernitet och kön*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bourdieu, P. (1990) "La domination masculine", *Actes de la recherche en sciences sociale* 83-84.
- Bourdieu, P. (1998a) *La domination masculine*. Seuil.
- Bourdieu, P. (1998b) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bourdieu, P. (1999) *Den manliga dominansen*. Göteborg: Daidalos.
- Connell, R.W. (1996) *Maskuliniteter*. Göteborg: Dajdalos
- Nordgren, M. (2000) *Läkarprofessionens feminisering. Ett köns- och maktperspektiv*. Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.
- Segal, L. (1997) *Slow Motion. Changing Men Changing Masculinities*. London: Virago.

recension

AV DONALD TOMASKOVIC-DEVEY

Sociologiska institutionen vid North Carolina State University

Mia Hultin (2000) *Consider Her Adversity: Four essays on gender inequality in the labor market*. Akademisk avhandling, Stockholms universitet.

In "Consider her adversity" the basic problem to be understood is the extent and career development of gender inequalities in the Swedish labor market. Hultin approaches this important problem with four studies that investigate gender inequities in authority, wages, and access to promotions. It is an unusually comprehensive dissertation, the research is executed carefully, and the writing is often lively.

Prior to about 1980, studies of gender inequality in the workplace were quite rare. The assumption of most social scientists seemed to be that this was an uninteresting or self-evident field of inquiry. Of course, at that time almost all social scientists were men. Over the last two decades, however, the theoretical and empirical study of gender inequality in the labor market has become one of the central focuses of sociological studies of stratification and inequality. Even men study gender inequality now. This dissertation represents some of the most sophisticated of this scholarship.

The first study, "Gender differences in authority: discrimination and the role of organizational leaders," examines gender differences in access to authority in Sweden. The basic inequalities to be explained are that men are sixty percent more likely than women to have supervisory authority and when they have authority tend to supervise about twice as many subordinates. The study first establishes theoretically three non-discriminatory mechanisms that might lead to these substantial differences in authority between men and women. Human capital theory suggests that gender differences in educational background, labor market experience and seniority within the current organization may account for differential access to authority. Family division of labor theory focuses on women's and men's different family responsibilities. Being married or having children may

impact women's time, energy, and desire for positions with authority. The third mechanism the author labels horizontal segregation. There may be some gender based self-selection into typically female occupations or organizations, which may in turn impact access to authority because of associated segmented career ladders. Male jobs and male organizations may simply contain more opportunities for promotion.

There is also a discrimination mechanism that may produce authority gaps. This mechanism is statistical discrimination, in which decision-makers at all levels (and perhaps both men and women) assume women are less likely to be successful at leadership than men and so discriminate against all or most women. Discrimination is inferred by the size of the gender gap in authority after the three non-discriminatory explanations have been accounted for.

Men on average have 2.75 times as many subordinates as women. After statistically controlling for human capital and family background the gap rises to 3 times as many subordinates, suggesting that gender differences in human capital and family are not particularly important explanations of the gender gap in authority. After controlling for the sex composition of occupations and firms – horizontal segregation – the authority gap drops to 2.52, suggesting that self-selection and employer allocation into gender typed jobs or firms is part of the process. Segregation processes explain some of the authority gap but most remains unexplained. This leads to the conclusions that there is substantial within firm discrimination in access to authority. Although the use of a residual to infer a process is never completely satisfying, the very large residual gap suggests that the author's conclusion that there is some level of discrimination present is a reasonable one.

In addition, the study shows that the gender gap in authority is much higher in the private sector than in the state sector, and that in the private sector women receive no greater access to authority when they hold higher levels of education or seniority. Thus discrimination in access to authority is particularly strong in the Swedish private sector.

There were two auxiliary hypotheses about discrimination mechanisms, neither of which was supported. If discrimination is produced by powerful actors who prefer their own kind, then organizations led by men should have larger gender authority gaps. This was not the case. If discrimination is produced by stereotyping, and stereotyping is undermined by exposure, than organizations with

more women in them should have smaller authority gaps. The result was directly the opposite, men reaped significant authority benefits in organizations with many women employees.

The second study, "Wages and Unequal Access to Organizational Power: An Empirical Test of Gender Discrimination," looks at the influence of the sex composition of managers and supervisors in an organization upon the gender wage gap. Unlike authority, Sweden has a relatively small gender wage gap. There are two key theoretical explanations. The first is simply that male managers are more likely to be biased against women workers in decision making than are women managers. Thus more men in managerial roles are likely to lead to lower wages for non-supervisory women and managerial women are more likely to set wages higher for non-supervisory women. Presumably the process might be the reverse for male wages. The second explanation is that power in organizations is exercised through networks of strategic cooperation, as more women become managers those networks become more likely to make wage setting decisions with little gender bias in them.

The paper finds that higher proportion males in management leads to lower wages among women, but not to higher wages among men. This effect is substantial, a non-supervisory woman in Sweden in 1991 who works in an organization that has an all male managerial staff will earn seven percent less than a similar woman in a firm that has fifty percent female among its managers. Since the total wage gap among non-supervisory employees is only thirteen percent, the gender composition of the managerial staff is relatively powerful.

Importantly there are two additional findings. First, this pattern is equivalent in both the public and private sectors. This is surprising since Hultin finds much smaller gender gaps in authority in the public sector in the previous study and has a theory that suggests less discrimination in the public sector. Second, the consequences of managerial gender composition for women's wages are much higher in decentralized decision making contexts. That is, when lower level managers make wage decisions gender bias is much higher. This study is particularly noteworthy, because it is one of the first in the world to explore this topic.

The third paper, "Gender Promotion Processes in the Labor Market: Do Inequalities Accrue or Attenuate?," looks at gender differences in promotion transitions. The animating question is where in organizational hierarchies are

women's chances to earn and actually receive promotions most difficult relative to comparable men. The research is organized around two partially conflicting theoretical stories. The first, which is called the accrual hypothesis, says that women's promotion chances are limited by cumulative disadvantages, glass ceilings, and more or less overt exclusion from desirable jobs by male co-workers.

Thus we expect that women should receive less promotions than men at all hierarchical levels, but that the closer she gets to the top the harder it is to advance. The second approach, which Hultin calls the attenuation perspective, suggests that the selective discrimination at lower levels, leaves only extraordinarily competent women at higher levels, who outshine the local men, and so have equal or even better chances of promotion. Thus women's lower probability of promotion attenuates at higher levels in organizations.

The paper uses retrospective career history data on employment transitions and limits its analyses to within firm promotions. Promotions are defined as a one point gain in occupational prestige scores. To measure where in the organizational hierarchy the promotion takes place, the author uses a five category class schema, similar to the Goldthorpe-Erikson measure. To check on the validity of this class schema the author also uses quintiles of the occupational prestige hierarchy to replicate results.

The research finds that women have roughly 2/3 the male probability of a promotion in any given period. Importantly, gender differences in promotion are not strongly tied to human capital, sector, industry or establishment size differences in men and women's endowments or locations.

The analyses of where in the hierarchical structure of organizations the gender gap in promotions is strongest is not clearly consistent with either the accrual or attenuation hypotheses. In the primary analyses women's promotion disadvantages are limited to lower-level white-collar and intermediate white-collar class positions. In the secondary analysis, using quintiles of the prestige distribution, women's disadvantage in promotions was limited to the middle quintile. These results might be interpreted as consistent with a fairly low glass ceiling. Swedish women can be promoted into and within lower level white-collar jobs, but rarely beyond. The use of an occupational class schema rather than location in actual organizational hierarchies is a clear limitation of this study, which the author acknowledges. It does point to the continuing need for sociological surveys to incorporate more direct measures of jobs and organizational context.

The final study in this dissertation, “Some Take the Glass Escalator, Some Hit the Glass Ceiling? Career Consequences of Occupational Sex Segregation.” uses the same basic data structure as the previous one and asks the empirical questions: What happens to men who work in typically female jobs? Do they quickly rise to positions of power and prestige, that is do they take a glass escalator to the top of the organization? What about women in typically male jobs? Is there an escalator for them? Or do they face promotion barriers in competition with male co-workers?

There is substantial ethnographic evidence in prior research that men in female jobs rise quickly to the top, and that women in socially male jobs face considerable harassment and exclusion from valuable contacts and training. More formally, the paper describes three mechanisms that might produce glass escalators for men in female jobs:

1. Female co-workers may see the promotion of male co-workers as useful, raising the prestige and bargaining power of the workgroup as a function of their maleness.
2. Since managers are more likely to be male, they may reach down to males in female work groups and favor them when promotion opportunities arise.
3. Clients may be made uncomfortable by male service providers and so encourage the men or their bosses to leave gender atypical service jobs.

There are also mechanisms that may lead to women’s exclusion from promotion when they are working in socially male jobs.

1. Male co-workers may exclude women from the benefits of training and social capital associated with the work group, thus making them look like low performing workers.
2. Male supervisors may prefer to promote people like them – other men.

So what are the results? Men receive increased promotions with higher percent female in their occupation. In fact, men in female occupations have twice the promotion probabilities of men in typically male occupations. There seems to be a steep glass escalator for men in typically female occupations. Men and women in typically male occupations, on the other hand, have very similar promotion probabilities. Relative to other women, women’s promotion probabilities are highest in typically male occupations and lowest in gender-balanced occupations. Men’s glass escalators were found to exist in both the private and public sectors

suggesting a fairly general process. Women's particular promotion disadvantage in gender-balanced jobs seems to be limited to the private sector.

Overall this study suggests that men are advantaged when they compete with women in female work worlds, and women are not disadvantaged when they compete with men in male work worlds. Women are, however, disadvantaged in the private sector when they compete with men for promotions in gender-balanced occupations. Women benefit relative to other women when in male jobs and also have equivalent promotion prospects to men in these jobs. This suggests that exclusion from male jobs, rather than discrimination within these jobs is central to women's lower promotion probabilities.

Conclusion

All four of these studies are important contributions to the scientific study of inequality processes. All four are also useful for society in that they clarify what does and what does not generate gender inequities. Some believe, that when all is said and done, when all societies have made the kind of progress Sweden has in reducing class inequalities, that gender will remain our most stubborn social division. This research makes a strong contribution to our understanding of the generative mechanisms that produce gender inequality. I congratulate the author on an important dissertation and recommend it to all scholars interested in issues of workplace inequality, compensation, promotions, and even general management.

recension

AV MARKUS ARVIDSON

Institutionen för samhällsvetenskap vid Karlstads universitet

Gunilla Jarlbro (2000) *Vilken metod är bäst - ingen eller alla? Metodtillämpning i medie- och kommunikationsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.

Denna metodbok är en antologi där nio forskare tillhörande avdelningen för medie- och kommunikationsvetenskap, Lunds universitet medverkar. Boken är uppdelad i fyra sektorer: (I) Är någon metod bättre än någon annan? (II) Organisationskommunikation, (III) Mediestudier samt (IV) Planerad kommunikation.

Till att börja med kommer jag att kortfattat redogöra för innehållet i de olika artiklarna som återfinns i bokens fyra delar.

Den första delen *Är någon metod bättre än någon annan?* innehåller en inledning av Gunilla Jarlbro samt en artikel av Peter Arvidson betitlad *Måste vi läsa metod?*. Arvidson diskuterar aspekter som rör både metodundervisning och metod generellt. Han frågar sig varför metod som undervisningsämne har rykte om sig att vara tråkigt, en föreställning som tycks finnas både hos dem som undervisar och dem som undervisas. Mot bakgrund av metodundervisningens förmodade tråkighet menar Arvidson bland annat att kurser i metod, för att de ska bli intressanta, ställer högre krav på den pedagogiska uppläggningsen än andra kurser.

Bokens andra sektion innehåller Charlotte Bengtssons artikel *Hur hittar man en bra väg? Att utforma ett kvalitativt forskningsprojekt* samt Mats Heides *Vad kan berättelser tillföra forskningen?* Om berättelser i organisationer. Temat i Bengtssons artikel är initieringen av ett forskningsprojekt och presentationen av detsamma. Heide redogör för narrativ metod. Han tar bland annat upp forskningsansatsens ursprung, exempel på insamlings- och analysmetoder inom fältet och att faktiskt också forskaren kan ses som en slags berättare.

Del III i boken berör studier av media och innehåller fyra artiklar. Peter Dahlgren inleder med *Vad säger medierna och vad betyder de?* Dahlgren presen-

terar en ansats som innebär en hermeneutiskt inspirerad analys av medietexter. Medietext ges en bred definition som inte bara inbegriper den traditionella formen av text (exempelvis texten i en bok) utan även ljud respektive bild. I kapitlet *I en dagbok skriver man väl om sina hemlisar?* av Ulrika Sjöberg tas dagböcker som forskningsmetod upp. Inga Sonesson beskriver i *Kan man lita på små barn?* både de möjligheter och problem intervjuer med barn innebär. Åsa Thelander redogör för en semiotisk analysmetod av bilder i artikeln *Säger en bild mer än tusen ord?*

Planerad kommunikation utgör bokens sista del och innehåller fyra artiklar. Den första är Gunilla Jarlbros *Kan man verkligen bedriva seriös forskning genom att intervjua folk på toaletter?* där hon återger erfarenheter från ett forskningsprojekt angående HIV/aids. Helena Sandberg skiljer i kapitlet *Varför kommer inte mina intervjupersoner i tid?* mellan den främre och bakre regionen i forskningen. Hon menar att det ofta är den främre regionen som görs explicit medan forskare sällan lättar på förlåten när det gäller misstag och problem. Utifrån en undersökning om Hiv-prevention inom invandrarföreningar delger Sandberg oss erfarenheter från den bakre regionen i undersökningsprocessen. I *Hur nära kan man tillåta sig att komma? Att pendla mellan närhet och distans i forskningsprocessen* reflekterar Helena Sandberg och Åsa Thelander över olika typer av närhet både med avseende på interpersonell närhet (till intervjupersoner) och analytisk närhet (till ett insamlat material).

Efter denna redogörelse för de teman som tas upp i boken kommer jag att göra en del nedslag på ställen i texten som jag personligen tycker är värda att reflektera över.

Beträffande Peter Arvidsons artikel skulle jag vilja kommentera den del av hans diskussion som handlar om hur metod lärs ut. Arvidsons tankegångar, till exempel angående hur metodundervisning skulle kunna göras bättre, känns relevanta, men metodundervisning innebär emellertid enligt min uppfattning även en slags paradoxal situation. Hur går det till att undervisa om någonting som är så pass "upplevelsebaserat" som metod? Hur förmedlas känslan av att göra en intervju exempelvis? Kanske kan John Deweys devis "We learn by doing and reflecting on what we do" fungera som en riktlinje? Vikten av att först göra och sedan reflektera över det man gjort kan möjligtvis också förklara det något absurda faktumet att för den oerfarne studenten eller forskaren infinner sig nytan av metodböcker ofta efter genomgångna metodkurser, det vill säga när det

finns möjlighet att bryta de nyförvärvade egna erfarenheterna med de som författarna i metodböckerna förmedlar.

Charlotte Bengtsson lyfter i sin artikel fram en annan, i mitt tycke, betydelsefull aspekt av forskningsprocessen, nämligen den egna positionen i förhållande till det som ska undersökas. I sin text beskriver hon sig själv i egenskap av ung kvinna och forskare inom ett samhällsvetenskapligt ämne som en slags "antites" (s 38) i jämförelse med föremålet för hennes forskning: organisationen Volvo Personvagnar bestående mestadels av medelålders män som är ingenjörer. Även om den kontrast Bengtsson upplevde inte tycks ha utvecklats till något reellt problem av hennes egen skildring att döma, är det ändå av betydelse att känslor av denna typ förmedlas i en metodbok. Kanske först och främst av den anledningen att sådana och liknande upplevelser tycks vara förhållandevis vanliga och ofta ingår som en del i forskningsprocessen.

Något annat jag slås av i läsningen av boken är att det förefaller finnas ett pedagogiskt värde i att personliga och vardagsnära exempel och egna erfarenheter används när det gäller metodologiska frågeställningar. Ett exempel på detta är Åsa Thelanders artikel om tolkning av bilder utifrån semiotisk analys. Det är lätt att följa med i hennes resonemang och tolkningar eftersom hon utgår från den egna forskningen om bilder i resereklam. Jag förmodar att det exempelvis i en undervisningssituation inte är särskilt enkelt att förklara vad en semiotisk analys innebär. Thelanders ansats blir i ljuset av detta inte mindre förtjänstfull.

Helena Sandberg ger i sin text belysande och oförställda exempel på svårigheter i forskningsprocessen. Det kan till exempel handla om att ta en första kontakt med en intervjuperson på telefon: "Så slår man numret – men var det rätt nummer jag slog? Jag lägger snabbt på, innan någon hunnit svara. Det händer till och med att man önskar att ingen ska svara. Vilken lättnad det vore!" (s 180).

I ett par artiklar saknar jag resonemang kring tillämpningen av den beskrivna metoden. Peter Dahlgren ger i sin presentation av medietextanalys visserligen instruktiva exempel men tillvägagångssättet i denna analysmetod hade kunnat göras än mer tydlig om den applicerats på ett speciellt fall. Även i Mats Heides för övrigt intresseväckande artikel om berättelser som metod framgår inte i tillräckligt hög utsträckning hur analysmetoden ska operationaliseras. På samma sätt som i Dahlgrens artikel hade ett fall eller ett exempel där metoden applicerats varit på sin plats.

En fördel med boken som jag vill poängtera är att de varierande etiska pro-

blem som forskning genererar, på flera ställen blir föremål för kommentarer och tankeväckande reflektioner. Några exempel på sådana resonemang tas upp nedan.

Ett oväntat problem som Inga Sonesson redogör för i sin artikel om intervjuer med barn är följande: ”Det är inte heller ovanligt att barn, som inte ingår i undersökningarna, blir ledsna över att inte få vara med, och då gäller det att också ha en bra förklaring till dem” (s 126). Detta är en reaktion man som forskare kanske inte räknat med, vilket naturligtvis gör den än mer viktig att lyfta fram.

Gunilla Jarlbros forskningsprojekt om HIV/aids föranledde bland annat att intervjuer genomfördes med människor på dansställen. Situationen gjorde att följande fråga infann sig för Jarlbro och hennes kollega som genomförde intervjuerna: ”Vilken rätt har man som forskare att komma och störa människor, som är ute för att roa sig, med frågor om ett sådant känsligt ämne som HIV/aids är?” (s 171). Kanske kunde de aspekter som denna fråga tangerar ha betonats och utvecklats ytterligare, till exempel med utgångspunkt i det Karen Davies och Johanna Esseveld (1989) kallar ”solidariska intervjuer”?

Helena Sandberg och Åsa Thelander ställer i sitt gemensamma kapitel saker på sin spets genom att explicitgöra den moraliskt intrikata frågan: ”Hur skyddar man sina intervjupersoner från överdrivna forskarambitioner?” (s 207).

Personligen vill jag hävda att ovan nämnda etiska frågeställningar är exempel på en självreflexivitet som inte bara kan utveckla de metodologiska aspekterna av forskningen, utan också väcka lekmannens nyfikenhet på vad forskning är. I ett sådant perspektiv blir metod inte bara ett ”hantverk” utan även ett område där frågor av existentiell och moralfilosofisk art beaktas.

Som en sammanfattande reflektion vill jag lyfta fram att i en bok av denna karaktär där olika forskare presenterar sina respektive metodologiska förhållnings- och förfaringssätt blir artiklarna ganska olikartade, både till sin karaktär och till sitt anslag. Detta faller sig naturligt när det rör sig om en antologi. Åtminstone jag saknar ändå mer generella och sammanfattande resonemang om forskningsmetod som sådan i boken. Jag vill dock påpeka att det naturligtvis också finns en vits med att en heterogenitet synliggörs, den påvisar att det går att bedriva forskning på en rad olika sätt.

Avslutningsvis är den stora behållningen av boken enligt min uppfattning de insiktsfulla erfarenheter som författarna förmedlar när det gäller forskningspro-

cessen och de olika metodologiska perspektiven. Inte minst med tanke på att det inte alltid är så lätt att som forskare formulera och offentliggöra sina egna upplevelser och känslor. När författarna vågar blottlägga de obekväma och ambivalenta aspekterna av forskningen blir beskrivningarna intresseväckande och allt annat än tråkiga (apropå att metod skulle vara tråkigt!).

Referens

Davies, K & Esseveld, J (1989) *Kvalitativ kvinnoforskning*. Stockholm: Arbetslivscentrum.

recension

AV MIKAEL LÖFSTRÖM

Företagsekonomiska institutionen vid Göteborgs Universitet

Rafael Lindqvist (2000) *Att sätta gränser. Organisationer och reformer i arbetslivsrehabilitering*. Umeå: Boréa Bokförlag.

Äntligen en bok med en seriös ambition och ett intressant resultat! Det är ett allmänt omdöme efter att ha läst Lindqvists (2000) bok, "Att sätta gränser". Författaren tar sig an två mycket aktuella företeelser bland dagens välfärdsproducenter, arbetslivsinriktad rehabilitering och samverkan mellan organisationer. Lindqvists bidrag är långt ifrån den gängse litteraturen på området som i allmänhet behandlar ämnet med näst intill sakrala tongångar. Hans tillskott är istället en ingående analys av dessa två fenomen.

Idag är arbetslivsinriktad rehabilitering, som en del av välfärdssamhällets organisering, en både viktig och omdebatterad fråga. Under senare delen av 1990-talet och in på 2000-talet har ett flertal statliga utredningar (SOU 1995:142, 1996:113, 1996:85, 1998:104, 2000:114) lagts fram och det finns ett antal försök till samverkan mellan offentliga organisationer som går under beteckningar som FINSAM¹, FRISAM² och SOCSAM³. Till detta kommer en utredning med titeln, "Rehabilitering till arbete" (SOU 2000:78), som precis har presenterats. Gemensamt för alla dessa aktiviteter är att de mer eller mindre tydligt tar upp frågan om arbetslivsinriktad rehabilitering och hur välfärdssamhällets institutioner skall organiseras. Dessa två frågeställningarna är också centrala i Lindqvists bok, där han analyserar reformidén om arbetslivsinriktad rehabilitering utifrån de bakomliggande strukturer och värderingar som styr hur denna reform organiseras. Redan i den inledande delen av boken slår Lindqvist fast att det finns skilda drivkrafter, för att inte säga motstridiga intressen, som påverkar hur den konkreta verksamheten organiseras inom de välfärdsproducerande organisationerna. För att närmare kunna beskriva dessa motstridiga intressen utvecklar Lindqvist en modell om rehabiliteringens kraftfält.

Den teoretiska utgångspunkten för Lindqvist är ny-institutionell teori och han

redovisar sina utgångspunkter med framför allt tre centrala begrepp. Meyer och Rowans ”särkoppling” (decoupling) som innebär en distans mellan den formella organisationsstrukturen och det praktiska genomförandet. DiMaggio och Powells ”organisatoriska fält”, vilket syftar på ett institutionaliserat fält som består av organisationer som interagerar inom ett verksamhetsområde. Slutligen Friedland och Alfordss ”institutionell ordning” som beskriver hur olika institutioner utvecklar olika ”logiker” eller praktiker. Utifrån sin referensram identifierar sedan Lindqvist tre institutionella ordningar som han anser vara centrala för arbetsrehabiliteringen: den medicinska sfären, vilken är liktydig med vården, myndighetssfären, främst representerade av Försäkringskassan och arbetsmarknadsmyndigheter och produktionssfären, uttryckt i en företagsekonomisk rationalitet. Den teoretiska analysen leder Lindqvist till en i boken central frågeställning: vilken institutions (sfärs) intresseinriktning ska ha det största inflytandet vid arbetslivsinriktad rehabilitering.

För att besvara den frågeställningen har Lindqvist genomfört en fallstudie som ligger till grund för hans resonemang. Argumenten för denna design är bland annat möjligheten att upptäcka nya aspekter på det fenomen som studeras och fördjupa förståelsen för fenomenets funktion i kontexten. Besvärande är dock frågan om generalitet och där vill Lindqvist reservera sig eftersom han menar att generalisering av kvalitativa studier kan ifrågasättas. Den epistemologiska diskussionen utvecklas dock inte nämvärt i boken. Det finns därför anledning att peka på forskare som Norén (1995) och Tsoukas (1989), vilka argumenterar för en kunskapsrealism som ligger till grund för möjligheten till generalisering av kvalitativa resultat. Lindqvist påpekar vidare att studien inte har en induktiv ansats, men samtidigt inte heller är klart deduktiv i sin design. Dessa två förklaringsmodeller betraktas som ofta uteslutande, men Alvesson och Sköldberg (1994) argumenterar för att så inte behöver vara fallet. De utvecklar också den abduktiva modellen⁴ som de anser vara den modell som i realiteten används vid fallstudier. Så även i Lindqvist fall, enligt min mening. Han beskriver teorierna som begreppsliga ramar vilka hjälper till att sortera det empiriska materialet, inte som mekanisk applicering, utan för att inspirera till ny förståelse.

Det empiriska materialet i studien består dels av offentliga dokument, och dels av intervjuer med rehabiliteringspersonal, läkare och personalhandläggare vid tio företag, vilket innebär totalt 62 intervjuer och intervjuer med 39 tjänstemän som arbetar med samverkansprojekt. Intervjuerna har tematiserats i förhållande till

de tre sfärerna som Lindqvist utvecklat i sin teoretiska analys, vilket visar att teorin inte bara har givit struktur åt det insamlade materialet utan även påverkat designen av materialinsamling. Analys av det empiriska materialet i boken rör sig främst på organisationsnivån och Lindqvists argument för det valet är framför allt att det är på den nivån motstridiga intressen och samverkansproblem blir tydliga inom rehabiliteringsområdet. Han tillägger samtidigt att institutionsnivån (makro) är viktig i analysen. Inte minst kopplingen mellan de två nivåerna.

Efter inledningskapitlet diskuteras välfärdspolitiken, vilket kort kan beskriva bokens struktur. Diskussionen är utformad som en kritisk analys om bland annat arbetslinjen som en disciplineringsfaktor för att erhålla goda samhällsmedborgare genom maktutövande och kontroll. Arbetsrehabilitering handlar i hög grad om att olika välfärdsproducenter har att pröva om individen är motiverad och duglig till arbete. Lindqvist visar i det efterföljande kapitlet i en historisk exposé, hur den svenska socialpolitiken och uppfattningen om arbete växt fram och påverkar dagens syn på arbetslivsinriktad rehabilitering. Om arbetslinjen innebär arbetstvång eller rätt till arbete kan diskuteras, men tydligt är att välfärdspolitikens beslutsfattare idag gärna ser att arbete är den universalmedicin som löser alla åkommor oavsett om de är av social eller medicinsk karaktär, på individ eller samhällsnivå. Lindqvists genomgång lämnar inget övrigt att önska. Efter den mer makroinriktade diskussionen övergår fokus till organisationsnivån.

De följande fyra kapitlen behandlar i tur och ordning den teoretiska referensramens grund, det vill säga ny-institutionell teori, för att sedan närmare analysera de tidigare nämnda tre institutionella sfärerna. Presentationen av den teoretiska referensramen överraskar inte. Den visar inte på någon utveckling, ett nytt spår eller omtolkning av teorierna och kan därför uppfattas som nattstånden. Men inte desto mindre är kapitlet en bra språngbräda för de efterföljande tre kapitlen där Lindqvist presenterar de tre institutionella sfärerna: den medicinska sfären och diskussionen om medikaliseringens utbredning på alla områden i samhället, myndighetssfären och resonemanget om hur klienter konstrueras för att passa de olika myndigheternas uppdrag samt produktionsssfären och diskussionen om arbetslivsinriktad rehabilitering satt under arbetsmarknadens produktionsvillkor. Boken avslutas med ett resonemang om möjligheten till samverkan och gränsöverskridande mellan de organisationer som är satta att exekvera svensk välfärdspolitik.

Det hittills sagda är ett försök till en samlad rekonstruktion av Lindqvists bok.

Vad som oundvikligen förloras är de detaljer och exempel som präglar texten, vilka är källor till inspiration och kunskap för läsaren. Det främsta bidraget med boken är ambitionen att föra samman det institutionella perspektivet med den organisatoriska nivån och den kritiska analysen av arbetslivsinriktad rehabilitering. Det är framför allt två aspekter på de välfärdsproducerande organisationerna i Lindqvist diskussion som jag finner extra intressanta. Den ena är hur och vilka gränser som konstrueras mellan organisationer och den andra är samverkan mellan organisationer. Båda dessa aspekter är otvivelaktigt sammankopplade, dels på vilket sätt gränserna villkorar samverkan, dels vilka gränser som konstitueras i de försök till samverkan som genomförs. Om boken har någon svaghet är det möjligtvis det avslutande kapitlet om samverkan mellan olika aktörer. De teorier som anförs om samverkan eller interorganisatoriska relationer är alltför summariska och förtjänar en bättre bearbetning samtidigt som fler teorier kunde införlivas i diskussionen. Den avslutande diskussionen om hinder och möjligheter för samverkan har tendens till en "kokbokspräglad" framställning, vilket förmodligen är ett resultat av att Lindqvist där är mer lösningsorienterad än analytisk. Det slutgiltiga omdömet är dock att detta är en mycket läsvärd bok som borde vara av intresse för alla med engagemang i hur den svenska välfärden organiseras.

Noter

¹ FINSAM står för finansiell samordning mellan sjukförsäkring och hälso- och sjukvård. Försöket pågick mellan 1993-1997 (SFS 1992:863).

² FRISAM betecknar frivillig samverkan inom rehabiliteringsområdet och slutredovisas under hösten 2000 (1996/97:63).

³ SOCSAM står för finansiell samordning mellan sjukförsäkring, hälso- och sjukvård och socialtjänsten. Försöket pågår mellan 1994 och utgången av år 2001 (1993/94:205, SFS 1994:566).

⁴ Filosofen C.S. Peirce (1839-1914) fokuserade på ett speciellt sätt att tänka som sedermera kom att benämnas som abduktion. Detta innebär att hitta den förklaring som för tillfället bäst förklarar några givna data. Som forskningsmetod utgår abduktionen från empiriska fakta liksom induktionen, men avvisar inte teoretiska för-föreställningar. Under forskningsprocessen sker en växling mellan teori och empiri, varvid båda efterhand omtolkas med hänsyn till varandra.

Referenser

- Alvesson, M. & Sköldberg, K. (1994) *Tolkning och reflektion*. Stockholm: Studentlitteratur.
- Norén, L. (1995) *Tolkande företagsekonomisk forskning*. Lund: Studentlitteratur.
- SOU (1995:142) *Att röja hinder för samverkan, egenmakt och arbetslinje. Delbetänkande av Storstadskommittén*. Stockholm: Fritzes.
- SOU (1996:85) *Egon Jönsson - en kartläggning av lokala samverkansprojekt inom rehabiliteringsområdet*. Stockholm: Fritzes.
- SOU (1996:137) *Kommunalförbund och gemensam nämnd*. Stockholm: Fritzes.
- SOU (1998:104) *Arbetsgivarens rehabiliteringsansvar*. Stockholm: Fritzes.
- SOU (2000:78) *Rehabilitering till arbete. En reform med individen i centrum*. Stockholm: Fritzes.
- SOU (2000:114) *Samverkan. Om gemensamma nämnder på vård- och omsorgsområdet, m.m.* Stockholm: Fritzes.
- Tsoukas, H. (1989) *The Validity of Idiographic Research Explanations*. *Academy of Management Review* (14) 551-561.

recension

AV PÄR GUSTAFSSON

Sociologiska institutionen vid Umeå universitet

Nätverksperspektivet och östra Europa

Markku Lonkila (1999) *Social Networks in Post-Soviet Russia. Continuity and Change in the Everyday Life of St Petersburg Teachers*. Kikimora Publications, Aleksanteri-instituutti, Serie A:4 Helsingfors.

Jan-Åke Törnroos och Jarmo Nieminen, red., (1999) *Business Entry in Eastern Europe. A Network and Learning Approach with Case Studies*. Kikimora Publications, Aleksanteri-instituutti, Serie B:4 Helsingfors.

Under senare år har nätverksstudier blivit allt mer populära inom forskningen om östra Europa. Både inom forskningen kring vardagsliv och näringsliv har intresset för nätverksbegreppet ökat. Det här är en recension av två böcker om Ryssland och östra Europa med nätverksperspektivet som gemensam nämnare.

Den första boken består av fem artiklar om sociala nätverk i det postsovjjetiska Ryssland. Den sjätte och sista artikeln är en genomgång av datorprogram för kvalitativa undersökningar. Mer specifikt tas upp hur nätverksanalys kan underlättas genom att använda datorstöd. Det är också nätverksanalys som är den finske sociologen Markku Lonkilas metodval i det projekt som utmynnade i boken *Social Networks in Post-Soviet Russia* (Kikimora Publications, 1999).

Lonkilas bok är en komparativ, empirisk mikronivåanalys av ryska och finska grundskollärares sociala relationer i vardagslivet – i viss polemik med förespråkare av statistiska makrostudier och teoretiska laborationer av olika transitionsteorier. Bokens inledning innehåller en omfattande argumentering för styrkan med komparativa mikronivåstudier av personliga nätverk i strävan att förstå vardagslivet i den postsovjjetiska verkligheten.

In this vein Ledeneva's study of blat and my study of informal exchange practices (first article in this collection) may be read as criticism of the statistical or economic macro studies on 'second' och 'sha-

dow' economies which do not grasp the essence of the exchange networks based on the logic of personal relations. (s14)

Lonkila visar hur kvalitativa mikronivåanalyser kan överbrygga gap som statistiska makrostudier lämnar efter sig, och räta ut ett och annat frågetecken om vad som har pågått i Ryssland efter 1991. Bokens främsta generella tes handlar om kontinuiteten mellan sovjetåren och dagens Ryssland.

Under 1990-talets första hälft pågick en stundtals hätsk debatt mellan nyliberala reformförespråkare som med rådande ekonomiska teorier i mainstreamfåran som vapen hävdade att Sovjet/Ryssland skulle göra ett kliv från punkt A till punkt B och lämna historiens bråte bakom sig. På den andra sidan argumenterade en skara forskare att någon "transition" var det inte fråga om, eftersom det inte finns några väl definierade samhällssystem att byta från, eller till. Processen som hade inletts skulle betraktas som open-ended, utan given slutpunkt eller slutresultat. Det är under det senare perspektivet som jag skulle vilja placera Markku Lonkilas studie. En av bokens grundläggande slutsatser är just att det råder kontinuitet mellan sovjetiska sociala nätverk, och de nätverksmetoder som fortfarande används i Ryssland. På den här punkten tillför Lonkilas studie ytterligare styrka till de argument om nätverkens funktion i Sovjet och kontinuiteten i dagens Ryssland som till exempel Alena Ledeneva (1998) har fört fram. Ledeneva (och även Ilja Srubar) argumenterar för att de informella nätverken i Sovjet var nödvändiga för systemets fortlevnad, men också undergrävde systemet på samma gång.

Ett par frapperande myter om ryssar spjälkas upp i sina beståndsdelar – och ersätts med sociologiska förklaringar. Den kanske mest slående myten som Lonkila löser upp är den om att Arbetet och Arbetsplatsen är central för västerlänningar, men inte för ryssar. I denna komparativa studie visar det sig tvärt emot att i de ryska lärarnas sociala nätverk spelar Arbetsplatsen och Kollegorna en mycket central roll för det sociala umgänget ("sociability"). För studiens västerlänningar (lärarna i Helsingfors) förefaller Arbetsplatsen som ett socialt välavgränsat rum, medan den för ryssarna kan fungera som ett nav i ett socialt landskap med suddiga gränser mellan Arbete och Fritid. Ett annat intressant resultat är det Lonkila kallar för rysk "multiplex sociability" som kännetecknas av frekvent användning av unika personliga relationer och en tredje part för att skapa tillit i de transaktioner som sker i nätverket.

Bokens artiklar baseras på data ur en dagboksundersökning och djupintervjuer med fyrtio grundskollärare i St Petersburg 1993 och trettioåttan i Helsingfors. Dagboksundersökningen gick till så att lärarna fick föra 'journal' över icke-rutinartade händelser på arbetstid och fritid under femton dagar. De instruktioner och mallar som respondenterna fick är inkluderade till fullo i bokens appendix (både på ryska och engelska.) Undersökningen replikerades 1996 och man har därmed även kunnat göra jämförelser över tiden. Dagboksmaterialet har även kompletterats med djupintervjuer som enligt bokens författare klargjorde svårtydbara samband. Det sammanlagda intrycket är att datamaterial och insamlingsmetodik är föredömligt väl redovisade. Lonkila, som för övrigt har assisterats av ett ganska stort antal rysktalande forskare och doktorander, lyckas bra med att motivera metodval och slutsatser.

Det jag reflekterade över vid läsningen var de underliggande beröringspunkterna med etnisk eller kulturell identitet. De sociala relationer och "nätverkande" som beskrivs i Lonkilas studie är väl just precis de vardagliga beteendemönster som västerlänningar i Ryssland ibland reagerar negativt mot, just därför att dess inre logik är svåratt förstå för den tillfällige besökaren. Det omvända stämmer också, vågar jag påstå. Det som i Finland eller Sverige kan upplevas som kallt och opersonligt av ryska besökare är just vår förkärlek för formella relationer och ovana vid "multiplex sociability". Lonkila drar sig heller inte för att kalla de ryska sociala umgängesformerna för "mångfacetterade" till skillnad från det opersonliga finska/västerländska sociala umgänget. Man kan ana medvetna eller omedvetna normativa ställningstaganden. Det finns ofta ett drag av gränsdragning mellan vi-och-dom inom Rysslandsforskningen. Ibland framträder tendensen tydligt, ibland mindre tydligt. Men gränsdragningen ligger ofta som en underton, och det tyder i sin tur på att Rysslandsforskningen någonstans har ett stråk av politik i sina ådror. Framställningen hade möjligen vunnit ytterligare genom att uttryckligen förhålla sig till detta.

Den andra boken vi ska ta en titt på är *Business Networks in Eastern Europe* (Kikimora Publications, 1999). Det är en antologi med tretton olika författare inklusive redaktörerna Jan-Åke Törnroos och Jarmo Nieminen. Temat är marknadsinträde i östra Europa och författarna har huvudsakligen ekonomisk bakgrund från nordiska lärosäten – däribland Åbo akademi och Handelshögskolan i Stockholm.

Studien är baserad på ett mycket informativt kvalitativt datamaterial, vilket

också är en av de starkaste punkterna i framställningen. Till skillnad från Lonkilas bok (se ovan) så använder man nätverksbegreppet på ett annorlunda sätt. Lonkila grundar sina nätverksresonemang på solid empiri. Utgångspunkten i Törnroos och Nieminens bok är mer analytisk. Man använder sig också av ett författarkollektiv, till skillnad från Lonkila.

De nio fallstudierna täcker in Estland, Ryssland, Polen och Ungern. En lång rad kända och mindre kända företag har studerats (exempelvis svenska Telia och Saab samt finska Valio). Författarna anlägger ett nätverks- och inlärningsperspektiv på marknadsinträde och anpassningsprocesser. Texterna hålls samman av en kappa som är författad av redaktörerna Törnroos och Niemin.

Fördelarna med ett stort författarkollektiv är möjligheterna att täcka in en bred bit av fältet. I detta fall betyder det fyra olika länder och nio olika företag som gjort marknadsinträde i olika branscher och av skiftande anledningar. Ett intressant exempel på hur ett marknadsinträde kan gå till är Saabs etablering i Estland. Det är också en god illustration av så kallade "weak ties" (Granovetters term). Autoliv (som gör Saabs säkerhetsbälten) hade en slumrande affärsrelation med det företag som kom att bli Saabs partner i Estland. På så vis kunde en passiv relation göras aktiv och omförhandlas för att skapa ett helt nytt affärsförhållande på en främmande marknad.

I boken dras slutsatsen att nätverk är nödvändiga förutsättningar för affärsverksamhet i hela regionen. Detta 'nätverksbehov' är en följd av de turbulenta marknadsförhållandena. Även om staten & byråkratin inte är frånvarande som aktör så saknas tillit till det statliga ramverket, argumenterar författarna. Man lyfter fram behovet att lägga ner energi på nätverksskapande och nätverksunderhåll från den västerländska firmans sida. Nätverken presenteras som ett sätt att sänka graden av osäkerhetsmoment och bekämpa bristen på information. Liknande slutsatser har till exempel dragits av forskare som Asta Salmi och Johan Bäckman (1999), som i en artikel har argumenterat att nätverken är en följd av de rättskipande organens låga effektivitet. Det gäller heller inte bara att skapa nätverket – det är också centralt att upprätthålla (och vid behov omformulera) den nätverksidentitet man har skapat. Företaget kan gradvis börja skilja mellan starka och svaga partners etc och klargör på det sättet sin identitet i nätverket.

Anpassning och inläring (adaptation and learning) betraktas som centrala begrepp vid utvecklandet av affärsnätverk. Författarna menar att Lärande är ett

sätt att minska osäkerhetsmoment. Betydelsen av 'avlärning' (unlearning) diskuteras också. Kunskapen sätts i användning genom anpassning (adaptation). Dessa processer är nära kopplade till skapandet av tillit (trust). I boken ges mer eller mindre handgripliga tips om hur detta kan gå till – till exempel genom att visa öppenhet, integritet och att behandla sina affärspartners som jämlikar. Vidare följer en intressant definition av begreppet anpassning där man betonar begreppets starka lokala karaktär och koppling till tillit och social kompetens hos aktörerna. Anpassning sker på olika sätt i olika länder, men grundbulten tycks ändå vara effektivt 'nätverkande' och en öppen attityd mot nya kulturella och sociala fenomen.

Den svagaste punkten är det grundläggande valet av syn på förändringsprocesserna sedan sent 80-tal. Det verkar snarare som om man endast på ett ytligt plan har reflekterat över debatten om Transition versus Transformation. Man använder uttrycket "transformation" i introduktionen vilket ger associationer till ett marknadskulturperspektiv (se Biggart, Fligstein, North mfl) – dvs synen att det inte finns väldefinierade marknadsekonomier att 'gå över till' utan snarare unika historiska och kulturella drag som formar marknadsinstitutioner och praxis i varje enskild ekonomi. I kapitel tre uttrycks detta ännu tydligare.

The institutional and cultural conditions in the foreign market are specific and may influence firms in different way. Thus, entering a foreign market requires learning about it. (s 47)

Tyvärr anlägger man sedan inte detta perspektiv på ett konsekvent sätt. Genom hela framställningen blandar man uttryck från transitionsterminologin med slutsatser och uttrycksätt hemmahörande inom marknadskulturperspektivet. Begreppsmässig konsensus i författarkollektivet hade lyft framställningen betydligt – oavsett vilket perspektiv man till syvende og sist hade valt.

Intrycket av ett rutinmässigt användande av transitionsperspektivet förstärks av att fallstudierna enbart behandlar den svenska sidans perspektiv, och då främst den svenska företagsledningens perspektiv. De lokala medarbetarna försvinner nästan helt i fallstudiernas analyser. Detta problem är författarna dock medvetna om. En fråga som däremot lämnas därhän är huruvida det är lämpligt att en anställd i en firma skriver en fallstudie om sin egen arbetsgivare. Detta berörs överhuvudtaget inte – läsaren får själv, efter hand, upptäcka att författaren förmodligen är eller var anställd av företaget som beskrivs.

Fallstudierna stretar inte helt i samma riktning men innehåller en stor mängd intressant information och tankegångar. Flera av fallstudierna, t ex studien av Saab, står sig bra självständigt. Trots en något obändig samling artiklar lyckas redaktörerna Törnroos och Nieminen på ett förtjänstfullt sätt binda samman antologin till en helhet. Ett av de viktigaste bidragen är att man på ett övertygande sätt visar på hur informationsutbyte i affärnsätverk är en nödvändighet för den firma som framgångsrikt vill anpassa sin verksamhet till östra Europa. Behovet av långsiktighet och pragmatiskt tänkande är också viktiga sidor som lyfts fram.

Om vi avslutningsvis jämför *Business Entry in Eastern Europe* (Törnroos och Nieminen) med *Social Networks in Post-Soviet Russia* (Lonkila) så är den senare betydligt mer konsekvent skriven. Styrkan hos *Social Networks in Post-Soviet Russia* ligger just i det konsekventa tänkandet, samt i det stringent insamlade datamaterialet. Lonkilas studie är ett intressant och viktigt bidrag till Rysslandsforskningen. Boken kan även vara av intresse för en bredare forskarpublik, tack vare den gedigna sociologiska analysen med udden riktad mot fördomar och mytbildning – i det här fallet myter om rysk sociabilitet och rysk samhällsutveckling under det gångna decenniet av så kallad 'transition'. *Business Entry in Eastern Europe* är en mer spretande studie – som dock tar upp flera intresseväckande och viktiga aspekter av de personliga nätverkens betydelse för västerländska företag i östra Europa. Diskussionen om inläring och anpassning till de framväxande marknadskulturerna i östra Europa och Ryssland är av särskilt intresse.

Referens

Salmi, A. & Bäckman, J. (1999) *Personal Relations in Russian Business: Two Circles i Kosonen, Riitta och Asta Salmi*. Institutions and Post-Socialist Transition. Helsingfors 1999.

recension

AV ANN-MARI SELLERBERG

Sociologiska institutionen vid Lunds universitet

Inger Sandén (2000) *Att drabbas av testikelcancer. En studie av män med behandlad testikelcancer och deras anhöriga*. Avhandling vid Linköpings universitet, Institutionen Tema Kommunikation.

I Sverige får varje år 225 män testikelcancer. Det är den vanligaste tumörsjukdomen för män i ganska unga år. Samtidigt är det så att mer än 90 % av alla män som fått testikelcancer är botade från sin sjukdom efter avslutad behandling. Avhandlingen rör denna sammansatta problematik; å ena sidan handlar det om en känslomässigt mycket laddad sjukdom, cancer, som kan ge problem med att bilda familj och sexualliv. Å andra sidan finns de goda behandlingsresultaten. Det finns en regelmässig behandling med klara steg, ett etablerat och på så sätt realistiskt sätt att se på problemen. Det är en ur dessa aspekter motsägelsefull situation som de unga männen hamnar i. Inger Sandéns avhandling består av fyra empiriska artiklar som publicerats eller skall publiceras i vetenskapliga tidskrifter. Dessutom utgörs avhandlingen av det som brukar kallas en inledande ”kappa” till dessa artiklar.

Inger Sandéns material rör dels den etablerade behandlingen som finns på området. Här finns ett medicinskt program kallat SWENOTECA - Swedish and Norwegian Testicular Cancer. Bakgrunden är att ovanliga sjukdomar, t ex ovanliga tumörer som just testikelcancer, kräver ett brett internationellt samarbete. I programmet har det upprättats enhetliga principer. Det har byggts upp ett nätverk för kontakter mellan specialister. Det är naturligt att detta program studerats på så sätt att man inriktat sig på de medicinska resultaten. Hur har behandlingsresultaten förbättrats genom denna tydliga strukturering av vården? Sandéns studie inriktar sig på det faktum att det handlar om ett fast program med förbestämda steg. Det finns utstakade vägar för patienten att gå i denna behandlingsstruktur. Sandén ställer frågan hur detta inverkar på pratet mellan läkare och patient. Det empiriska materialet består av bandinspelningar av sam-

talen mellan läkare och patienter samt intervjuer med både läkare och patienter.

Ett andra problem som Inger Sandén tar upp i sin avhandling är: hur reagerade dessa unga män på de fysiska förändringarna när de upptäckte sin cancer? Artikeln om denna problematik grundar sig på en intervjuundersökning med 21 män.

Den tredje artikeln handlar om rutinisering och känsliga frågor. Den centrala frågan blir: Kommer patienterna fram med sina känsliga frågor? Frågar man om man kan bli pappa? Frågar man om sexuallivet? Om potens? Utlösning? Rymt det känsliga och laddade i det fast strukturerade programmet? Kanske är det t o m så att känsliga frågor stimuleras i en sådan fast situation? Materialet utgörs av inspelade samtal mellan 21 män som opererats för testikelcancer och 3 manliga läkare.

I den sista undersökningen handlar det om de anhöriga, familjen, till dessa unga män. Det är en annorlunda studie av anhöriga på ett mycket viktigt sätt. Vanligen behandlas anhöriga från ett vårdsperspektiv – och då som resurser. Den anhöriga skall vara en länk, praktiskt och psykologiskt, mellan vården och den sjuke. Sandéns fråga rör i stället de anhöriga själva: hur påverkas deras vardagliga liv? Här är inte deras funktion som resurser i fokus. Empirin utgörs av tio intervjuer – tre mödrar, två fäder och fem hustrur/sambor har intervjuats.

En kokbok

Om vi återgår till Sandéns första artikel om SWENOTECA-programmet finner hon att läkarna talar om denna behandling som en kokbok, en loggbok, ett protokoll att följa. Läkarna säger till patienterna att det är precis nedskrivet hur man skall gå tillväga. ”Vi gör exakt vad som står där.” Programmet presenteras som ett kontrakt, en överenskommelse. Sandén finner även att patienterna använder SWENOTECA-programmet. Hon menar att de lär sig termerna. Hon skriver även att patienterna genom programmet får en struktur på sin sjukdom. Det blir ordning i en kaotisk sjukdomssituation. Sandén menar även att programmet ger hopp. Sjukdomen ter sig som steg. Skilda vägar kan gås, men det finns en slutpunkt - att behandlingen lyckas. Programmet leder även, menar Sandén, till ett annat synsätt på behandling: Nu sex månaders tuff behandling, men sen... Sandén betonar att programmet ger säkerhet och trygghet.

I stort kan man säga att programmet beskrivs på ett positivt sätt, som ett säkerhetsnät med checkar och kontroller, en struktur som skapar ordning och

trygghet både för patient och läkare. De frågor jag ställde vid min opposition rörde i första hand två ting. För det första: ger de inspelade samtalen verkligen belägg för de mentala tillstånd som Sandén drar slutsatser om? Det andra frågekomplexet rörde andra tolkningar – vi kunde tänka oss andra följder av ett program som detta. Sandén talar om SWENOTECA-programmet som en kokong, en skyddande väv. Det är helt enkelt så att man inte vet riktigt om patienten blir lugnad. Det är svårt att se Sandéns slutsats i de presenterade empiriska utsagorna. I och för sig är det inte orimligt att anta att programmet för vissa kan ha denna följd. Därvid skulle det vara intressant med större precisering: när sker lugnandet? Vad händer mer precist när patienterna lugnas? Var i programmet blir patienten förvissad om att detta är vägar att lita på? Sker detta t ex när programmet förutspår att detta kommer att hända - och det då verkligen senare sker?

Man kan ju även tänka sig andra följder av ett fast strukturerat behandlingsprogram. En av mina bekanta som misstänkte att han hade fått testikelcancer gick ut på Internet för att ta reda på mer om behandlingsprogrammet. Han ansåg att man fick reda på precis så mycket att man blev mer undrande – och mer orolig. Man kunde ständigt formulera nya frågor. Det kom fram hur lite man egentligen visste.

Det kan ju även ligga något icke-lugnande i det att det finns ett färdigt program, att den färdiga ramen känns lite som en deprimerande massbehandling. Jag tänker på hur känsligt det kan vara när information ges schematiskt genom broschyrer: när man i en svår situation, t ex när någon fått reda på sin cancersjukdom, fått ett informationsblad i handen.

Artikeln är välskriven och stimulerar till frågor. Samtidigt finner jag i behandlingen av det empiriska materialet en tendens till övertolkning. Lite grand lutar det åt att programmets avsedda resultat präglar Sandéns redovisning.

Män och sjukdom

Den andra artikeln handlar om männens upplevelse kring tiden då de upptäckte sin cancer. Hälften av männen talade inte med någon annan när de upptäckt problemet. Sandén kommer in på frågan om män och sjukdom i vårt samhälle. Hon betonar även att vårt samhälle har en preventiv diskurs. Samhället går ut med sina kampanjer. Människor, i detta fall unga män, uppmanas och förväntas bli observanta på sina egna kroppar. De skall studera sina egna kroppar och tolka

vad som är normalt och inte normalt. De skall vara observanta på en sjukdom i könsorganen. Är det här något onormalt? Är allt som det ska? - Ett sådant förhållningssätt är inte alltid lätt att förmedla.

Sandén tar även upp mäns kontakter med vården. Det är många gånger belagt att män inte vänder sig till vården så ofta och så naturligt, om jag säger så, som kvinnor. I denna artikel kontrasterar Sandén den biomedicinska preventiva diskursen om att vara observant på sin egen kropp gentemot det perspektiv hon anser de unga männen har. Hon kallar det ett funktionsorienterat perspektiv. Vad de observerar och mäter är i stället: kan jag arbeta? Kan jag fungera i vardagen?

Kritiken av denna artikel rör framför allt en viss löslighet när det gäller den stadiindelning som Sandén gör, att männen i sitt förhållningssätt går igenom olika stadier. Jag hade önskat att denna indelning kunde ha grundats med tydliga övergångar i det empiriska materialet. "När jag upptäckte detta, då blev jag verkligen rädd..." Det finns inte den detaljhänvisningen till data.

Känsliga ämnen

Den centrala frågan i den tredje artikeln är: ryms känsliga ämnen i en så fast situation som SWENOTECA-programmet innebär, med "inprogrammerade" checkar och uppföljningar? Frågar de unga om sexualliv och potens?

Ett centralt rön i samtalsanalysen är att egentligen finns det inga känsliga ämnen. I stället är det sättet att tala, sättet att presentera olika frågor, sättet att svara som gör ämnen känsliga. Det har visat sig att när man kommer in på frågor om livsstil, rökning och sprit, om död, om psykiatriska problem och sexualitet, så ändrar vårdens personal sitt sätt att tala. Sandén visar genom sitt material hur det i samtalet byggs upp just en sådan "delikatess", en sådan diskretion kring fertilitet och sexualitet i sättet att tala. I det tryckta formuläret finns tre frågor som handlar om utlösning och impotens. Det är vanligen läkarna som tar upp dessa frågor. Och deras sätt att behandla frågorna är just typexempel på "känslifiering" av frågorna. Det medicinska programmet används som en ursäkt. "Vi måste gå igenom detta." "Vi ska ta upp detta." Läkarna distanserar sig genom att använda ordet "vi". "Då får vi göra detta." I stället för "jag". Man kommer även in på känsliga områden via andra mindre känsliga. Man frågar om somatiska problem samtidigt som man undrar hur "saker och ting fungerar". Man avpersonifierar på så sätt sexuella problem. Ibland kan det komma en kedja av snabba frågor från läkaren. Sandén redovisar ett samtal där en man frågar om

han kan bli pappa. Här finns alla tecken på känsligt ämne. Patienten introducerar sig: "jag har tänkt på det här." Och pauserar. Och pauserar sedan före ordet "spermier". Sedan undviks detta ord överhuvudtaget. I samtalet förekommer det tilläggsuttryck som "någonting i den stilen". Läkaren svarar med samma "känslifiering". Han använder sig av icke-kompleta yttranden. Även han undviker ordet spermier.

Frågorna som patienterna ställde var inbäddade: "Jag har en fråga som jag kanske kan ställa." Frågorna förannonserades. "Jag har tänkt på det här och skulle jag kunna fråga...?" Patienternas frågor stöds fram av läkarna.

Det är inte lätt att ge svar på frågan om programmet hjälper fram känsliga ämnen eller hämmar dem. Sandén slutar dock sin artikel med att ett strikt program i verkligheten rätt använt kan öka patientens möjlighet att krypa fram med det egna problemet.

Artikeln är välskriven. Den stimulerar till frågor. Jag hade gärna velat veta om "känslifieringspratandet" ser olika ut när man talar om impotens versus när man talar om barnlöshet. Här hade kanske funnits ett utrymme att studera olika typer av "känslifieringar". Finns det situationer när det är asymmetri i "känslifieringssamarbetet"? Tex när är en fråga känslig för läkaren men inte för patienten? Eller då frågan behandlas som känslig av patienten men inte av läkaren. Artikeln visar på ett tydligt sätt hur vardagliga laddningar tränger sig in i professionella samtal.

Artikeln leder tankarna till en ny trend i arbetslivet. Man har i många yrken märkt att det måste fastställas en mycket saklig och in i detalj preciserad manual för samtal för att känsliga frågor skall komma fram. Ett exempel är pilotyrket och samtalen med marken. I vissa fall har någon part i detta samtal känt sig tjugig och därvid hoppat över att kontrollera och fråga samma sak för tionde gången osv. Det har t o m varit så att man menat att sådana vardagliga "känslifieringar" orsakat flygolyckor. I dessa samtal måste man vara detaljerad och gå rakt på sak. Även mot denna bakgrund är det en mycket viktig artikel som Sandén skrivit.

Inte som resurser

Till sist redovisas en viktig empirisk studie på så sätt att det är de anhörigas upplevelse som behandlas. Ett första rön som Sandén gör rör frågan om när maken/sonen/pappan blir sjuk. De anhöriga anger exakt datum. Då fick man

reda på cancern. Det är ett sätt att placera in sjukdomen i vardagen. Man berättar vad man gjorde när sjukdomen stod klar. Och man presenterar situationen så att efter detta överskuggar sjukdomen och behandlingen allt annat i livet. Sjukdomen kontrasterar mot det vardagliga. De anhöriga talar om sitt förändrade perspektiv. Allt det man trodde var viktigt får härefter en annan betydelse. Det får mindre vikt. Samtidigt finns ett annat och i en mening motsatt rön. Det är tendensen mot det normala. De anhöriga strävar efter att upprätthålla ett normalt liv, samtidigt som sjukdomen innebär ett totalt brott i den normala vardagen. De anhöriga talar om hur man mot alla odds försöker fullfölja byggnadsarbeten på villan, hur familjens carport färdigställs, familjen håller en stor nyårsfest. Anhöriga utför ett hårt arbete i att upprätthålla det normala. Detta är ett spännande rön. Å ena sidan ges vardagen perspektiv. Nu är det sjukdomen som är det viktiga. Allt annat är lappri. Å andra sidan är det just vardagen som man "biter sig fast i". Det är den man med alla medel strävar efter att bibehålla.

Sandén beskriver även hur de anhöriga blir en liten grupp av allierade. Hur man hjälps åt att upprätthålla det normala i den onormala situationen. Det är starka beskrivningar som görs: kvinnor som föder barn medan maken är sjuk och som har mycket unga syskon till det nyfödda barnet att samtidigt ta hand om. Men i denna allians av närstående och det arbete som man utför i detta finns även en tendens till isolering. Man blir en liten kärngrupp kring den sjuke, en liten nära grupp anhöriga som känner till problemet och som inte kan kommunicera detta till andra personer i omgivningen. Familjen blir en liten sammanhållen enhet, ett stormens öga, samtidigt som det normala skall upprätthållas utåt.

Jag tycker det är en mycket god utgångspunkt att för en gångs skull inte behandla anhöriga som en resurs utan i stället fokusera på hur de upplever situationen. Inför detta resultat med den sammansvetsade gruppen av anhöriga kan jag dock uppleva att det kan vara så att man fått tag på rekorderliga anhöriga. I många fall kan tio intervjuer i sig vara nog så många, men det är klart att man i denna situation kan undra över de andra tio familjerna som inte ville bli intervjuade, hur fungerade de? Det måste ju i familjer bli dramatiska situationer, att man ibland kan konkurrera med den sjuke om att vara behandlad och i problemsituationen. Är det så att man i familjen undertrycker andra problem för att hålla uppe en situation för den sjuke? Det måste ju vara så många gånger att det sätts igång en familjedynamik. Vad händer när mannen blir sjuk? Går rollerna tillbaka?

Ett intressant rön är Sandéns beskrivning av pendlingen i ambitionerna och en viss skam över denna pendling. Först är man mycket tacksam för att den sjuke överlevt. Det är det enda som gäller. Sedan blir önskingarna fler. Går det att få barn? Samtidigt som man vet att en gång handlade det bara om överlevnad.

Som slutomdöme kan sägas att jag tycker det är en spännande avhandling. Det är viktiga frågor som formulerats. Det kommer fram intressanta nyanser. Ibland kan dock tolkningarna vara i en mening alltför slutna och lite konventionella. Ibland undrar man om avsteg uppmärksammas. Man hade kanske även ibland önskat mer precision i användandet av intervjuer och samtal. Slutsatsen blir, trots dessa invändningar, att avhandlingen ger många viktiga rön som kan användas i sjukvården.

recension

AV MATS RAMSTEDT

Centrum för Socialvetenskaplig alkohol- och drogforskning (SoRAD),
Stockholms Universitet

Sulkunen, P., Sutton, C., Tigerstedt, C. & Warpenius K. (red) (2000) *Broken Spirits. Power and Ideas in Nordic Alcohol Control*. NAD Publication No.39 (Helsinki, Hakapaino Oy).

Ingenstans i västvärlden har alkoholpolitiken varit så restriktiv och varaktig som i de nordiska länderna. Under första hälften av 1900-talet infördes radikala åtgärder: alkohol förbjöds en tid i Finland och Norge medan Sverige införde ett unikt individuellt ransoneringssystem, det så kallade motbokssystemet. Denna politik kom sedan att ersättas av en strategi baserad på statliga monopol för alkoholförsäljningen där höga priser och begränsad tillgänglighet var centrala inslag. Det stod emellertid klart på 1990-talet att dessa monopolsystem skulle komma att ifrågasättas alltmer. En direkt orsak var den ekonomiska anpassningen till EU, men även andra omständigheter pekade i denna riktning som till exempel den allmänna opinionen, medias behandling av frågan och en ökad serviceorientering i monopolbutikerna. Även om detaljhandelsmonopolen hittills har överlevt, förefaller deras traditionella funktion som garant för höga priser och låg tillgänglighet att alltmer urholkas av EU:s frihandelsprincip.

I boken *Broken Spirits - Power and Ideas in Nordic Alcohol Control* analyseras de nordiska ländernas avtagande 'framåtanda' i alkoholpolitiken ur ett historiskt och sociologiskt perspektiv. Man betraktar den nordiska alkoholkontrollen som ett 'spektakulärt historiskt experiment i social kontroll' och förändringarna som ett resultat av maktförhållanden mellan olika aktörer och ideologier på den alkoholpolitiska arenan. Här har nykterhetsrörelse, politiker, forskare och marknadsaktörer stridit om makten över att definiera hur speciella produkter alkoholdrycker ska vara, i slutändan om makten över medborgarnas individuella beslutsfattande. Boken är ett resultat av det så kallade SNAPS-projektet (Study of Nordic Alcohol Policy Systems) som bedrivits i regi av Nordiska nämnden för

alkohol- och drogforskning (NAD) och innehåller bidrag från 13 nordiska alkoholforskare fördelade på 10 separata artiklar.

Lennart Johansson analyserar inledningsvis en rad tänkbara förklaringar till uppkomsten av den unika nordiska alkoholpolitiken utifrån en komparativ ansats. Han finner att nödvändiga förutsättningar var protestantism med dess krav på självkontroll och disciplin samt en spritkultur präglad av synliga avarter i form av t ex fylleri. Att även andra omständigheter var betydelsefulla illustrerar Estland, ett protestantiskt spritland, samt Ryssland och Polen, spritländer utan inflytande av den protestantiska etiken. Någon nykterhetsrörelse eller alkoholpolitik av nordisk karaktär utvecklades aldrig i dessa länder. Andra anglosaxiska länder såsom Storbritannien, USA, Kanada och Nya Zeeland hade däremot också starka nykterhetsrörelser vid seklets början. Deras inflytande avtog emellertid snabbt när förbudstiden var förbi och någon samlad nationell och restriktiv alkoholpolitik av nordisk modell utvecklades inte under efterkrigstiden.

Dessa exempel leder tanken till att den politiska kulturen i Norden präglad av en stark statsmakt, inflytelserika organisationer och kompromissvilja, gynnade både uppkomst och bevarande av en restriktiv alkoholpolitik. Inte minst viktigt var att nykterhetsrörelsen härigenom kunde fortsätta att utöva politiskt inflytande också efter det att förbud och ransonering avskaffats. Unikt för Norden var också det intima samarbetet mellan arbetarrörelse och nykterhetsrörelse, vilket inte förelåg i t ex Tyskland, England eller Danmark. Detta kan delvis förklara varför Danmark har kommit att avvika så markant från sina nordiska grannländer vad gäller alkoholpolitik trots att Danmark var ett protestantiskt spritland med en stark nykterhetsrörelse vid 1900-talets början. Ett annat skäl till att Danmark gick en annan väg var förbudet mot spritproduktionen år 1917 som följdes av en dramatisk höjning av spritskatten och omvandlade Danmark till ett ölland. Till skillnad från Danmark och övriga Europa har Sverige, Finland och Norge inte heller haft någon betydelsefull alkoholindustri som motarbetat införandet av restriktioner. En gynnsam förutsättning var sannolikt även den låga alkoholkonsumtionen i de nordiska länderna, en annan det förhållandevis breda folkliga stöd för restriktioner som höll i sig långt in på 1950-talet - speciellt bland kvinnor och på landsbygden - som Börje Olsson redovisar i ett annat kapitel.

Johanssons kapitel ger en utmärkt belysning av vilka faktorer som har gynnat uppkomsten av de nordiska systemen och ger också en förståelse för varför poli-

tiken är hotad idag. Protestantismens inflytande har knappast ökat, spritkonsumtionen har minskat, samhällena har urbaniserats, den nyktra sektorn har eroderats, statliga ingrepp i människors val av livsstil och konsumtion har inte längre stöd etc. Kort sagt: de flesta faktorer som har underlättat uppkomst och bevarande av alkoholrestriktioner har minskat i betydelse.

Den mer eller mindre kontinuerliga reduceringen av alkoholrestriktioner under efterkrigstiden har ofta varit ett resultat av en liberal kritik. I dagligt tal illustreras detta av att minskad alkoholkontroll brukar benämnas som en liberalisering av alkoholpolitiken och att beteckningen alkoholliberal tillskrivs en person som är emot restriktioner. Pekka Sulkunen visar dock att den liberala diskursen innehåller olika argument beroende på vilken liberal doktrin man anknyter till och att liberalism kan motivera både mer och mindre restriktioner. Han skiljer framförallt mellan politisk och marknadsekonomisk liberalism: med politisk liberalism menas här tanken om likvärdiga medborgare med förmåga till självkontroll och skötsamhet medan ekonomisk liberalism handlar om medborgarna som självständiga konsumenter som bör slippa statliga regleringar.

Tankarna i den politiska liberalismen var förenliga redan med det svenska valet att ersätta totalförbud med motbok 1922, liksom senare Finlands och Norges avskaffande av totalförbud åtminstone i termer av ett ökat förtroende för medborgarnas individuella beslutsfattande. På 1950-talet gick även försöken att civilisera alkoholvanorna att hänföra till denna liberala doktrin t ex i ansatserna till att styra över konsumtionen från sprit till vin och senare till mellanöl.

I verkligheten behandlades dock inte alla medborgare lika: civiliseringsförsöken hade en tydligt förkärlek för medelklassideal och individuella kontrollåtgärder i form av spärllistor visade sig verka diskriminerande mot vissa grupper. Den andra vågen av alkoholliberalisering på 1960-talet var en reaktion mot denna diskriminering. Kritik växte generellt mot statliga åtgärder som tenderade att stämpla människor som avvikare vilket bl. a resulterade i hårdare krav för att tillåta tvångsvård av alkoholmissbrukare och i avkriminalisering av fylleri. Under denna tid introducerades också mellanöl i Sverige och Finland i syfte att skapa mindre skadliga dryckesvanor. Resultatet av mellanölsreformerna blev dock inte det väntade. Konsumtion och problem ökade och den alkoholpolitiska reaktionen mot denna utveckling blev totalkonsumtionsmodellen som förespråkade generella åtgärder riktade till alla i syfte att minska den totala alkohol konsumtionen. Därmed blev även argumenten för den tillfälliga 'skärpningen' av alko-

holpolitiken på 1970-talet och början av 1980-talet förenlig med den politiskt liberala doktrinen; alkoholkonsumtion var en privat angelägenhet och alla medborgare skulle behandlas lika. Lördagsstängning och avskaffat mellanöl är exempel på svenska åtgärder.

Sulkunen urskiljer också en tredje liberaliseringsvåg som tog fart på 1980-talet och som var mer baserad på marknadsekonomisk liberalism och en ökad betoning av medborgarna som rationella konsumenter med rätt till valfrihet. Denna förändring manifesterades i att positiva upplevelser av alkoholkonsumtion blev alltmer offentliga, med regelbundna vinsidor i pressen och en kraftigt expanderande restaurang kultur. På något sätt förutsattes att civiliseringen av dryckesvarnorna hade varit framgångsrik och en allt starkare önskan växte fram bland konsumenterna om att slippa krångel i sina inköp av framförallt vin och öl. Denna kritik mot alkoholpolitiken var kopplad till en allmän liberal kritik mot de traditionella nordiska välfärdssystemen framförallt vad gäller statens rätt att reglera medborgarnas konsumtion och val av livsstil.

Sulkunens analys utgör en utmärkt illustration av det komplexa sambandet mellan ideologi och praktik. Jag ställer mig dock lite tveksam till en av hans slutsatser, nämligen att marknadsliberalism var frånvarande i den alkoholpolitiska debatten fram till 1980-talet. Vad gäller kritik mot alkoholpolitiken är detta säkert en riktig slutsats. Däremot innebar den långa traditionen att undvika vinstintressen i alkoholhanteringen att marknadsliberalism faktiskt var närvarande i debatten, nämligen i argumentet mot liberala marknadslösningar för alkoholdrycker.

Christoffer Tigerstedt betraktar de alkoholpolitiska förändringarna under efterkrigstiden som en övergång från statlig disciplinering och bestraffning av individer till generella och indirekta åtgärder där individen själv förutsätts beakta riskerna med sitt drickande. Brytpunkten skedde på 1960 och 1970-talet med uppkomsten av förebyggande arbete i riskgrupper (sekundärprevention) och den i Norden inflytelserika totalkonsumtionsmodellen där åtgärder riktas till hela befolkningen t ex via priser och tillgänglighetsbegränsningar. I ett annat kapitel analyserar Tigerstedt och Caroline Sutton lördagsstängning och självbetjäningsbutiker för att illustrera förändringar i den underliggande synen på alkohol och de människor som besöker butikerna. Lördagsstängning är ett uttryck för alkoholdryckers status som speciella varor och för en politik riktad mot alla. Åtgärden implicerar också att alkoholvanorna inte har civiliserats i den grad att inköp

kan tillåtas på veckans stora köpdag. Införandet av självbetjäningsbutiker å andra sidan, symboliserar normaliseringen av varan alkohol. Denna försäljningsform uttrycker också ett förtroende för kundens förmåga att reglera sina inköp. Kort sagt, lördagsstängning tillskriver kunderna ociviliserade egenskaper och definierar alkohol som en mycket speciell vara, medan självbetjäning antar civiliserade kunder och att alkohol är en vara som alla andra.

Lördagsstängning infördes i Finland 1981 och i Sverige 1982 medan Norge avstod ifrån att stänga efter ett försök under 1984 som inte påvisade några negativa effekter. Medan Sverige först under 2001 tycks avskaffa lördagsöppet upphörde Finland med lördagsstängning redan 1991. I Norge har man däremot varit mycket sparsam med införandet av självbetjäningsbutiker, som inte prövades förän i juni 1999. Sverige började något tidigare och införde på försök 3 butiker 1993 medan Finland började tidigare och sedan 1998 endast har självbetjäningsbutiker. Dessa skillnader illustrerar att det finns betydande alkoholpolitiska olikheter mellan Sverige, Finland och Norge, vilket också uppmärksammas i de flesta kapitel i boken. Finland kan generellt betraktas som mest liberalt och Norge som minst liberalt medan Sverige intar en mellanposition.

Mot bakgrund av att ett av bokens syften är att analysera vilka alkoholpolitiska åtgärder som blir möjliga och effektiva i det framtida Norden, skulle jag funnit det intressant om alkoholskadeutvecklingen i de nordiska länderna berörts i något kapitel. Man skulle då finna att utvecklingen i Finland varit mindre gynnsam än i Sverige och Norge sett till de senare decennierna. En slutsats skulle därför kunna vara att den finska alkoholpolitiken har varit minst effektiv i att reducera alkoholskador i ett nordiskt perspektiv och därav kunde man säkert lära något. Vad gäller relationen mellan möjliga och effektiva åtgärder föreligger dock en konflikt: det effektiva accepteras inte av allmänheten och det som accepteras är inte effektivt. För de nordiska länderna har nog denna motsättning aldrig varit starkare än i dag.

Slutligen, *Broken Spirits* rekommenderas starkt att läsas av den som vill förstå utvecklingen av nordisk alkoholpolitik under 1900-talet och inte minst för att erhålla ett perspektiv på och en förståelse för de dagsaktuella alkoholpolitiska frågorna. Den visar också att alkoholpolitik med fördel studeras i ett brett samhällsvetenskapligt perspektiv där sociologiska analyser spelar en viktig roll.

recension

AV HEDVIG EKERWALD

Sociologiska institutionen vid Uppsala universitet

Berit Åberg (2001) *Samarbete på könsblandade arbetsplatser. En könsteoretisk analys av arbetsdelning mellan kvinnor och män i två yrken: akutsjuksköterskor och ordningspoliser*. Örebro Studies in Sociology 1, Universitetsbiblioteket, Örebro.

Det problem Berit Åberg undersöker i sin avhandling är hur könssegregering uppstår och fortsätter att finnas till inom ett yrke. Med sådan yrkesintern könssegregering menas att kvinnor och män med samma utbildning och på samma position tilldelas olika arbetsuppgifter i arbetsorganisationen. Det rör sig alltså om en arbetsdelning mellan könen på arbetsplatsen. Åbergs undersökning har en uppläggning som hon är den första att komma på, men som liksom allt genialt tycks självklar när hon väl presenterat den. Hon jämför nämligen hur det är att vara kvinnlig polis i det mansdominerade polisyrket och hur det är att vara manlig sjuksköterska i det kvinnodominerade sjuksköterskeyrket. Efter ett decennium där forskare varit inriktade på identitet och individ, betonar Åberg den strukturella nivån. Hennes teoretiska ansats gör att hon kan analysera könsstrukturer i yrkena, strukturer som verkar hindrande eller befrämjande för kvinnor och män och som förklarar den yrkesinterna könssegregeringen. Vi kommer nedan att se närmare på vad som kan tänkas utgöra sådana könsstrukturer i ett yrke. De tre forskare som hon främst bygger vidare på är statsvetaren Anna Jónasdóttir och sociologerna Gunilla Fürst och Gerd Lindgren.

Arbetsmarknadsforskningen visar på en stark könssegregering, horisontellt mellan sektorer, branscher och yrken, och vertikalt mellan befattningar på olika nivåer inom organisationer. När statligt jämställdhetsarbete initierade de s k Bryt-projekten för att motverka könssegregeringen och åstadkomma könsblandade yrken visade det sig att det gått olika bra beroende på vilket kön som dominerat yrket. Åbergs mer preciserade frågeställning blir då varför det förefaller "näst intill omöjligt" för kvinnor och män att arbeta med likartade arbetsuppgifter i yrken och på arbetsplatser som domineras av män, medan möjligheten är

mycket större för integration i de yrken och på de arbetsplatser där kvinnor är i majoritet. Den yrkesinterna könssegregeringen som Åberg alltså åtar sig att undersöka har inte tidigare varit huvudproblemet för någon undersökning.

I teoridelen presenteras analysramen som åstadkommit genom att Åberg skickligt kombinerat en teori på samhällsnivå och empiriskt funna socialpsykologiska mekanismer på organisations- och individnivå. Dels är det Anna Jónasdóttirs teori om intressekampen mellan könen i ett samhälle med kvinno-positionen bekräftare som gör att kvinnor förväntas ge omsorg och vara sexuellt tillgängliga och manspositionen bemyndigad som gör att män bemyndigas och förväntas bli mottagare av omsorg och tillåts leva ut sina sexuella behov. Dels är det de mekanismer kring att få sin könsidentitet bekräftad som Gerd Lindgren och Gunilla Fürst funnit i sina analyser av könssegregeringen. Problemet för en kvinna som arbetar i ett yrke dominerat av män är att bli bekräftad både som kompetent yrkesarbetare och som kvinna. Eftersom det inte sällan är en motsättning mellan yrkesidentitet sådan den konstruerats socialt och historiskt och en kvinnlig könsidentitet fordras det en ansträngande balansakt av kvinnor i yrken dominerade av män för att de ska få denna nödvändiga, dubbla identitetsbekräftelse. Med detta teoretiska underlag analyserar Åberg män och kvinnor som könsvarsel som skapar och bekräftar könsidentitet och yrkesidentitet på arbetsplatsen. Analysramen medför att vi kan bli varse betydligt mer subtila förhållanden som underordnar kvinnor i yrkeslivet än de sexuella trasserier och den könsdiskriminerande lönesättning som förekommer och som är mer klart förtryckande. Dessa subtila förhållanden utgör könsstrukturer som kanske förklarar en större del av kvinnors underordning på arbetsmarknaden än vad mer upprörande förhållanden gör.

Vilka är då dessa könsstrukturer i ett yrke? De socialt konstruerade karaktärsdrag och den praktik som åtföljer könsrollerna, det Åberg kallar kvinnlighets- och manlighetsformer, transformerar Åberg poängfyllt till arbetsplatsstrukturer genom att se hur yrkesidentitet och könsidentitet överensstämmer. Ger ett yrke utrymme för det som konventionellt passar det typiskt kvinnliga i vårt samhälle eller är det snarare så att yrket förhindrar att sådana kvinnlighetsformer kommer till uttryck? Detta utrymme i sin tur är en strukturell egenskap hos arbetet. Åberg kan därmed visa ett yrkes nuvarande könsstruktur.

De karaktärsdrag och den praktik Åberg använder betecknas begreppsligt vad gäller de dominerande kvinnlighetsformerna, ansvarsrationalitet (medvetenhet

om följderna för andra av det man gör och ett ansvar för dessa följder), identitetsgemenskap (gemenskap pga delade villkor) och omsorgspraktik (deltidsarbete kombinerat med oavlönat arbete i hemmet), medan de motsvarande manlighetsformerna får begreppen subjektneutralitet (ett bemötande av andra som om de klarade sig själva och en medvetenhet om att man inte vet vad som är bra för den andre), intressegemenskap (en gemenskap på grundval av gemensamma mål) och tillägnelsepraktik (heltidsarbete utan nämnvärt oavlönat arbete i hemmet). Dessa begrepp har konstruerats på basis av empirisk forskning om kvinnor och män i Sverige och Norge. Den moderna arbetsorganisationen kännetecknas av Webers begrepp formell rationalitet, vilken stödjer subjektneutralitet och hindrar ansvarsrationalitet.

Den teoretiska kärnan är att på samhällsnivån föreligger det en hierarkisk maktrelation mellan män och kvinnor, som ger vissa typiska manlighets- och kvinnlighetsformer, vidare på organisationsnivån är olika organisationer konstruerade så att de ökar, minskar eller till och med hindrar helt från att komma till uttryck denna typiska manlighet respektive kvinnlighet, och slutligen på aktörsnivån interagerar kvinnor och män på så sätt att de bekräftar eller avstår från att bekräfta varandras könsidentitet och yrkesidentitet. I interaktionen mellan kvinnor och män, eller samarbetet som avhandlingens titel uttrycker det, aktiveras organisationens könsstrukturer.

Berit Åbergs empiriska material utgörs av kvantitativt jämställda arbetsplatser inom ett kvinnoyrke, akutsjuksköterskans, och ett mansyrke, ordningspolisens. Med 12 deltagande observationer och 20 intervjuer (två befäl och 8 poliser samt två avdelningsföreståndare och 8 sjuksköterskor) har arbetena omsorgsfullt undersökts. Empirin samlades in 1994-95. Det som visade sig vara viktiga områden för identitetsbekräftelse utsattes för systematisk analys i observations- och intervjumaterialet, nämligen övergripande villkor som organisationens karaktär och yrkesrollens professionalisering, historiska tradition och kunskapsområden, samt mer konkreta förhållanden som scheman och arbetskläder. Analysen skedde så att först undersöktes organisationens könsstruktur, sedan såg Åberg på processen på arbetsplatserna, dvs samarbetet mellan aktörerna.

Vad finner då Berit Åberg i sin empiriska analys? Poliskårens professionalisering överensstämmer med formell rationalitet som i sin tur stödjer subjektneutralitet. Det Åberg finner värderas högt i arbetet är fysisk styrka, vilket män besitter i högre grad än kvinnor, och social kompetens som båda könen kan ha.

Schemamässigt uppskattas inte deltid, vilket omsorgspraktiken bygger på, och arbetskläderna slutligen, är uniform vilket ger ett subjektneutralt bemyndigande. Sammanfattningsvis tycks ordningspolisens arbetsplats vara sådan att dess könsstruktur hindrar att man blir bekräftad i typisk kvinnlighet om man samtidigt vill anses vara kompetent polis.

I och med denna könsstruktur är samarbetet mellan formellt likvärdiga arbetskamrater villkorat. I samordningen tilldelas kvinnor sådana arbetsuppgifter som bygger på att de antas ha mindre fysisk styrka och därmed missar de uppgifter som har hög status och som ger chanser till erfarenheter som värdesätts i karriären. I stället tilldelas de uppgifter som kräver känslomässig lyhördhet såsom att meddela dödsbud. Det gör att kvinnliga poliser, som många gånger kan ha uppfattat sig som otypiskt kvinnliga, på sin arbetsplats tvingas in i typisk kvinnlighet. En rad andra väl illustrerade fynd redovisas som sammantaget visar att skillnaderna mellan könen överdimensioneras i ordningspolisen och kvinnorna styrs in på områden som inte kräver rak kommunikation eller fysisk styrka samtidigt som kompetensen förknippas med just dessa saker. Organisatoriska könsstrukturer aktiveras av aktörerna i samarbetet dem emellan så att aktör och struktur förbinds.

Vad gäller akutsjuksköterskorna minskar stödet för den typiska kvinnligheten genom den tilltagande professionaliseringen. Dock finns det fortfarande ett stöd för typisk kvinnlighet genom sjuksköterskeyrkets tradition. Yrkesområdets två kunskapsområden är omvårdnad och mta-kunskap (medicinsk, medicinskteknisk och administrativ kunskap). Det visar sig att kvinnor kan vara duktiga i mta-kunskap och män i omvårdnad. Skifttjänstgöringen stöder en tillägnelsepraktik som män ofta har medan sjuksköterskejobbet i övrigt är anpassat efter deltid och föräldraledigheter, vilket passar en omsorgspraktik. Arbetskläderna missgynnar inte något av könen. Könsstrukturen i akutsjuksköterskans arbete visar sig alltså vara lös och ge utrymme för bekräftelse av kompetens och könsidentitet för både män och kvinnor.

Tittar vi sedan på samarbetet mellan aktörerna i denna lösare könsstruktur går arbetsdelningen inte mellan könen, utom när det gäller perifera uppgifter som tunga lyft, städning och att hålla ordning i kafferummet. Sättet att tala är inte bara rak kommunikation som hos ordningspolisen utan Åberg finner även vad hon kallar en vindlande kommunikation, en kommunikation där man är intresserad av vad kollegan tycker och tänker, inte för att hävda en egen stånd-

punkt utan för att tillsammans jämföra sina tolkningar av och reflektioner över det man upplevt. Liksom vid ordningspolisen redovisas en rad intressanta resultat som sammantagna visar huvudpoängen, nämligen att det är enklare att vara manlig akutsjuksköterska än kvinnlig ordningspolis. Avhandlingen är alltså komplext uppbyggd där varje steg förutsätter steget innan. Åberg har härigenom med sin analys av identitetsprocesser och organisationella könsstrukturer lyckats göra den yrkesinterna könssegreringen begriplig.

Vi ska i den följande problematiseringen främst se på två saker, dels den dualistiska könsförståelsen, dels fyndet att det är lättare att vara en manlig minoritet i ett traditionellt kvinnligt yrke än en kvinnlig minoritet i ett traditionellt manligt yrke.

Hela 1990-talets postmoderna dekonstruktion av könsbegreppet lämnas jämförelsevis obeaktad i Åbergs avhandling. Under det gångna decenniet har inte bara biologiskt tänkande om naturlig manlighet och naturlig kvinnlighet kritiserats. Även föreställningen om socialt konstruerade könsskillnader har angripits genom att forskare analyserat själva vårt sätt att tala om kön. Vare sig det gäller sociala eller biologiska skillnader har det ofta rört sig om en könsdikotom diskurs, där män förutsätts vara det som kvinnor inte är och vice versa. Postmodernismen har alltså fått oss att sätta citationstecken kring ord som 'manligt' och 'kvinnligt'. På arbetslivets område menar genusforskare att det exempelvis förhåller sig så att arbetsuppgifter inte har något inneboende manligt eller kvinnligt i sig. Mot detta hävdar nu Åberg att det faktiskt finns olika manlighets- och kvinnlighetsformer och att de faktiskt hindras eller främjas av villkor på arbetsplatsen. Representerar då Åbergs analysram en tillbakagång till det som nedsättande kallas essentialistisk feminism?

Jag menar att Åberg på ett fruktbart sätt förhåller sig traditionellt sociologiskt på samma sätt som Pierre Bourdieu vars habitusbegrepp just står för typiska former för olika sociala grupperingar. Den kritiskt realistiska kunskapssyn som vägleder Åberg ligger relativt långt från postmodernismen och med realismens känslighet för nivåer kan Åberg uppfatta könsstrukturer på arbetsplatsen som tidigare varit relativt osynliga och som har att göra med dessa manlighets- och kvinnlighetsformer. Kvarstår gör dock vissa frågetecken för hur man ska uppfatta dessa former. Verkliga kvinnor och män i vårt samhälle idag, hur starkt omfattas de av denna omsorgsrationalitet och subjektneutralitet och hur överlappande är formerna?

En annan fråga som gäller könsdualismen är den om kvinnlighet och underordning. Hur automatiskt signalerar det som är 'kvinnligt' också underordning? Är denna förknippning en definitionssak, kvinnlighet innebär underordning i vårt samhälle, eller en empirisk fråga där man i varje enskilt fall måste undersöka om det förhåller sig så? Åberg skriver att "effekten av polisuniformen för kvinnliga ordningspoliserna blir i gemene mans ögon därför snarast den motsatta än den blir för manliga, det vill säga uniformen understryker den kvinnliga kroppens brist på auktoritet och fysisk styrka". En enkät skulle naturligtvis kunna besvara frågan om gemene man verkligen ser det så men vi koncentrerar oss här i stället på Åbergs argument att kvinnor "drunknar" i uniformen av skälet "dels att kvinnor inte förväntas besitta auktoritet i sitt kön på samma sätt som män, dels att kvinnor inte, i lika hög utsträckning som män, tillräknas en kroppslig fysisk styrka" (s 123). Uniformen är alltså inte till nackdel för en kvinna för att den är illa sydd i förhållande till hennes fysiska kroppsform utan för att den i sig förutsätter en stark bärare. En läsare kan nästan få uppfattningen att en kvinna till och med förlorar i auktoritet på att bära uniform i jämförelse med att inte bära uniform. En rimligare ståndpunkt än Åbergs vore att en uniform som representerar en så stark organisation som staten höjer auktoriteten hos varje bärare. En kvinna i uniform får inte därigenom männens positionsmakt men hon får uniformens positionsmakt.

Det som ska problematiseras här utöver könsdualismen är Åbergs analysresultat att de manliga akutsjuksköterskorna är privilegierade i förhållande till de kvinnliga ordningspoliserna. Min allvarligaste kritik av studien är att valet av arbetsplatser underlättar Åbergs resultat. Akutvårdsavdelningen är inte en typisk sjukvårdsavdelning. Den torde genom sitt stora inslag av apparatur utgöra den avdelning som ger mest utrymme för traditionella manlighetsformer. Men ordningspolisen däremot är kanske det mest typiska arbetsstället för polisen i stort. Åberg kunde säkert ha hittat mindre typiska ställen som givit mer utrymme för traditionella kvinnlighetsformer än vad ordningspolisen gör. De två arbetsplatserna är därför inte optimalt jämförbara. Lös könsdikotomisering på akutvårdsavdelningen och stel könsdikotomisering hos ordningspolisen är åtminstone delvis ett resultat av urvalet. Skälet till urvalet är att Åberg eftersträvade att de undersökta arbetsplatserna skulle vara jämställda och eftersom det finns betydligt färre manliga sjuksköterskor än kvinnliga poliser (år 1990 var det 14 procent kvinnor bland polisen och 6 procent män bland sjuksköterskorna), tvingade

detta fram valet av akutmåvårdsavdelningen.

En annan sak kan också ha underlättat resultatet att männen som minoritet befinns vara privilegierade. Det är Åbergs sätt att fastställa att vissa förhållanden är perifera medan andra tillhör kärnan. Av de funna skillnaderna mellan könen på de två arbetsplatserna sägs den fysiska styrkan i polisyrket, som gynnar männen, tillhöra polisyrkets kärna medan den kollegiala hjälpen, som de manliga sjuksköterskorna är sämre på att ge, sägs tillhöra sjuksköterskeyrkets periferi. Detta kan ifrågasättas vilket också en av intervjupersonerna gör: "Det är bara en liten procent av alla jobb som man har, där det krävs den här manliga styrkan som inte vi tjejer kan ha då" (s 128). Men även om kroppsstyrkan inte behöver betyda så mycket i praktiken, kan den göra det i föreställningsvärlden så att Åberg ändå kan ha rätt i att kroppsstyrka är central i hur polisiär yrkeskompetens bedöms. Vad gäller den kollegiala hjälpen finner Åberg att de kvinnliga sjuksköterskorna tenderar att ta ansvar för att hjälpa kolleger som har för mycket att göra. De läser av kollegans arbetsbelastning och inser att han eller hon behöver hjälp. Manliga sjuksköterskor däremot förväntas inte hjälpa till. Jag kan inte förstå att det skulle uppfattas vara en perifer svaghet i de manliga sjuksköterskornas yrkeskompetens när det rör sig om en arbetsplats som kräver så mycket tidspressat samarbete som just akutmåvårdsavdelningen.

Sådana snedheter till trots menar jag att Åbergs resultat troligen stämmer. Det är lättare att vara en manlig sjuksköterska än en kvinnlig polis. Förutom de könsstrukturer Åberg pekat på, har också de manliga sjuksköterskorna stöd av sina överordnade, den manligt dominerade läkarkåren, medan de kvinnliga poliserna sällan har stöd av att ha kvinnliga jurister som polischefer. Intressant vore att komplicera Åbergs genusanalys med klass. Kan man säga att polisyrket präglas av en kollektiv arbetarkultur och att sjuksköterskeyrket präglas av en korporativ mellanskiktscultur? Vad skulle i så fall det betyda dels för hur yrkena professionaliseras, dels för hur yrkena kan integreras könsmässigt? Det finns alltså fler frågor för forskningsområdet yrkesintern könssegregering att söka besvara, särskilt vad gäller de två viktiga yrkena sjuksköterskor och poliser.

Berit Åbergs doktorsavhandling är sammanfattningsvis en väl genomarbetad, teoretisk och empirisk studie. Den behandlar könssegregeringen inom ett yrke, något som förut inte problematiserats så genomgripande. Hon har visat att det som setts som tillfälliga, situationsbundna saker i stället kan ses som uttryck för systematiska, organisatoriska könsstrukturer. Hennes poäng är att förvandla

socialpsykologiska processer som identitetsbekräftelse till en fråga om passning mellan organisationsegenskaper och aktörsegenskaper, en passning eller överensstämmelse som utgör själva könsstrukturerna. Just sådana könsstrukturer som Åberg analyserat fram har stor betydelse för vad som sedan kommer att användas som kriterium på kompetens inom yrket. Avhandlingen illustrerar hur det med dessa könsstrukturer är lättare att vara en manlig minoritet i ett traditionellt kvinnoyrke än en kvinnlig minoritet i ett traditionellt mansyrke. Berit Åberg har därigenom skickligt visat hur könsmacht aktiveras i vardagslivet på våra arbetsplatser och att könssegregering är en aktivt verkande process i dag.

European Societies or European Society?

EuroConference on European Welfare States and Changing Life Courses

Supported by the European Commission, Research DG, Human Potential Programme, High-Level Scientific Conferences
(Contract No: HPCF-CT-1999-00108)

Kerkrade (near Maastricht), The Netherlands, 6 – 11 October 2001

Chairman: **Richard Breen** (Florence, Italy)
Vice-Chairman: **Karl Ulrich Mayer** (Berlin, Germany)

Speakers will include

Fabrizio Bernardi (Bielefeld, D)	Louis Chauvel (Paris, F)	Ilse Julkunen (Helsinki, FIN)
Giuseppe Bertola (Florence, I)	Gøsta Esping-Andersen (Barcelona, E)	Ineke Maas (Utrecht, NL)
Francesco C. Billari (Rostock, D)	Hartmut Esser (Mannheim, D)	Tiziana Nazio (Bielefeld, D)
Hans-Peter Blossfeld (Bielefeld, D)	Tony Fahey (Dublin, IRL)	Brian Nolan (Dublin, IRL)
Asunción Soro Bonmatí (Bielefeld, D)	John H. Goldthorpe (Oxford, UK)	Peter Robert (Budapest, H)
Volker Borschier (Zürich, CH)	Torild Hammer (Oslo, NO)	Stefani Scherer (Mannheim, D)
Richard Breen (Florence, I)	Anton C. Hemerijck (Leiden, NL)	Carles X. Simó (Bielefeld, D)
Erzsebet Bukodi (Budapest, H)	Steffen Hillmert (Berlin, D)	

Scope of the conference

This conference invites papers which address recent changes of life courses - transitions, patterns, interdependencies between events, cohort and period changes - in various life phase and life domains under the perspective of their macrostructural and institutional linkages. It also invites papers which focus on the changing contexts of life courses themselves, such as macroeconomic settings and changes in welfare policies, and their potential implications for life course outcomes. Papers should combine as many of the following elements as possible, but at minimum three: a) life course outcomes b) changes across time c) cross-national comparisons d) macroeconomic and macrosocial contextual changes and e) changes in welfare state policies.

The meeting will be organised around the following topics: Changes in Macro Contexts; Changes in Life Course Patterns; Skill Formation, Employment and Career; Unemployment and Exclusion; Unions, Families and Children; Welfare State Adaptations and Challenges.

The conference is open to researchers world-wide, whether from industry or academia. Participation will be limited to 100. The emphasis will be on discussion about new developments. The conference fee covers registration, full board and lodging. Grants will be available, in particular for nationals from EU or Associated States under 35.

Deadline for applications: May 2001

For information & application forms, contact the Head of the EURESCO Unit:
Dr. J. Hendekovic, European Science Foundation, 1 quai Lezay-Marnésia, 67080 Strasbourg Cedex, France
Tel. +33 388 76 71 35 Fax. +33 388 36 69 87 E-mail: euresco@esf.org
On-line information and application on WWW at: <http://www.esf.org/euresco>

Inkommen litteratur 01/2001

Följande litteratur har inkommit till redaktionen. Om du önskar recensera någon av dessa, hör av dig så skickar vi boken till dig.

- Collins, R. (2000) *Max Weber - personen och författarskapet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Elmeland, K. (red) (2000) *Lokalt alkohol- och drogförebyggande arbete i Norden*. Helsingfors: NAD-Publikation Nr 38.
- Falkenheimer, J. (2001) *Medier och kommunikation - en introduktion*. Lund: Studentlitteratur.
- Haldenius, L. (2001) *Liberty revisited. A historical and systematic account of an egalitarian conception of liberty and legitimacy*. Lund: Bokbox publications. Akademisk avhandling.
- Himmelstrand, U. (2000) *Ögonblicket*. Erinringar. Stockholm: WORLD & VIEW Publishing.
- Jacobsen, B. (2001) *Hvad er god forskning? Psykologiske og sociologiske perspektiver*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Jacobsen, B., Madsen, M.B., Vincent, C. (2001) *Danske forskningsmiljøer. En undersøgelse af universitetsforskningens aktuelle situation*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Karlsson, J.C. och Eriksson, B. (2000) *Flexibla arbetsplatser och arbetsvillkor. En empirisk prövning av en retorisk figur*. Kungälv: Arkiv förlag.
- Kaspersen, L.B. (2001) *Anthony Giddens - introduktion til en samfunds-teoretiker*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Larsson, L. (2001[1997]) *Tillämpad kommunikationsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundgren, I. (2000) *Lost Visions and New Uncertainties. Sandinista profesionales in northern Nicaragua*. Stockholm studies in Social Anthropology 2000. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Pacheo, J.F. (red) 2000 *Kultur, teori, praxis*. Kultursociologi i Lund. Lund: Sociologiska institutionen.
- Savy, Y. (2000) *Livskonsten*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Sollenius, J. (2000) *Humane Economy*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sulkunen, P., Sutton, C., Tigerstedt, C. och Warpenius, K. (2000) *Broken Spirits. Power and Ideas in Nordic Alcohol Control*. Helsingfors: NAD-Publikation Nr 39.
- Østerberg, D. (2000) *Stadens illusioner. En sociomateriell tolkning av Oslo*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.

tack

Redaktionen tackar följande personer som under tiden 1999-2000 ställt upp som externa granskare av artiklar insända till Sociologisk Forskning.

Kristina Abiala	Michael Gähler	Lena Sommestad
Göran Ahrne	Peter Hedström	Pär Sparén
Patrik Aspér	Örjan Hemström	Claes-Göran Stefansson
Axel van den Berg	Britta Hoem	Stefan Svallfors
Åke Bergmark	Kerstin Jacobsson	Richard Swedberg
Margareta Bertilsson	Katarina Katz	Ryszard Szulkin
Stig Blomskog	Mikko Kautto	Adrienne Sörbom
Jenny-Ann Brodin	Tomas Korpi	Sverker Sörlin
Helene Carlbäck	Håkan Leifman	Annika Rabo
Per Carlson	Rolf Lidskog	David Titelman
Pasquale Cricenti	Fredrik Liljeros	Michael Tåhlin
Göran Dahl	Rafael Lindqvist	Maria Törnqvist
Lars Dahlgren	Per Månson	Lars Udéhn
Helen Dryler	Sven-Axel Månsson	Eskil Wadensjö
Mats Ekström	Mona Mårtensson	Irene Wennemo
Ingrid Esser	Magnus Nermo	Charles Westin
Ante Farm	Therese Reitan	Martin Åberg
Katja Forssén	Pål Repstad	Elisabeth Özdalga
David Gaunt	Sven Ross	

tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack
tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack
tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack tack
tack tack tack tack tack

anvisningar till författare

Sociologisk Forskning är en kvartals-tidskrift som utges av Sveriges Sociologförbund. En förutsättning för publicering i Sociologisk Forskning är att uppsatsen inte redan är publicerad, eller under bedömning för publicering av annan tidskrift eller annat förlag. Undantag kan göras för samtidig publicering på flera språk. Artikel-författare erhåller tre exemplar av numret.

Uppsatser

1. Sänd tre exemplar av ditt manuskript till tidskriftens redaktör. Manuset ska vara skrivet med dubbelt radavstånd, försett med goda marginaler samt i sin helhet inte överstiga 10 000 ord. Om inte annat avtalats med redaktionen ska uppsatsen vara författad på svenska.

2. Slutgiltigt manus bifogas också på diskett. Märk disketten med författarnamn samt programvara.

3. Redaktionen sänder normalt varje uppsats till två anonyma granskare för bedömning. Av det skälet anges endast titel på uppsatsens första sida och författaridentitet ska ej heller framgå i texten. På separat blad anges uppsatsens titel och antalet ord, ”running title”(3-4 ord), författarnamn, akademisk titel, institution samt adress till vilken redaktionen ska sända sin korrespondens.

4. Manuskriptet ska innehålla ett abstract på engelska om 150-200 ord. Ange engelsk titel och gärna (max fyra) nyckelord. Författaren ansvarar för språkgranskning.

5. En kort presentation av författaren (två rader) ska bifogas.

6. Noter ska vara placerade i slutet av uppsatsen, före referenser.

7. Tabeller och figurer bifogas på separata blad och i texten anges var de ska placeras.

8. Litteraturhänvisningar i texten görs enligt följande: (Sontag 1977:35) eller Sontag (1977:35). Referenser utformas enligt följande:

BOK: Pilgrim, D. & Rogers, A. (1993) *A Sociology of Mental Health and Illness*. Buckingham: Open University Press.

ARTIKEL: Haavio-Mannila, E., Roos, J.P., Kontula, O. (1996) ”Repression, Revolution and Ambivalence: The Sexual Life of Three Generations”, *Acta Sociologica* 39 (4):409-430.

KAPITEL I BOK: Dryler, H. (1994) ”Etablering av nya högskolor - ett medel för minskad snedrekrytering?”, s 285-308 i Erikson, R. & Jonsson, J.O. (red) *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlssons.

Recensioner

Sociologisk Forskning publicerar recensioner av nyutkommen litteratur av sociologisk relevans. Recensioner bör omfatta max 2 000 ord. Litteraturhänvisningar i recensionen ska förtecknas i en referenslista.

innehåll

nummer 1/2001

Tid för arbete och arbetstider: en jämförande studie
av gifta kvinnors förvärvsarbete
AV INGALILL MONTANARI

Risken med riskkalkyler - exemplet ärftlig bröstcancer
i sociologisk belysning
AV TORA HOLMBERG

Vem blir nykterist?
Om nykteristen som avvikare
AV MONA BACKHANS OCH HÅKAN LEIFMAN

debatt

Sociologin och det offentliga samtalet
AV ULF HIMMELSTRAND

Supplementssupplering
AV WALTER KORPI

recensioner

Omslaget:

Kvinnors synlighet och närvaro i arbetslivet har ökat. Kollektiva beslut i nationella parlament har varit en av drivkrafterna bakom den utvecklingen, hävdar Ingalill Montanari i detta nummer. Från vänster: Olle Björklund – svensk TVs första nyhetsankare (SVT Bild); Nedjma Chaouche och medarbetare i dagens Aktuellt samt Ulrika Nilsson som nyhetsankare på CNN (Pressens Bild).